UC-NRLF
B 4 952 739

YU ISSN 0560-6675

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

MAIN/UC-B

LIBRARY
DEC 06 1988
UNIVERSITY OF CALIFORNIA
BERKELEY

7-8
1988

Digitized by Google

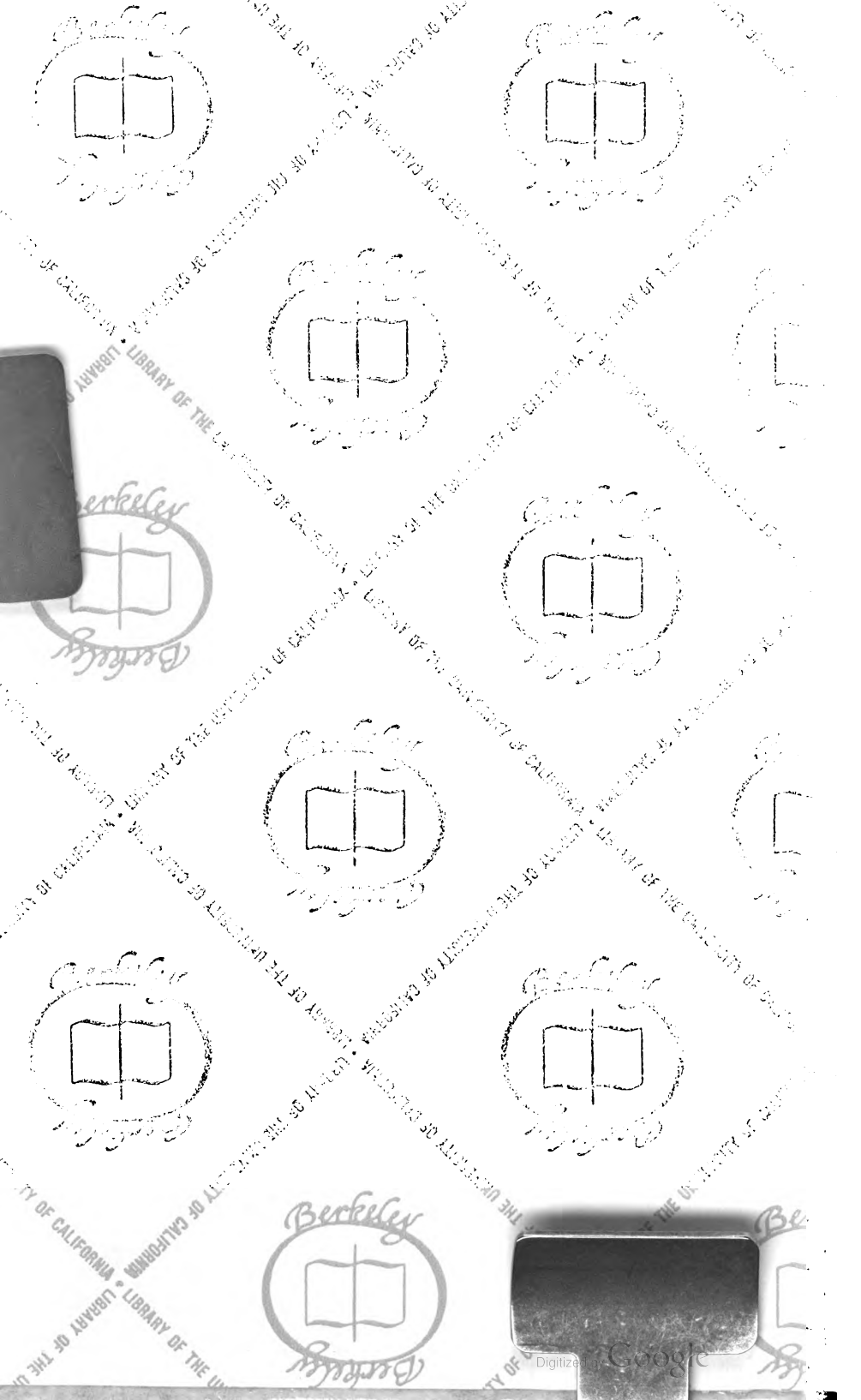
Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

YU ISBN 0560-6675

Socijalizam

asopis Saveza komunista Jugoslavije

Godina XXX
1988.

Broj 7-8

HX
8
S614
V.31:7-
MAIN

držaj

Kiro Hadži Vasilev
Osnovne pretpostavke sistema udruženog rada 3

Tribina 48

Staljinizam i destaljinizacija 48

Milija Komatina
Socijalizam bez staljinizma 48

Miloš Nikolić
Mera političke prinude 65

Sava Živanov
storijski smisao i značaj koba 82

ad Muhić
i je demokratska ozicija 85

tipe Orešković
Osnove reprodukcije staljinizma 98

Branko Balj
Ivori staljinizma 102

Miloje Petrović
Kako destaljinizovati Marksovu misao 110

Aleksandar Sekulović
Kontrarevolucija kao uzrok staljinizmu 115

Najdan Pašić
Stalna aktuelnost borbe protiv antikomunističkih dogmi 119

Goran Babić
Strah i smijeh 127

Vojan Rus
Staljinizam — birokratizam prvobitne akumulacije i industrijalizacije 133

Ervin Peratoner
Komponente sukoba FNRJ i KPJ s »Kominformom« i SSSR 159

Prikazi 169

Digitized by Google

Содержание

Киро Хаджи Василев
Основные предпосылки системы объединенного труда 3

Трибуна 48

Сталинизм и десталинизация 48

Милия Коматина
Социализм без сталинизма 48

Милош Николич
Мера политического принуждения 65

Сава Живанов
Исторический смысл и значение конфликта 82

Фуад Мухич
Что такое демократическая оппозиция 85

Стипе Орешкович
Основы воспроизводства сталинизма 98

Бранко Баль
Источники сталинизма 102

Милое Петрович
Как десталинизовать марксистскую мысль 110

Александар Секулович
Контрреволюция как причина сталинизма 115

Найдан Пашич
Постоянная актуальность борьбы против антикоммунистических догм 119

Горан Бабич
Страх и смех 127

Воян Рус
Сталинизм — бюрократизм первоначального накопления и индустриализации 133

Эрвин Ператонер
Компоненты конфликта ФНРЮ и КПЮ с „Коминформом" и СССР 159

Обзоры 169

Contents

Kiro Hadži Vasilev
The basic assumptions of the system of associated labour 3

Panel discussion 48

Stalinism and destalinisation 48

Milija Komatina
Socialism without stalinism 48

Miloš Nikolić
The degree of political coercion 6.

Sava Živanov
The historical meaning and significance of conflicts 82

Fuad Muhić
What is a democratic opposition

Stipe Orešković
The basis of the reproduction of stalinism 9

Branko Balj
Origins of stalinism 102

Miloje Petrović
How to destalinise the marxistic thought 110

Aleksandar Sekulović
Counter-revolution as the cause for stalinism 115

Najdan Pašić
Constant topicality of the struggle against the anti-communist dogmas 119

Goran Babić
Fear and laughter 127

Vojan Rus
Stalinism — bureaucracy of the ultimate accumulation and industrialisation 133

Ervin Peratoner
The components of the conflict between the Federative Peoples' Republic of Yugoslavia and the League of Communists of Yugoslavia and the »Cominform« and the USSR 159

Reviews 169

Digitized by Google

Kiro Hadži Vasilev

Osnovne pretpostavke sistema udruženog rada

Svaki način proizvodnje određen je »specifičnim istorijsko-ekonomskim odnosima proizvodnje«, a »celina tih odnosa, u kojima se nosioci te proizvodnje nalaze naspram prirode i među sobom, u kojima proizvode, ta celina baš i jeste društvo, posmatrano u njegovoj ekonomskoj strukturi«.[1]

Tako je Marks u trećem tomu »Kapitala« video smisao odnosa proizvodnje kao ekonomske osnove svakog društva. Da bi, dakle, moglo nastajati društvo koje bi se temeljilo na sistemu društvenog rada, kao novom načinu proizvodnje, moraju se u praksi ostvarivati specifični odnosi proizvodnje, u kojima će se nosioci te proizvodnje nalaziti »naspram prirode i među sobom«.

Odgonetnuti objektivnu prirodu odnosa proizvodnje u uslovima društvene svojine na sredstvima reprodukcije, složen je poduhvat, jer su ti odnosi klupko dijalektičkih protivrečnosti koje se ne podaju lako ni saznanju, a još manje razrešavanju u praksi. Bez dubljih saznanja o njima, nemogućno je ispravno koncipirati, pa zato ni u praksi sprovoditi uspešnu strategiju razvoja socijalističkog društvenog sistema.

To su danas upečatljivo pokazala iskustva svih socijalističkih zemalja, pa je utoliko čudnije što mnoge socijalističke snage

[1] K. Marx — F. Engels, Dela, Prosveta, Beograd, tom 23, str. 681.

Digitized by Google

(i u nas) još ne uviđaju ključni značaj odgonetanja objektivne suštine socijalističkih odnosa proizvodnje.

Za razliku od svih dosadašnjih istorijskih oblika odnosa proizvodnje, socijalistički odnosi proizvodnje ne nastaju i ne razvijaju se spontano, nego svesnom aktivnošću revolucionarnih snaga socijalizma i to u meri u kojoj je ta svesna aktivnost zasnovana na naučnim saznanjima o objektivnoj prirodi tih odnosa, o uslovima i faktorima njihovog razvoja. Ni ti odnosi ne mogu da budu proizvod »slobodne« ljudske volje, i oni su objektivno uslovljeni, ali da bi u praksi nastali i razvijali se nije dovoljno da postoje objektivni uslovi, predpostavke i činioci, nego i da bude shvaćena bit i zakonitosti njihovog razvoja i da praktična aktivnost bude svesno zasnovana na takvim shvatanjima.

Sem toga, valja imati u vidu da socijalistički odnosi proizvodnje ne nastaju odjednom i ne iskazuju se u nekom gotovom, završenom obliku, nego se javljaju kao istorijski proces, tokom kojeg se menjaju i razvijaju njihovi sadržaji, pa i bitna obeležja. Jer, ne treba zaboraviti da je za odnose proizvodnje uopšte, pa i za socijalističke, od suštinskog, određujućeg značaja sam stepen razvoja rada, odnosno proizvodnih snaga. Koliko su one razvijenije toliko je rad produktivniji i toliko više zahteva promene u odnosima proizvodnje. Stoga i kad u osnovi nastanu kao socijalistički odnosi proizvodnje, oni se mogu tokom cele epohe socijalizma, menjati i bitno razvijati upravo u meri u kojoj to dopušta i traži razvoj rada i proizvodnih snaga.

1. Socijalizam i zakoni robne proizvodnje

Kako pristupiti analizi socijalističkih odnosa proizvodnje, kako se u toj analizi poslužiti Marksovim metodom?

Kada Marks analizira kapitalističke odnose proizvodnje, on, s jedne strane prati i istražuje istorijski proces razvoja robe koji nužno vodi ka novcu i kapitalu, a, s druge strane, prati istorijsko kretanje svojinskih odnosa. Opšti rezultati njegovog istraživanja i teorijske analize i njegova dijalektička metoda, jedina su pouzdana osnova za razjašnjavanje objektivne prirode i suštine socijalističkih odnosa proizvodnje.

Robni oblik proizvodnje, nastao je na određenom stupnju razvoja rada i proizvodnih snaga, širio se i razvijao upravo s unapređivanjem rada i jačanjem produktivnosti rada. Istorijski razvoj robne proizvodnje trajaće sve dok deluje društveno-ekonomska nužnost da se proizvodi rada iskazuju kao robne vrednosti, tj. kao mera apstraktnog društveno-potrebnog rada, što znači sve dok taj društveno-potrebni rad mora da služi kao osnovni regulator kako društvene podele samog rada, tako i raspodele proizvoda rada. Tek kada vrednost proizvoda počne da objektivno gubi svoj društveno-ekonomski značaj, zakoni robne proizvodnje, a time i sam robni oblik proizvodnje će se istorijski iscrpljivati i prevazilaziti, ali to može nastupiti samo u meri u kojoj se udeo živog

Digitized by Google

rada u materijalnoj proizvodnji, koji objektivno tendira ka nuli, bude bitno smanjivao i postajao marginalna, zanemarujuća veličina.

Sve dotle, značaj vrednosti i zakona robne proizvodnje će se širiti i jačati, jer je njihova negacija mogućna samo kada u potpunosti odigraju i iscrpe svoju istorijsku ulogu. Stoga, za razliku od karakterističnih zabluda i iluzornih predstava u početnoj fazi razvoja socijalističkog društva, može se reći da socijalizam ne samo da nije nespojiv sa robnom proizvodnjom, da ona ne samo da nije neki prosti ostatak kapitalizma u socijalizmu, da nije tuđa njegovoj prirodi, nego da su, naprotiv, uspešni razvoj socijalizma, i *puni* razvoj robne proizvodnje međusobno uslovljeni. Naime, socijalističko društvo se ne može uspešno razvijati ni u materijalnom pogledu, ni kao novi društveno-ekonomski odnos, ako ne uvažava zakone robne proizvodnje i ne obezbedi njen puni razvoj. I obrnuto, razvoj robne proizvodnje sam po sebi obeležava proces podruštvljavanja rada pa se stoga ne može dovesti do kraja bez punog podruštvljavanja rada i sredstava za proizvodnju, tj. bez socijalizma.

Taj proces ne može da se dokrajči u kapitalizmu, mada je on robni oblik proizvodnje učinio opštim oblikom i time pokazao da su proizvodi kao robe plod podruštvljenog rada, jer ih meri društveno-potrebnim, apstraktnim ljudskim radom, ali, uprkos toj činjenici, zadržava privatnu svojinu na proizvodima podruštvljenog rada i na sredstvima za proizvodnju. Ta unutrašnja suprotnost kapitalističkog načina proizvodnje sputava i onemogućuje potpuno ostvarivanje istorijskog smisla robne proizvodnje i njenog razvoja kao procesa podruštvljavanja rada i proizvodnih snaga. Stoga se tek sa socijalizmom taj proces može dokrajčiti.

Na tim istorijskim realnostima i zakonitostima je Marks i otkrio nužnost socijalizma, kao ostvarivanja ne samo klasnih interesa i težnji radničke klase, nego i nezaustavnog istorijskog procesa podruštvljavanja rada, pa stoga i proizvodnih snaga, procesa koji je nametnut samim razvojem rada. Marks je svestrano osvetlio kako kapital kao odnos ostvaruje taj proces podruštvljavanja, a da privatna svojina na kapitalu deluje u suprotnom smeru, u čemu je video osnovnu suprotnost kapitalističkog sistema i nužnost njegove propasti.

Najbitnija posledica te suprotnosti kapitalizma iskazuje se tako što on, s jedne strane, gotovo svu proizvodnju pretvara u proizvodnju vrednosti, a time rad kao merilo vrednosti stavlja u temelje svih društveno-ekonomskih odnosa, a, s druge strane, upravo nosiocima živog rada kao najznačajnijem faktoru proizvodnje, ne priznaje to merilo, jer im njihov materijalni i društveni položaj ne određuje njihov rad, nego vrednost njihove radne snage. Drugim rečima, vrednost kao opredmećeni apstraktni, opšteljudski društvenopotrebni rad uređuje sve odnose izuzev osnovnog proizvodnog odnosa između vlasnika radne snage i vlasnika kapitala. Ovo suštinsko odstupanje od merila rada, a time

Digitized by Google

i od zakona vrednosti, i to u samoj osnovi kapitalističkih odnosa proizvodnje, proizlazi upravo iz činjenice što je kapital, mada, u stvari, plod podruštvljenog rada i stoga društvena sila[2], kao privatna svojina vlasnika kapitala, otuđen od onih koji rade i proizvode ga, suprotstavljen je njima.

Marks ističe da usled toga u kapitalističkim odnosima proizvodnje »ukoliko svaka pojedina transakcija stalno odgovara zakonu robne razmene, tj. kapitalista stalno kupuje a radnik stalno prodaje radnu snagu, uzećemo čak i po stvarnoj njenoj vrednosti, jasno je da se zakon prisvajanja ili zakon privatne svojine, koji počiva na robnoj proizvodnji i robnom prometu, preobraća samom svojom unutrašnjom neizbežnom dijalektikom u neposrednu svoju suprotnost. Razmena ekvivalenata, koja je bila početna operacija, tako se izvitoperila da je razmena sada samo prividna, budući da je, prvo, onaj deo kapitala koji se razmenjuje za radnu snagu i sam deo proizvoda tuđeg rada prisvojenog bez ekvivalenta; drugo, da proizvođač, radnik, ne samo što mora nadoknaditi taj deo, već ga mora nadoknaditi novim viškom. Tako odnos razmene između kapitaliste i radnika postaje privid koji spada u prometni proces, gola forma, tuđa samoj sadržini; i koja nju samo mistifikuje. Forma je stalno kupovanje i prodavanje radne snage. Sadržina je da kapitalista jedan deo već opredmećenog tuđeg rada, koji on neprekidno prisvaja bez ekvivalenta, stalno iznova razmenjuje za veću količinu živog tuđeg rada. Spočetka nam se činilo da je pravo svojine zasnovano na ličnom radu. Bar se tako moralo predpostavljati, pošto se samo ravnopravni vlasnici robe sučeljavaju, a tuđa roba može se prisvajati samo otuđivanjem vlastite robe, koja se, opet, može jedino radom stvoriti. Sada se svojina, na kapitalistovoj strani, ispoljava kao pravo na prisvajanje tuđeg neplaćenog rada, odnosno njegovog proizvoda, a na radnikovoj strani kao nemogućnost prisvajanja svog vlastitog proizvoda. Rastavljanje svojine i rada postaje nužnom posledicom zakona koji je izgledao da je polazio od njihove istovetnosti«.[3]

Ovo rastavljanje i međusobno suprotstavljanje svojine i rada, koje u razvoju robne proizvodnje nastaje usled privatne svojine na kapitalu, direktno je dakle suprotno zakonu vrednosti kao osnovnom zakonu robne proizvodnje. Doduše, to rastavljanje je njegova »nužna posledica« jer je nužno vodio kapitalu kao privatnoj svojini, ali zatim sam razvoj kapitala nužno vodio njegovom pretvaranju u društvenu svojinu.

Da bi, dakle, zakon vrednosti i merilo rada legli i u osnove samih odnosa proizvodnje, mora se ukinuti privatna svojina i uspostaviti društvena svojina na kapitalu. Tek tada, tj. tek u

[2] »Kapital je zajednički proizvod i može se staviti u pokret samo zajedničkom akcijom mnogih članova, u krajnjoj instanciji — samo zajedničkom akcijom svih članova društva.

Kapital, dakle, nije neka lična, već društvena sila«. (MED, tom 7, str. 391).

[3] MED, tom 21, str. 514—515.

Digitized by Google

socijalizmu, zakon vrednosti i merilo rada mogu postati sveopšti regulator celine društveno-ekonomskih odnosa ljudi, tako da njihov materijalni i društveni položaj zavisi isključivo od njihovog radnog doprinosa ukupnom društvenom radu. Samo u takvim uslovima može biti dovršen i iscrpen istorijski razvoj vrednosti, zakona vrednosti i robne proizvodnje u celini. Može se zaključiti da kapitalizam čini robnu proizvodnju sveopštom, a socijalizam, dovršavanjem njenog istorijskog razvoja, stvara uslove za njeno prevazilaženje.

Sve dok se taj istorijski proces ne privede kraju, robni oblik proizvodnje je i dalje u razvoju, pa ako taj razvoj ide nužno linijom roba — novac — kapital i ako je dominantni oblik kapital — robe izraz višeg stupnja razvoja robne proizvodnje, apsurdno je predpostavljati da taj razvoj u socijalizmu može značiti zadržavanje robe i novca, uz ukidanje kapitala.

Takve zablude su nastajale usled toga što se kapital kao ekonomski odnos identifikovao sa kapitalizmom kao sistemom, pa je ukidanje kapitalizma shvatano kao ukidanje ne samo kapitalističke klase, nego i kapitala kao ekonomskog odnosa. Međutim, ako u robnoj proizvodnji sredstva društvene reprodukcije moraju da se javljaju u obliku kapitala koji ima svoje zakone kretanja, i ako je kapital istorijski nastao i razvijao se kao privatna svojina određene klase, ne znači da mora i trajno ostati u rukama te klase. Svojina na kapitalu se i u istoriji kapitalizma veoma burno menjala, krupniji vlasnici kapitala su eksproprisali masu sitnijih vlasnika i tako označili istorijski proces koji na kraju mora, kako je Marks pisao, da vodi do eksproprijacije eksproprijatora, tj. do podruštvljavanja kapitala. Ali kao ni sve one ranije eksproprijacije koje je vršio sam kapital, tako ni ova poslednja, ne znači ukidanje kapitala kao odnosa, ni zakona njegovog kretanja, nego samo promenu društvene snage koja njime vlada i upravlja. Ako je to u kapitalizmu bila masa krupnijih i sitnijih kapitalista, pri čemu oni najkrupniji imaju stvarnu dominantnu poziciju, zašto to u socijalizmu ne bi mogli biti svi udruženi radnici koji bi kapitalom vladali i upravljali zajednički, na ravnopravnoj osnovi, kad se kako je rečeno u Komunističkom manifestu, »kapital pretvori u opštu svojinu, u svojinu koja pripada svim članovima društva«?[4] Da bi oni to zaista mogli, nužno je, naravno, da se svesno podrede zakonima kapitala i njegovog kretanja, kao što su se ranije tim zakonima i nesvesno morali podređivati privatni vlasnici kapitala, ako su naime hteli da vladaju kapitalom. Jer, sve dok je robna proizvodnja istorijska nužnost, razvoj rada i proizvodnih snaga, pa zato i opšti ljudski progres može da se ostvaruje samo na osnovi zakona robe, novca i kapitala. U stvari, ti zakoni upravljaju društvenim razvojem, pa su zato, kapitalisti kao vladajuća snaga u kapitalizmu, kako Marks kaže, samo oličenje kapitala kao njegovo slepo oruđe: »Kao kapitalista, on

[4] MED, tom 7, str. 391

Digitized by Google

je samo oličen kapital. Njegova je duša duša kapitala. A kapital ima jedan jedini životni nagon, nagon da se oplođuje, da stvara višak vrednosti, da svojim postojanim delom, sredstvima za proizvodnju, usisava što je moguće veću masu viška rada. Kapital je mrtav rad koji oživljava kao vampir samo usisavajući živi rad i koji utoliko više živi ukoliko više od njega usisa«.[5]

Marks ističe da to prisvajanje tuđeg viška rada »potiče iz pretvaranja sredstava za proizvodnju u kapital, tj. iz njihove otuđenosti prema stvarnim proizvođačima, iz njihove suprotnosti kao tuđe svojine prema svima individuama koje su stvarno aktivne u proizvodnji...«[6]

Ovo usisavanje i prisvajanje tuđeg viška rada, ta »vampirska« funkcija kapitala, ne dolazi otuda što je njegov »jedini životni nagon, nagon da se oplođuje, da stvara višak vrednosti«, nego otuda što je, dok je i ukoliko je otuđen od radnika kao tuđa svojina. Inače »višak rada uopšte, kao rad preko mere datih potreba, mora uvek ostati«,[7] naime sve dok je rad, kao uslov egzistencije, »određen nevoljom« tj. sve dok je »carstvo nužnosti«, ali to ne znači da ga mora usisavati kapital kao individualna svojina. Upravo ta privatna svojina na kapitalu, koji je inače »društveno sredstvo za proizvodnju«, društven proizvod i društvena sila, čini ga »vampirom«, ali takav svojinski odnos ne proizlazi iz same prirode kapitala. Ne može se tvrditi da kapital može da postoji i da deluje samo kao privatna svojina.

Naprotiv, istorijski razvoj kapitala pokazuje da je upravo on sam najveći eksproprijator privatne svojine, da vodi »eksproprijaciji u najogromnijem razmeru. Tu se eksproprijacija proteže sa neposrednih proizvođača na same manje i srednje kapitaliste. Ova je eksproprijacija polazna tačka kapitalističkog načina proizvodnje; njeno sprovođenje je njegova svrha, i to u krajnjoj instanci eksproprijacija svih pojedinaca od sredstava za proizvodnju, koja s razvitkom društvene proizvodnje prestaju biti sredstva privatne proizvodnje i proizvodi privatne proizvodnje i koja mogu biti još samo sredstva za proizvodnju u rukama udruženih proizvođača, stoga njihova društvena svojina, kao što su njihov društveni proizvod«.[8]

Marksova analiza nam dalje pokazuje da već u obliku akcijskog kapitala »postoji suprotnost protiv starog oblika u kome se društveno sredstvo za proizvodnju ispoljava kao individualna svojina; ali pretvaranje u oblik akcije još ostaje vezano kapitalističkim granicama; zbog toga, umesto da savlada suprotnost između karaktera bogatstva kao društvenog i kao privatnog bogatstva, ono ga samo izgrađuje u novom vidu«.[9]

Međutim, u kooperativnim fabrikama samih radnika, za koje Marks kaže da su »u okviru starog oblika prvi proboj starog

[5] MED, tom 21, str. 209
[6] MED, tom 23, str. 370
[7] MED, tom 23, str. 681
[8] MED, tom 23, str. 373
[9] MED, tom 23, str. 373

Digitized by Google

oblika, mada one svugde, u svojoj stvarnoj organizaciji, naravno, reprodukuju i moraju reprodukovati sve nedostatke postojećeg sistema«, već je »ukinuta suprotnost između kapitala i rada, iako isprva samo u tom obliku da su radnici kao asocijacija svoj sopstveni kapitalista, tj. primenjuju sredstva za proizvodnju radi oplođavanja vrednosti svog sopstvenog rada«.[10] Sledi Marksov zaključak: »Kapitalistička akcionarska preduzeća treba smatrati isto kao i kooperativne fabrike kao prelazne oblike iz kapitalističkog načina proizvodnje u udruženi, samo što je u jednima suprotnost ukinuta negativno, a u drugima pozitivno«.[11]

Kao što vidimo, Marksu nije ni na kraj pameti bila ideja o ukidanju kapitala kao nekom revolucionarnom rezu koji se ima izvršiti samim činom eksproprijacije eksproprijatora. To što mnogi njegovi sledbenici još uvek i danas, celo stoleće posle Marksove smrti, i uprkos toliko poučnih iskustava prakse socijalizma, robuju toj ideji, njihov je problem, ali u Marksovoj teoriji oni ne mogu da nađu oslonce. Za Marksa je ukidanje kapitala istorijski proces koji se može izvesti samo tako što će radnička klasa, prvo svojom revolucionarnom akcijom eksproprisati klasu kapitalista, pretvoriti kapital u društvenu svojinu i sama preuzeti ulogu »isterivanja« viška rada. Stoga radnici isprva moraju, »kao asocijacija« biti »svoj sopstveni kapitalista«. I kad je kapital u rukama kapitalističke klase, Marks je video njegovu civilizatorsku stranu u tome što on stvara elemente »za jednu novu višu formaciju«, što vodi »do stupnja u kome otpada prinuda i monopolizovanje društvenog razvitka (uključiv njihove materijalne i intelektualne koristi) od strane jednog dela društva na račun drugoga«, i što »stvara materijalna sredstva i klicu za odnose koji u jednom višem obliku društva dopuštaju da se ovaj višak rada spoji s jednim većim ograničenjem vremena koje je uopšte posvećeno materijalnom radu.«[12]

Ta civilizatorska strana kapitala će još jače doći do izražaja kad ga radnici preuzmu u svoje ruke, kad se ostvari, kako Marks kaže, »pretvaranje kapitala u svojinu proizvođača, ali ne više privatnu svojinu izdvojenih proizvođača, nego njihovu svojinu kao udruženih, neposrednu društvenu svojinu«.[13]

Time radnici skidaju s vrata kapitalističku klasu, a kapital prestaje da za njih bude vampir, jer postaje sredstvo u njihovim rukama, ali samo ukoliko oni sami budu obezbeđivali njegovo optimalno oplođavanje, koje nije više suprotstavljeno njima, nego im služi za najbrži mogući razvoj proizvodnih snaga i produktivnosti rada, za racionalno, plansko i na naučnim osnovama utemeljeno ostvarivanje skladnog razvoja društva, za stalno i optimalno unapređivanje uslova njihovog rada i života. Samo na taj način, i s takvim oruđem u svojim rukama, udruženi radnici mogu bitno ubrzati pomenutu civilizatorsku ulogu kapitala,

[10] Isto.
[11] Isto.
[12] MED, tom 23, str. 681.
[13] MED, tom 23, str. 370.

Digitized by Google

oslobađajući i sebe i društvo monstruozne »vampirske« strane te uloge koja je proizlazila iz privatne svojine na kapitalu, ili iz bilo kakvog drugog monopolskog raspolaganja njime na uštrb radničke klase.

To je jedini put da se iskoriste sve pozitivne ekonomske funkcije kapitala za što brži rast takve produktivnosti rada koja bi omogućavala da se stalno uvećava višak rada, tj. sredstva namenjena daljem razvoju, ali i uz smanjivanje radnog vremena. A tek takvo smanjivanje udela živog rada u stalno rastućoj proizvodnji vodi ka postepenom prevazilaženju ekonomske prinude za isterivanjem viška rada, tj. ka postepenom ukidanju kapitala. s obzirom na istorijsko iscrpljivanje njegove ekonomske funkcije a time i nužnosti samog robnog oblika proizvodnje.

Ali to je stvar dalje budućnosti, a za sada radnička klasa može ovladati kapitalom, pa tako i društvom i njegovim razvojem, ako, pretvorivši kapital u društvenu svojinu, zagospodari njime, shvatajući i prihvatajući zakone robne proizvodnje i ekonomske funkcije kapitala. I ona se, u obliku slobodno udruženih radnika, mora podrediti tim zakonima i funkcijama, ali ona to može i mora učiniti ne više kao slepo oruđe, nego kao svesna snaga. Sve dok u radničkoj klasi i njenom pokretu ne preovlada svest o tim zakonima razvoja i o nužnosti njihovog striktnog uvažavanja, njena proizvodna i društvena akcija će biti, u većoj ili manjoj meri prožeta subjektivističkim proizvoljnostima i zabludama, a to će nametati potrebu za većim ili manjim administrativnim, etatističkim otuđivanjem od radničke klase funkcija upravljanja društvenim kapitalom i razvojem društva.

Upravo takve moguće i, u početnim fazama razvoja socijalizma, neizbežne pojave koje se ispoljavaju kao privredne i društvene krize socijalizma, guraće radničku klasu i njene idejno-političke predvodničke snage ka sve jasnijem i tačnijem saznanju objektivnih zakona kretanja društvenog kapitala, kao osnovne motorne snage i materijalnog i društvenog i kulturnog razvoja socijalizma. Tek kada ta naučna saznanja preovladaju i kada se na njima bude zasnivala neposredna aktivnost udruženih radnika u proizvodnji i upravljanju društvenim kapitalom i opštim društvenim razvojem, socijalizam može pokazati i svoju privrednu efikasnost i svoje pravo lice kao novi društveni sistem. I tek tada se stvaraju uslovi da slobodno udruženi radnici, na ravnopravnim osnovama, neposredno ovladaju celinom sredstava društvene reprodukcije, da savladaju sve pojave, otuđivanja ekonomske i političke moći i da sve društvene tokove podrede svom socijalističkom samoupravljanju.

2. Društveno-ekonomsko biće udruženih radnika

Polazeći od izloženih osnovnih društvenih realnosti i zakonitosti, valja se svestranije pozabaviti pitanjima socijalističkih odnosa proizvodnje. I u tom pogledu, od najveće je važnosti

Digitized by Google

da pratimo i proučimo realni istorijski proces i da jasno utvrdimo svojstva ekonomskog i društvenog bića ljudi koja određuju karakter njihovih odnosa proizvodnje.

Kada Marks analizira kapitalističke odnose proizvodnje, ukazuje pre svega na istorijski proces razdvajanja radnika od sredstava za proizvodnju. Suštinska karakteristika tih odnosa određena je činjenicom da se u proizvodnom procesu spajaju, na jednoj strani privatni vlasnici sredstava za proizvodnju, a na drugoj privatni vlasnici isključivo sopstvene radne snage. Ta duboka razlika u njihovom društveno-ekonomskom biću čini prve kapitalistima, a druge najamnim radnicima. Dogod se na jednoj strani sredstva društvene reprodukcije javljaju kao kapital u privatnim rukama, na drugoj strani je najamni rad.

Pogledajmo sada šta se, u tom pogledu, menja u socijalizmu. Sredstva društvene reprodukcije i dalje postoje kao vrednost i novac koji se u proizvodnju mora ulagati da bi se povećao, jer je to i dalje objektivno nužni oblik razvoja proizvodnih snaga i ukupnog društvenog progresa. Proširena reprodukcija je moguća samo u meri u kojoj se društveni kapital uspešno oplođuje, tj. u zavisnosti od proizvodnje viška vrednosti. To, sa svoje strane, ukazuje da u raspodeli novostvorene vrednosti, ključni značaj i dalje ima odnos između potrebne vrednosti i viška vrednosti. Kad je o tome reč, nema principijelnih razlika između socijalizma i kapitalizma.

Duboka, suštinska i revolucionarna razlika među njima odigrava se u svojini na kapitalu, koji se eksproprišе od privatnih vlasnika i postaje društvena svojina. Ovde zanemarujemo činjenicu da i u socijalizmu postoje privatni vlasnici sredstava za proizvodnju kojima rade oni sami kao sitni robni proizvođači, a neki od njih mogu ekonomski ojačati toliko da mogu iznajmljivati i tuđu radnu snagu. Prema tome, moguće je i prisustvo sitnog privatnog kapitala, ali ono nije od bitnog značaja za celinu odnosa proizvodnje, jer najveći deo radnika radi sredstvima u društvenoj svojini. Takođe, ostavljamo po strani činjenicu da u početnoj fazi socijalizma, kraće ili duže vreme može da se održava, u većoj ili manjoj meri, državni monopol u raspolaganju i upravljanju sredstvima društvene reprodukcije. Međutim, ni privatna, ni državna svojina na kapitalu, mada mogu da budu prisutne u socijalizmu, nisu karakteristične za autentične socijalističke odnose proizvodnje koji se mogu razvijati samo u meri u kojoj sami slobodno udruženi radnici neposredno raspolažu i upravljaju sredstvima u društvenoj svojini.

Pogledajmo sad pobliže kakvi odnosi proizvodnje objektivno moraju nastajati na takvoj osnovi. Šta je najbitnije za društveno-ekonomsko biće, a stoga i za proizvodne odnose udruženih radnika u takvim uslovima?

Pre svega, ostaje činjenica, ostvarena već u dotadašnjoj istoriji, a karakteristična i za kapitalizam, da radnici slobodno raspo-

Digitized by Google

lažu svojom radnom snagom. Nisu, u tom pogledu, zavisni i potčinjeni kao u robovlasničkom, ili feudalnom sistemu. Ostaje takođe činjenica da oni nemaju sredstva za proizvodnju u privatnoj svojini. Da bi svoj živi rad spojili sa sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, oni moraju staviti društvu na raspolaganje svoju radnu snagu. U tom pogledu to je akt njihove lične slobodne volje, ali i izraz ekonomske prinude, jer bez toga ne mogu proizvoditi, pa ni koristiti sredstva za život.

Prema tome, ekonomski smisao uključivanja radnika u rad društvenim sredstvima je u tome što on nudi društvu svoju radnu snagu da bi u zamenu dobio sredstva za život. Pošto su ta sredstva robe, a njih može dobiti samo činom robne razmene, jasno je, da se, ako sam taj čin posmatramo izolovano, radnikova radna snaga javlja objektivno kao roba. Stoga, radnik ne samo da slobodno raspolaže svojom radnom snagom, nego je ona i njegova privatna svojina, jer da bi je mogao razmeniti, on mora figurirati kao njen vlasnik. U tom pogledu, dakle, u društveno-ekonomskom biću radnika, još nema razlika u poređenju s kapitalizmom.

Razlika, i to suštinska, je u tome što vis-a-vis radnika kao privatnog vlasnika radne snage, ne stoje privatni vlasnici sredstava za proizvodnju, ni privatni, ni grupni vlasnici kapitala, nego društveni kapital. Čim se radnik, razmenom svoje radne snage, uključio u rad društvenim sredstvima, za njega, u poređenju s kapitalizmom, nastaju bitno drukčiji, novi odnosi proizvodnje.

Naime, onamo je razmenom svoje radne snage, nju stavio na raspolaganje vlasniku kapitala, kome pripada njena upotrebna vrednost. Stoga kapitalist raspolaže njegovim radom i rezultatima rada, s tim što mu plaća cenu radne snage. To je jedino čime radnik raspolaže. Takav odnos proizvodnje čini ga najamnim radnikom, a cenu radne snage — najamninom.

Kada, međutim, radnik razmeni svoju radnu snagu da bi se uključio u rad društvenim sredstvima, i kada on tim aktom postane ravnopravni član kolektivnog radnog subjekta koji neposredno raspolaže i upravlja sredstvima kojima radi, odnosno delom društvenog kapitala, znači da on ne otuđuje od sebe upotrebnu vrednost svoje radne snage, tj. svoj rad, ostaje njegov gospodar, upravlja i gazduje svojim radom i rezultatima svog rada. Ukoliko im nikakva posebna društvena snaga ne otuđuje rad i plodove njihovog rada, nego oni sami raspolažu njima, radnici nisu u najamnom odnosu, nego zajednički i ravnopravno preuzimaju ulogu neposrednih upravljača sredstvima u društvenoj svojini kojima rade. Time, na mesto najamnog rada, kao nova osnova odnosa proizvodnje, stupa slobodno udruženi rad. Najamni radnici su se preobrazili u slobodno udružene radnike. U tome je njihovo novo društveno-ekonomsko biće.

Sad se valja pažljivije pozabaviti najbitnijim aspektima tog preobražavanja.

Digitized by Google

Videli smo da je objektivni ekonomski smisao stupanja svakog pojedinačnog radnika u proizvodni proces udruženog rada — razmena vrednosti njegove radne snage, što znači da je ona roba. Međutim, u samom proizvodnom procesu radnici i dalje raspolažu svojim radom i celinom plodova svog rada. Usled toga oni nisu ostali ograničeni — kao u kapitalizmu — samo na razmenu vrednosti svoje radne snage, nego u celini društvene reprodukcije razmenjuju međusobno svoj rad. To je momenat dijalektičke negacije robnog oblika radne snage. Prema tome, na pitanje da li je u sistemu udruženog rada, radna snaga — roba, odgovor ne može biti tako jednostavan kako se nekima čini: da, ili ne. Oni koji ovaj problem pokušavaju da reše ovakvim formulama, pokazuju da su ostali slepi pred živom dijalektikom novih procesa u razvoju socijalističkih odnosa proizvodnje.

Radna snaga u udruženom radu nije izgubila obeležje robe, ali se društveno-ekonomski položaj radnika ne zasniva samo na vrednosti njegove radne snage, a njegovo prisvajanje ne svodi samo na njegovu privatnu svojinu nad radnom snagom.

Kao individua, radnik mora da razmeni svoju robu — radnu snagu. Dok to ne obavi, on raspolaže samo svojom radnom snagom kao svojom privatnom svojinom. Ali čim ju je razmenio i stupio u udruženi rad, on stiče i bitno nova svojstva: postaje ravnopravni deo kolektivnog subjekta koji raspolaže i društvenim sredstvima kojima radi. U tome je upravo najznačajnija i najdublja promena u društveno-ekonomskom biću radnika. Ako se to ne uoči i ne shvati, ne može se razumeti objektivna priroda novih odnosa proizvodnje koji na toj osnovi zakonito nastaju, ali ne spontano, nego samo u meri u kojoj je društvena svest odgonetnula njihov smisao.

U tim odnosima radnik se javlja, pre svega, kao pojedinačni subjekt, a u tom svojstvu on je privatni vlasnik isključivo svoje radne snage. U udruženom radu on stiče i novi subjektivitet, postaje član kolektivnog subjekta koji se ispoljava u mnogim vidovima, počev od osnovne ćelije udruženog rada, pa sve do celine sistema udruženog rada, odnosno društva.

Kao pojedinačni subjekti radnici raspolažu samo svojom radnom snagom, a kao ravnopravni članovi kolektivnog i opšte-društvenog subjekta oni raspolažu društvenim kapitalom. U prvom svojstvu oni izražavaju privatnu svojinu (na radnoj snazi), u drugom — društvenu svojinu (na sredstvima društvene reprodukcije, na kapitalu). U tome je dijalektika društvenog bića radnika u udruženom radu, suština njegove unutrašnje protivrečnosti koja može da bude izvor mnogih problema, teškoća i kriznih pojava u razvoju sistema udruženog rada, ali je i glavna motorna snaga tog razvoja. U kojoj meri će u praksi da dođe do izražaja jedno, ili drugo zavisi od shvatanja bitnih aspekata tih protivrečnosti i od toga da li se uspešno otkrivaju i ostvaruju uslovi njihovog razrešavanja na liniji razvoja socijalističkih odnosa proizvodnje, ili dolazi do zaoštravanja tih protivrečnosti,

Digitized by Google

usled subjektivističkog odstupanja od zakonitosti razvoja autentičnih odnosa proizvodnje u udruženom radu.

Radnici kao individue ulažu u proizvodnju svoj živi rad kao upotrebnu vrednost svoje radne snage koja je u njihovoj privatnoj svojini, i po tom osnovu stiču pravo na lično prisvajanje dela društvenog proizvoda koji će im služiti za neposrednu potrošnju.[14] Kao delovi kolektivnog i opštedruštvenog subjekta, oni ulažu minuli rad u obliku društvenog kapitala i po tom osnovu stiču pravo na društveno prisvajanje dela društvenog proizvoda koji će služiti razvoju novih proizvodnih snaga u obliku akumulacije društvenog kapitala. Objektivni odnos protivrečnosti između ta dva dela društvenog proizvoda, koji se iskazuje kao odnos potrošnje i akumulacije, u sistemu udruženog rada se istovremeno javlja i kao protivrečnost privatnog i društvenog prisvajanja, a sve skupa kao unutrašnja protivrečnost društvenog bića samih radnika, kao protivrečnost njihovih ličnih i društvenih interesa.

Odnos potrošnje i akumulacije u uslovima robne proizvodnje ne može biti stvar slobodnog opredeljenja ljudi, nego je dat kao ekonomska zakonitost koja se zasniva na odnosu potrebnog rada i viška rada, potrebne vrednosti i viška vrednosti. Razvoj proizvodnih snaga, a time i odnosa proizvodnje, tj. ukupni društveni razvoj, zavisi od proizvodnje viška vrednosti, a višak vrednosti objektivno je određen potrebnom vrednošću. Ono što iz novostvorene vrednosti ostane po odbitku potrebne vrednosti — čini višak vrednosti.

Upravo potrebna vrednost, ne kao neka proizvoljno utvrđena, nego kao objektivno data veličina, ima, u celom tom odnosu, ključni, određujući značaj. A potrebna vrednost — to je vrednost radne snage, sa svim elementima i istorijskim, ekonomskim i kulturnim činiocima koji je određuju, onako kako je to Marks izložio.

Negaranje objektivnog prisustva i ekonomskog značaja vrednosti radne snage u udruženom radu, neminovno vodi negiranju bitnih zakonitosti robne proizvodnje uopšte, jer nemogućno je iz celine zgrade razvijene robne proizvodnje izbiti taj ugaoni

---

[14] Već 1848. su Marks i Engels u Komunističkom manifestu zapisali:

»...kad se kapital pretvori u opštu svojinu, u svojinu koja pripada svim članovima društva, time se lična svojina ne pretvara u društvenu...

Ovo lično prisvajanje proizvoda rada za ponovnu proizvodnju neposrednog života mi nikako nećemo da ukinemo, jer to prisvajanje ne ostavlja nikakav čisti prihod koji bi mogao dati vlast nad tuđim radom. Mi hoćemo da ukinemo samo bijedni karakter ovog prisvajanja, u kome radnik živi samo zato da uvećava kapital, živi samo dok to zahtijeva interes vladajuće klase.

U buržoaskom društvu živi rad je samo sredstvo za uvećavanje nagomilanog rada. U komunističkom društvu nagomilani rad je samo sredstvo za proširivanje, obogaćivanje, unapređivanje životnog procesa radnika«. MED, tom 7, str. 391.

Digitized by Google

kamen, a da zgrada ostane. To bi, sem toga, značilo negiranje problema i protivrečnosti odnosa potrošnje i akumulacije, kao i ličnog i društvenog prisvajanja radnika u sistemu udruženog rada. A reč je upravo o suštinskim protivrečnostima na kojima se taj sistem zasniva i čijim razrešavanjem se on razvija.

To razrešavanje predpostavlja svesnu aktivnost radnika u udruženom radu na nalaženju optimalnog odnosa između potrošnje i akumulacije, njihovog ličnog i društvenog prisvajanja. U kapitalizmu se odnos potrošnje i akumulacije kapitala javlja prvenstveno kao odnos nadnica i profita i zato kao sukob dveju međusobno suprotstavljenih klasa. U udruženom radu, taj odnos uređuje jedinstveni subjekt — sami radnici, ali u dvostrukom svojstvu, kao pojedinci lično zainteresovani za što bolje uslove svog života, dakle, za što veću ličnu i zajedničku potrošnju, i kao kolektivni upravljači društvenim kapitalom, zainteresovani za njegovo optimalno uvećavanje, jer samo time mogu da što brže razvijaju svoj rad i proizvodne snage, podižu produktivnost rada i efikasnost privređivanja, a na toj osnovi i svoju ličnu potrošnju.

Činjenica da, u tom sistemu, ovaj objektivno protivrečni odnos zavisi od jedinstvenog subjekta, može da dovede do specifičnih problema, naročito u početnoj fazi razvoja tog sistema, sve dok radnici u udruženom radu, ne shvate, na iskustvima sopstvene prakse, objektivnu prirodu te protivrečnosti, ekonomske zakonitosti koje se moraju uvažavati i ne otkriju objektivnu međusobnu uslovljenost i zavisnost potrošnje i akumulacije, svog ličnog i društvenog prisvajanja, svojih ličnih i društvenih interesa. Ta škola može i da potraje i, kao što nam iskustva pokazuju, da se plati visokom cenom. Zato je radničkoj klasi i u toj etapi razvoja njenog društva, preko potrebna vodeća svest i predvodnička idejno-politička snaga, ali takva koja joj zaista može pomoći da što više skrati i vreme i cenu te škole. U protivnom, razvoj biva zaustavljen, proboj se ne ostvaruje, mogućna su i nazadovanja, a u najgorem slučaju, mogu biti ugrožena i dotadašnja ostvarenja socijalističke revolucije.

Uprkos svim tim mogućnostima i opasnostima, drugog puta za razvoj revolucije i socijalističkog društva, za autentično ostvarivanje odnosa prozvodnje udruženog rada i sistema socijalističkog samoupravljanja — nema. Mora se, dakle, shvatiti, da nije u pitanju prosto neka prolazna, ciklična ekonomska kriza. Reč je o suštinskim, istorijskim iskušenjima pred kojima se našlo naše (i ne samo naše) socijalističko društvo. A kada udruženi radnici, radnička klasa, njen klasni pokret i njene vodeće snage, uspešno prebrode sva ta iskušenja i polože svoj ispit istorije, tada će ne samo isčeznuti značajnije pojave klasnog sukobljavanja ljudi oko odnosa potrošnje i akumulacije i njihovog ličnog prisvajanja, nego će biti stvorena osnova za optimalno uređivanje tih odnosa i harmonično razrešavanje njihovih protivrečnosti. A sve to će rezultirati najbržim mogućnim razvojem i

Digitized by Google

materijalnih proizvodnih snaga i društvenih odnosa socijalističkog samoupravljanja.

Pitanje je, dakle, u čemu je ključ rešenja ka takvom proboju. Mora se poći od činjenice da je protivrečnost između potrošnje i akumulacije postala unutrašnja protivrečnost bića radnika, da se ona ispoljava kao protivrečnost njihovog ličnog i društvenog prisvajanja i da jedino oni mogu i moraju da nađu prave instrumente njenog razrešavanja. Nekadašnji sukob raznih klasnih subjekata postaje unutrašnja suprotnost istog subjekta — radnika u udruženom radu. Ali, ako je taj odnos postao unutrašnje svojstvo samih radnika, ne znači da je iščezla protivrečnost tog odnosa. Stoga je ostala mogućnost da se nekadašnji međuljudski, — klasni sukob oko potrošnje i akumulacije, sukob nadnica i profita, sada pokaže kao unutrašnji razdor radnika.

Moguće je, naime, da se potrošnja povećava na račun akumulacije, ali i obrnuto. Kad bi se to događalo u kapitalizmu, povećavanje nadnica na račun profita bilo bi u korist radnika, a na štetu kapitalista, a povećavanje profita na račun nadnica — obrnuto. U udruženom radu, i jedno i drugo bi se pokazalo kao štetno po društvo i radnike, ukoliko bi značilo narušavanje objektivno datog optimalnog odnosa između potrošnje i akumulacije. Ali sada se taj optimalni odnos ne uravnotežuje putem klasne borbe, nego svesnim opredeljivanjem same radničke klase, a na osnovu iskustava prakse, koja su povoljna ako je taj odnos dobro odmeren i utvrđen, a nepovoljna ako je poremećen.

Tako se formira svest da nije interes radnika da u datom trenutku po svaku cenu teže što većoj ličnoj potrošnji. Takva ponašanja i prolazne zablude su moguće, ali se uvek vrate kao bumerang upravo radničkoj klasi. S druge strane, prekomerni pritisak na ličnu potrošnju radnika radi povećavanja akumulacije, mogućan je samo kao spoljni pritisak na radničku klasu, tj. samo ako ona još ne raspolaže društvenim kapitalom, odnosno ako ekonomska kriza privremeno prinudi na to i društvo i radničku klasu. Ali, i u takvim slučajevima se samo izuzetno i relativno kratkotrajno mogu na taj način postići neki pozitivni efekti. Po pravilu, takvo povećavanje akumulacije destimuliše rad i ekonomsku motivaciju radnika, pa se stoga ubrzo pokazuje bespredmetnim i štetnim. Samo kad su u optimalnom odnosu, potrošnja i akumulacija se mogu uzajamno podsticati, ostvariti svoju ekonomsku ulogu i najbolje doprineti razvoju proizvodnih snaga, ne samo materijalnih, nego i ljudskih.

Kako postići taj optimalni odnos? Pošto ga svesno mogu ostvarivati samo radnici u slobodno udruženom radu, tj. samo ukoliko oni stvarno raspolažu društvenim kapitalom, pogledajmo sada još bliže društveno biće tog subjekta. Radnici u udruženom radu su, pre svega, samostalne individue. Kada ih posmatramo samo kao takve, kao prosti zbir individua, njih interesuje samo što bolje zadovoljavanje njihovih individualnih potreba. To je objektivno moguće samo u meri u kojoj se uspešno razvijaju

Digitized by Google

proizvodne snage i društvena produktivnost rada. Međutim, radnici kao individue nisu, a pogotovu ne podjednako svesni te činjenice, pa su zato mogućne težnje i ponašanja, ne samo mnogih radnika — pojedinaca, nego i radnih kolektiva, da sebi obezbede ličnu potrošnju koja ne bi bila u skladu s opštim mogućnostima društva.

Takve pojave se uvek pokažu kao štetne za celinu udruženog rada, za opšte interese radničke klase. Zato takva vrsta individualnog ili grupnog egoizma radnika mora, pre ili kasnije, naići na otpor celine radničke klase. Samim tim to postaje problem svih radnika, pa i onih koji su se poveli za egoističkim ponašanjem na račun drugih. Ni oni, naime, ne postoje samo kao individue, nego i kao pripadnici radničke klase, a u sistemu udruženog rada i kao deo njegove, odnosno društvene celine.

Sistem udruženog rada ne može se ostvarivati, pa ni zamisliti, ako bi u njemu radnici došli do izražaja — samo kao individue. U uređivanju odnosa u udruženom radu, pored radnika — pojedinaca, posebnu ulogu subjekata moraju da odigraju razni oblici radnih kolektiva i organizacija udruženog rada, a i udruženi rad kao celina. Složeni subjektivitet radnika u udruženom radu mora da se izrazi u celini, tj. i kao individualni i kao kolektivni i opštedruštveni. Čisto individualni interesi radnika ne mogu se mehanički suprotstavljati njihovim kolektivnim i opštedruštvenim interesima, ali ni obrnuto. Oni su protivrečni, ali ne samo da nisu nespojivi ni uzajamno isključivi, nego su međusobno zavisni.

Zato je ostvarivanje čisto ličnih interesa radnika putem ličnog prisvajanja odgovarajućeg dela njihovog društvenog proizvoda uslov ostvarivanja njihovih kolektivnih i opštedruštvenih interesa kao subjekata koji raspolažu i upravljaju društvenim kapitalom, ali i obrnuto, uspešno ostvarivanje njihovih interesa kao snage koja gazduje društvenim kapitalom i obezbeđuje njegovo optimalno uvećavanje, uslov je sve boljeg ostvarivanja njihovih čisto ličnih interesa. Naime, ukoliko lično prisvajanje radnika ne bi obezbeđivalo normalno reprodukovanje i razvoj radne snage (poboljšanje uslova života, socijalnu i zdravstvenu sigurnost, podizanje kvalifikovanosti, obrazovnog i kulturnog nivoa radnika) opadala bi njihova radna motivacija, sa štetnim posledicama po kvantitet i kvalitet proizvodnje, tekući rad radnika ne bi davao zadovoljavajuće rezultate. Ukoliko bi, pak, lična potrošnja radnika znatnije prelazila preko, za date uslove, normalnih okvira, utoliko bi se smanjivala akumulacija društvenog kapitala, a radnici se ne bi mogli potvrditi kao uspešni — upravljači društvenim kapitalom. I u jednom i u drugom slučaju dolazi do štetnih ekonomskih posledica, što pokazuje da je ekonomski celishodan odnos između potrošnje i akumulacije objektivno dat kao ekonomska zakonitost.

Da bi radnici zaista postali i ostali snaga koja neposredno raspolaže i upravlja sredstvima društvene reprodukcije, oni se

Digitized by Google

moraju starati kako o podizanju svog životnog standarda, tako i što bržem rastu i razvoju proizvodnih snaga, proizvodnje i produktivnosti rada. Od njih se ne može očekivati ni tražiti da žrtvuju svoje lične interese radi opštih, a iskustva prakse će im brzo pokazati, da ni svoje lične interese ne mogu da ostvaruju na račun opštih. To će ih upućivati na što veću ličnu potrošnju, ali tako da ona bude u funkciji odgovarajućeg povećanja društvenog kapitala, kao i na što brži razvoj materijalne osnove rada, ali ne po svaku cenu, ne kao svrhu za sebe, nego radi optimalnog poboljšanja uslova života za sebe i za buduće generacije.

Da bi radnici mogli da kao subjekti društvenog prisvajanja raspolažu društvenim kapitalom, tj. da bi uopšte mogli postati istinski društveni subjekti, oni se u svom ličnom prisvajanju moraju svesno ograničiti na ono što je objektivno mogućno i ekonomski zakonito. To znači da će oni na iskustvima sopstvene prakse shvatiti, da time ne čine neku žrtvu u korist nekih drugih društvenih snaga, nego da ostvaruju osnovnu pretpostavku da sami postanu odlučujuća društvena snaga u skladu sa istorijskim zakonitostima.

Reč je, dakle, o odnosima u kojima lično prisvajanje radnika ne sme da bude suprotstavljeno njihovom društvenom prisvajanju, ali ni obrnuto. Ta dva oblika njihovog prisvajanja moraju da služe jedan drugome, što znači da njihovi lični interesi moraju da budu u funkciji njihovih društvenih interesa, a njihovi društveni interesi u funkciji njihovih ličnih interesa. To nije neka veštački iskonstruisana formula, nego izraz objektivnih nužnosti, same prirode interesa radničke klase. Svako ponašanje pripadnika te klase u sistemu udruženog rada, koje bi, u stvari, težilo povećavanju ličnog prisvajanja radnika na štetu njihovog društvenog prisvajanja, dakle, društvenog kapitala, ne samo što bi se brzo pokazalo kao kratkovido i iluzorno u materijalnom pogledu, nego bi značilo da ti radnici *odustaju od obaveza* da gazduju društvenim kapitalom, od *odgovornosti* da obezbeđuju njegovo povećavanje. Ali time bi oni sami sebi oduzeli i *pravo* raspolaganja društvenim kapitalom, prebacivali bi tu brigu i to pravo na neku drugu društvenu snagu, a sebe sami stavljali u najamni odnos.

Ako bi se, dakle, veći deo radničke klase poveo za takvim egoističkim i iluzornim suprotstavljanjem ličnih interesa radnika njihovim društvenim interesima, neminovno bi došlo do vraćanja radničke klase u najamni položaj. Bilo bi, naravno, apsurdno i pretpostaviti da bi radnička klasa sama sebi ponovo nametnula najmanji jaram. Nije, doduše, isključeno da se ona, u složenom traganju za pravim rešenjima, privremeno i u većoj meri dezorijentiše i povede za iluzijama objektivno suprotnim njenim opštim klasnim interesima. Ali to može da bude samo kratkotrajna epizoda u njenom ponašanju, dok ne postane neposredno vidljiv smisao takvih mogućnih zabluda i njihovih posledica.

Digitized by Google

Međutim, ako se takva iracionalna ponašanja kao trajnija pojava ne mogu pretpostaviti kad je reč o radničkoj klasi kao celini, ona su ne samo sasvim mogućna, nego u određenoj meri i neizbežna, kad je reč o pojedinim radnicima i radnim kolektivima. To, s jedne strane, zato što u tom smislu mogu delovati same objektivne protivrečnosti ličnih i društvenih interesa radnika, a, s druge, i zato što pomenuta egoistička ponašanja, mada štetna za opšte interese radničke klase, mogu privremeno doneti određene materijalne koristi pojedinim radnicima i radnim kolektivima. Stoga se takvim pojavama, čim postane jasan njihov štetni društveni karakter, mora suprotstaviti sama radnička klasa, odnosno društvo kao celina.

Na takvim negativnim iskustvima, radnička klasa, odnosno njen pokret, a pogotovu njene vodeće snage, moraju doći do saznanja da nije dovoljno da se pomenute štetne pojave naknadno suzbijaju, pogotovu ako se javljaju u većem obimu, nego da je unapred preduhitre, da se preventivno onemogućavaju. A to je mogućno samo ako se odnosi proizvodnje i raspodele u udruženom radu urede u punom skladu s njihovom objektivnom suštinom i ekonomskim nužnostima i zakonitostima. Da bi se to postiglo, objektivna suština tih odnosa, nužnosti i zakonitosti moraju se spoznati, a praktična aktivnost zasnivati na tim spoznajama. Bez toga, autentični odnosi proizvodnje i raspodele u udruženom radu, sami po sebi, spontano, ne mogu ni nastati.

U tome je izuzetno važna, velika i odgovorna uloga vodeće svesti i vodećih snaga radničkog pokreta. Mora se sagledati i što dublje razjasniti na kojim se objektivnim realnostima mogu i moraju graditi odnosi proizvodnje u udruženom radu. Za takvo teorijsko istraživanje, od posebnog su značaja, pored ostalog, svi bitni aspekti, problemi i protivrečnosti društvene svojine.

3. Suština i protivrečnosti društvene svojine

U poslednje vreme sve otvorenije i glasnije se zastupa teza da je sam pojam društvene svojine neodrživ. Naime, svojina u imovinsko-pravnom smislu mora biti sasvim jasno određena, mora se znati ko je vlasnik čega. Društvo u celini to ne može biti, pa zato, prema tim shvatanjima, ako je reč o svojini, ona ne može biti društvena, a ako je društvena, ne može biti svojina.

Ova teza nalazi oslonce u bitnim činjenicama robne proizvodnje. Sve dok je robni oblik proizvodnje istorijska nužnost, samostalni robni proizvođači moraju delovati kao posebni vlasnici roba i novca. Sam čin robne razmene pretpostavlja da prodavci, odnosno kupci moraju istupati jedni prema drugima kao vlasnici svojih roba, odnosno novca. Marks je to nazvao pravom svojine robne proizvodnje.

Ako, dakle, sve robe i sav novac moraju biti, po tom osnovu, u vlasništvu posebnih robnih proizvođača, odnosno drugih sub-

Digitized by Google

jekata, kako onda mogu biti u društvenoj svojini? Šta, s obzirom na to, čini društvenu svojinu? S druge strane, šta bi značila ta društvena svojina, ko njome i kako raspolaže, ko je subjekt te svojine? Ako je to jedan jedini subjekt tj. društvo kao celina, to bi isključivalo da njome raspolaže masa posebnih subjekata, a sem toga kako bi društvo kao celina uopšte moglo da bude subjekt svojine? To bi mogli biti samo od društva ovlašćeni organi, dakle, u stvari, država. Sve u svemu, na prvi pogled se čini da društvene svojine ne može biti u uslovima robne proizvodnje. Dogod je ona nužnost, mora se zasnivati na privatnoj, odnosno grupnoj svojini. Kao što vidimo, ova teza se svodi na ranije pomenutu tezu o nespojivosti socijalizma i robne proizvodnje, tj. o robnoj proizvodnji kao ostatku kapitalizma u socijalizmu, kojeg se socijalizam u što kraćem prelaznom periodu, mora ratosiljati.

Prema ovakvoj tezi ispada da robni oblik proizvodnje određuje same odnose proizvodnje, dakle i svojinske odnose ne samo u robnom prometu, nego i u samoj proizvodnji. Ali, ako bi to bilo tako, gde god imamo robnu proizvodnju imali bismo istovetne svojinske odnose u proizvodnji. Međutim, istorija nam je pokazala da se robna razmena javljala već u odnosima prvobitnih zajednica zasnovanih na zajedničkoj svojini, a da se robna proizvodnja dalje razvijala i u robovlasničkim, i u feudalnim odnosima proizvodnje, a da je u kapitalizmu postala opšti oblik proizvodnje. Prema tome, valja razlikovati pravo svojine robne proizvodnje koje ostaje neizmenjeno u celoj dugotrajnoj istoriji robne proizvodnje, od odnosa proizvodnje i njima odgovarajućih odnosa prisvajanja koji se, tokom te istorije, iz temelja menjaju. Stoga je Marks s punim pravom zaključio: »dogod se pri svakom činu razmene — pojedinačno uzev — budu održavali zakoni razmene, može se u načinu prisvajanja izvršiti potpun prevrat, a da se nikako ne dira u pravo svojine koje odgovara robnoj proizvodnji«.[15]

Ako u kapitalizmu, veliki, a ponekad i ogroman broj posebnih preduzeća kao samostalnih robnih proizvođača, dakle, kao posebnih vlasnika robe i novca, mogu da budu u svojini jedne kompanije, zašto ne bi mogla biti i u društvenoj svojini? Naravno, postavlja se pitanje šta pod društvenom svojinom podrazumevamo. Neka shvatanja pripisuju društvenoj svojini tzv. nesvojinski karakter. Smatra se da sredstva u društvenoj svojini predstavljaju puke uslove proizvodnje, ali da raspolaganje tim sredstvima ne sme da bude izvor prisvajanja, jer to u socijalizmu treba da bude jedino živi rad. Ovakva shvatanja moraju da vode u fiktivnu negaciju bitnih zakona robne proizvodnje, čak i kada na rečima polaze od nužnosti robnog oblika proizvodnje. Naime, ona sredstvima u društvenoj svojini odriču svojstvo kapitala, tj. vrednosti koja se mora povećavati, oplođavati, a bez toga se razvijena robna proizvodnja ne da zamisliti. Sem toga, takva nesvojinska koncepcija društvene svojine nespojiva je s

[15] MED, tom 21, str. 517.

Digitized by Google

pravom svojine robne proizvodnje, prema kojoj svaki posebni robni proizvođač mora figurirati kao vlasnik robe i novca, pa i da raspolaže određenim kapitalom, bez obzira u čijoj je on svojini, privatnoj ili društvenoj, da u prometu kapitala istupa i kao njegov vlasnik, da ga ulaže radi povećavanja, s tim što će to povećavanje, ako je reč o društvenom kapitalu, biti takođe u društvenoj svojini.

Iz tih razloga, nesvojinska koncepcija društvene svojine u suprotnosti je s osnovnim ekonomskim realnostima i sa samom praksom socijalizma. Ta koncepcija nije teorijski izraz objektivnih činjenica i zakonitosti, nego čisto apstraktna konstrukcija. U realnosti se društvena svojina mora spojiti s pravom svojine robne proizvodnje.

S druge strane, ima shvatanja prema kojima se socijalistički odnosi proizvodnje mere stepenom podruštvljavanja. Koliko je podruštvljavanje sredstava za proizvodnju potpunije, sveobuhvatnije, toliko je više socijalizma. Pravi i čisti socijalizam, prema takvom shvatanju, je apsolutno podruštvljavanje svih činilaca proizvodnje, dakle totalno ukidanje privatne svojine. I ova koncepcija socijalizma spada u apstraktne veštačke konstrukcije. Ona zanemaruje fundamentalnu činjenicu da je podruštvljavanje rada zavisno od samog razvoja rada i da je stoga bespredmetno, necelishodno, pa i ekonomski štetno pretvarati u društvenu svojinu i ona sredstva za proizvodnju kojima se samo individualnim ili porodičnim radom zaokružuje proizvodnja robe ili usluge i za koje je, stoga, ekonomski najracionalnija privatna svojina, kako su to pokazala iskustva svih socijalističkih zemalja.

Već stoga u socijalizmu moraju paralelno postojati društvena i privatna svojina, prožimati se i sarađivati, što podrazumeva da se spreči pretvaranje privatne svojine u kapitalističku.

Međutim, nisu to jedine dodirne tačke društvene svojine s privatnom. Sama činjenica da sredstvima u društvenoj svojini moraju raspolagati posebni privredni i drugi društveni subjekti i na njima ostvarivati pomenuto pravo svojine robne proizvodnje, u sebi krije mogućnost raznih vidova grupnog i privatnog prisvajanja društvenih sredstava. Jer, čim bilo koja posebna organizacija udruženog rada mora da u robnom prometu deluje kao samostalni vlasnik robe i novca, moguće je da takvo njihovo raspolaganje društvenim sredstvima poremeti zakoniti odnos između ličnog, grupnog i društvenog prisvajanja samih radnika u organizaciji udruženog rada. To stoga, što taj zakoniti odnos ne proizlazi iz samih čisto ličnih interesa radnika, nego izražava protivrečnost njihovih ličnih i društvenih interesa, pa se zato može ostvariti samo kao ekonomska prinuda. Ona se postupno, ali nužno nameće radnicima na osnovu iskustava prakse, tako da se ta ekonomska prinuda mora shvatiti i svesno ugraditi u sistem udruženog rada. U svakom slučaju, i kada se u praksi uspostavi taj objektivno zakoniti odnos, kroz celu epohu socijalističke robne proizvodnje, njene osnovne protivrečnosti i njena motorna snaga

Digitized by Google

razvoja, iskazivaće se u protivrečnosti ličnog i društvenog prisvajanja radnika.

Konačno i najbitnije, a u neposrednoj vezi s tim, u socijalizmu se društvena i privatna svojina spajaju i prožimaju u samoj proizvodnji. Sam čin proizvodnje je spoj živog rada, odnosno radne snage koja je u privatnoj svojini radnika i sredstava za proizvodnju koja su u društvenoj svojini. Na tome se i zasniva lično i društveno prisvajanje radnika. Društveni proizvod je u društvenoj svojini, ali kao takav, on je osnova i za lično i za društveno prisvajanje radnika. Tu leži osnovna protivrečnost socijalističkih odnosa proizvodnje. U znaku te protivrečnosti se ti odnosi i socijalističko društvo razvijaju, ali ona može biti i izvor deformacija, degenerativnih procesa, kriza i zastoja u tom razvoju.

Ako lično prisvajanje radnika krene da se realizuje na uštrb društvenog, ugrožava se ne samo materijalna osnova socijalizma, nego i društvena svojina kao njegova društvena osnova. Ako, obrnuto, društveno prisvajanje ide na uštrb ličnog prisvajanja radnika, ugrožava se sama osnovna proizvodna snaga — živi rad. Radnici gube radnu motivaciju, a time se potkopava materijalni razvoj socijalističkog društva. A što je najgore, veštački se narušava veza između interesa radnika i socijalizma, mute se vidici radničke klase, velike mase radnika gube svoje klasne orijentire, a za neko vreme, mogu da postanu i slepo oruđe antisocijalističkih snaga. I jedna i druga situacija označava narušavanje zakonitih socijalističkih odnosa proizvodnje, ugrožava socijalizam i reprodukuje etatističko otuđivanje ekonomske političke moći od radničke klase.

Etatistički monopolizam u socijalizmu ne izrasta iz same revolucionarne i veoma značajne uloge socijalističke države kao instrumenta vlasti radničke klase. Takva država će za radničku klasu ostati nezamenljivo sredstvo ostvarivanja i obezbeđivanja socijalističkih odnosa proizvodnje sve dok postoji radnička klasa, tj. sve dok ima klasnih razlika među ljudima. Korene etatističkog, kao uostalom i svakog drugog monopolizma, treba tražiti u svojinskim odnosima. Specifični oblici »socijalističkog« etatizma izrastaju iz faktičkog pretvaranja društvene svojine u državnu. Poznato je da je na tome izrastao staljinizam kao »klasični« oblik etatističkog monopola. Staljinistička etatistička praksa je stoga morala da se i »teorijski« pokrije tezom koja je identifikovala pojam društvene svojine s državnom.

Danas više nije teško utvrditi, na osnovu ukupne prakse socijalizma, da je u njemu etatističkih deformacija bilo onoliko koliko je država neposredno gazdovala sredstvima društvene reprodukcije. Ako je to gazdovanje zahtevalo gotovo celinu tih sredstava, i etatistički monopolizam je bio potpun. On je, doduše, u uslovima nerazvijenih proizvodnih snaga, i u početnoj fazi razvoja socijalizma, mogao kampanjskom koncentracijom sredstava i spremnošću radnih masa na požrtvovano odricanje, da ostvari i krupne poduhvate u nekim oblastima privrednog raz-

Digitized by Google

voja. Paralelno s tim, takav sistem je od samog početka ispoljio svoje teške deformacije, pa se, u celini uzev, brzo pokazalo da nije u stanju da na pravi način pokrene, valorizuje i iskoristi sve ljudske i materijalne resurse, tako da ukupni rezultati privrednog razvoja ne odgovaraju realnim mogućnostima. A što je najgore, to je bio sistem koji radničku klasu drži u položaju objekta države, ne pušta je ka polugama ekonomskog i političkog upravljanja društvom. Ono, u takvim uslovima, ne može da zaista postane društvo radničke klase i njenog saveza sa svim radnim ljudima.

Tako postaje jasno da državno gazdovanje sredstvima u društvenoj svojini, dugoročnije gledano, ne može da se opravda ni razlozima kampanjskog razvoja proizvodnih snaga, a u društveno-ekonomskom pogledu ne samo da ne služi radničoj klasi, nego postaje snaga uperena protiv neposredne ekonomske i političke vlasti radničke klase. Radničkoj klasi treba država, ali ne takva koja će neposredno gazdovati društvenim sredstvima. U takvom slučaju društvena svojina postaje državna, tj. gubi svoja suštinska obeležja.

Koji su uslovi da ona zaista bude i ostane društvena svojina? U odgovoru na ovo pitanje, a imajući u vidu i sva prethodna razmatranja, postaje jasno da treba određenije sagledati ulogu svih osnovnih subjekata koji raspolažu društvenom svojinom, što tačnije odrediti šta to raspolaganje mora da znači da bi se zaista obezbedio razvoj autentičnih i zakonitih odnosa proizvodnje udruženog rada.

Postaje jasno da subjekt društvene svojine ne može biti prosto i samo društvo kao celina. Društvo, naime, niti postoji niti može delovati kao jedinstveni subjekt. Kada se stvari, ipak, tako predstavljaju kao da društvo u celini može biti sopstvenik sredstava, jasno je da u stvari, to nije društvo, nego posebna društvena snaga koja predstavlja društvo, tj. država. Ako se, dakle, pretenduje da društvenom svojinom može neposredno da gazduje jedinstveni subjekt, onda je to država. Drugim rečima, upravo na taj način se društvena svojina pretvara u državnu.

Da bi radnici u udruženom radu zaista ovladali i upravljali sredstvima u društvenoj svojini, mora se prevladati takva funkcija države. Ona, naravno, dogod postoji, mora raspolagati delom društvene svojine, ali ta sredstva moraju da budu ograničena na pokriće njenih realnih troškova, na budžetsku potrošnju, koja u okvire ukupne neposredne potrošnje čini najvažniji deo tzv. opšte potrošnje društva. U principu, sem u nekim izuzetnim i prolaznim, slučajevima, nema razloga da država neposredno gazduje društvenim kapitalom, da upravlja i onim društvenim sredstvima koja se ulažu u proizvodnju i robni promet. Na taj način ograničena funkcija države, onemogućava državni monopolizam u raspolaganju društvenim sredstvima, država ne može ovladati viškom rada radnika, pa zato ni njima ni društvom. Naprotiv, u meri u kojoj radnici ovladaju društvenim kapitalom, tj. svo-

Digitized by Google

jim viškom rada, postaju neposredno i stvarno vladajuća snaga, a država se pretvara u njeno oruđe koje služi ostvarivanju i obezbeđivanju njene vladajuće pozicije.

Sve to nikako ne znači da već prestaju objektivni razlozi postojanja države i da je već kucnuo čas da se ona baca »u muzej starina«. Sve dok traje epoha robne proizvodnje država igra veoma važnu ulogu, ali u uslovima društvene svojine i slobodno udruženog rada, bitno drukčiju od uloge države u kapitalizmu ili u tzv. državnom socijalizmu.

Vratimo se, s tim u vezi, na problem subjekata društvene svojine. Videli smo da društvenom svojinom ne može raspolagati jedinstveni subjekt ni pod prividom celine društva, jer u tom slučaju ona prestaje da bude društvena svojina. Da bi, dakle, zaista to bila i ostala, u raspolaganju njome moraju da vrše svoje specifične funkcije svi posebni oblici privrednih i društvenih subjekata. Društvo postoji samo kao njihov splet i složeni organizam, pa zato i društvena svojina mora da ujedinjuje ceo taj složeni splet subjekata.

Krenimo odozdo, iz same baze društva, od osnovnog subjekta u sistemu udruženog rada. To je radnik kao pojedinac. Ako on ne bi delovao kao istinski subjekt koji raspolaže društvenim sredstvima, ni društvena svojina, ni slobodno udruženi rad ne bi mogli postojati, ne bi bila data njihova osnovna predpostavka. Ali, pogledajmo bliže ulogu tog subjekta. On kao pojedinac potpuno samostalno raspolaže samo svojom radnom snagom. Na toj osnovi, međutim, on ne može da samostalno raspolaže ni proizvodom svog rada prvo zato što je taj proizvod plod spoja njegovog rada sa društvenim sredstvima za proizvodnju, a drugo zato, što proizvod rada nije samo njegov proizvod, nego zajednički proizvod ogromnog broja radnika, a u krajnjoj liniji, ukupnog društvenog rada.

Stoga radnik kao pojedinac niti postoji, niti može da deluje kao samostalni pojedinačni proizvođač. Mada je, nesumnjivo osnovni subjekt u proizvodnji, on nije posebni robni proizvođač. U tom pogledu, osnovni subjekt privređivanja i poslovanja može biti samo odgovarajuća organizacija udruženog rada, (u našem sistemu to je robna organizacija) a u ostvarivanju uloge tog kolektivnog subjekta radnici mogu pojedinačno delovati samo kao njegovi ravnopravni članovi. Radi lakšeg i celishodnijeg, neposrednog ostvarivanja takvih svojih prava i dužnosti u raspolaganju i upravljanju svojim radom i društvenim sredstvima kao i drugih svojih samoupravnih prava i dužnosti, radnici se organizuju u osnovne organizacije udruženog rada.

Prema tome, kao slobodna individua, koja je, oslobađajući se najamnog jarma, ovladala svojim radom, radnik je osnovni subjekt iz koga izrasta celina sistema udruženog rada. Osnovni subjekt zajedničkog ostvarivanja samoupravnih prava i dužnosti radnika je osnovna organizacija udruženog rada, a osnovni subjekt privređivanja i poslovanja je radna organizacija. Na principu

Digitized by Google

slobodnog udruživanja rada i sredstava, radnici radnih organizacija mogu stvarati niz drugih, složenijih oblika udruženog rada, prenositi samoupravnim sporazumima, u njihove okvire ostvarivanje određenih svojih samoupravnih prava, tako da i ti oblici postaju subjekti u sistemu udruženog rada i u raspolaganju društvenom svojinom.

Radne organizacije, a u nekim slučajevima, i osnovne organizacije udruženog rada, u robnoj razmeni deluju kao samostalni vlasnici robe i novca, shodno pravu svojine robne proizvodnje. S obzirom na tu činjenicu, ako bi to njihovo delovanje bilo uslovljeno jedino tržištem i zakonima robne proizvodnje, sredstva kojima one rade pretvorila bi se u njihovu grupnu svojinu. Društvena svojina bi, u takvim uslovima, jednostavno isparila. Ona se ne bi mogla ni uspostaviti, ni održati, a još manje reprodukovati u uvećanom razmeru, ako bi se, u njenom raspolaganju, ostalo samo na funkcijama pomenutih subjekata. Na scenu, stoga, mora kao subjekt da stupi i društvo kao takvo. Ono kako smo videli, ne može biti jedini subjekt u raspolaganju društvenom svojinom, jer bi se time država pretvorila u isključivog subjekta gazdovanja društvenim sredstvima, ali u tome određenu ulogu subjekta mora obaviti, jer bi se, u protivnom društvena svojina pretvarala u grupnu i privatnu svojinu.

Nije, dakle, pitanje da li društvo kao celina sme da igra ulogu subjekta društvene svojine, nego u čemu treba da bude ta uloga za razliku od specifičnih uloga koje moraju da odigraju drugi posebni, uži društveni subjekti. Ova integralna i integrativna uloga društvene celine ne sme da se sastoji u neposrednom gazdovanju sredstvima u društvenoj svojini. Njoj i sistemu udruženog rada odgovara da se takvi elementi u ostvarivanju opštedruštvenog subjektiviteta u raspolaganju društvenom svojinom bitno ograniče, suzbijaju i prevazilaze.

Opštedruštvena uloga mora da se, u tom pogledu, izrazi u utvrđivanju opštih uslova raspolaganja i korišćenja sredstava u društvenoj svojini od strane svih posebnih privrednih i društvenih subjekata, u uređivanju njihovih prava i obavcza u odnosu na društvenu svojinu. To, u stvari, znači da društvo mora da uobliči i normira sistem društveno-ekonomskih odnosa i to tako da, s jedne strane, u punoj meri uvaži delovanje zakonitosti robne proizvodnje, a s druge, da ne dopusti da privatna svojina na radnoj snazi i pravo svojine robne proizvodnje stihijski odvlače sredstva u društvenoj svojini u grupnu i privatnu svojinu.

Urediti takav društveno-ekonomski sistem znači, u stvari, definisati i normativno utvrditi odnose proizvodnje udruženog rada. Bez toga, ti se odnosi ne mogu u praksi spontano uspostaviti.

Zato socijalističko društvo udruženog rada mora da reši ta osnovna pitanja sistema u obliku obavezujućih društvenih normi, dakle snagom zakona. To je uslov da bi se društvena svojina zaštitila i da bi se uspešno razvijali odnosi proizvodnje udruže-

Digitized by Google

nog rada. Taj uslov se može ostvariti samo klasnom prinudom radničke klase, kao izrazom njenih opštih interesa. To, dakle, mora biti diktat radničke klase i stoga država, odnosno politički sistem socijalističkog društva, ne samo u početnoj fazi, nego i tokom razvoja udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, sve dok traje epoha robne proizvodnje, i dok država bude postojala, po svojoj klasnoj suštini, mora biti diktatura radničke klase, i to ne samo u odnosu na one društvene slojeve koji bi bili u stanju da svoju privatnu svojinu pretvaraju u kapital, a radnike u najamne radnike, nego čak i u odnosu na same radnike u udruženom radu, koji bi, kao pojedinci, odnosno pojedini radni kolektivi, s obzirom na protivrečnost njihovog ličnog i društvenog prisvajanja, mogli da stihijski ostvaruju reprivatizovanje dela društvene svojine.

Bez tako shvaćene diktature radničke klase ne može se obezbediti da radnici ovladaju svojim radom i da ravnopravno upravljaju sredstvima društvene reprodukcije, ne može se prevladati najamni položaj radnika. A bez toga, mogući su doduše, razni surogati ljudskih sloboda, ali još nema prave osnove za istinsku ljudsku slobodu. Jer nije teško shvatiti na šta se moraju svesti ljudska prava i slobode, ako ljudi ne mogu da, pre svega, zagospodare svojim radom i rezultatima svog rada, tj. samim sobom.

Naravno, nikako se ne može osporavati veliki istorijski značaj realnih dostignuća građanske demokratije koja su postala deo opštih civilizacijskih tekovina čovečanstva, pa kao takva imaju i svoje trajne vrednosti. Upravo je građanska demokratija, polazeći od principa nepovredivosti privatne svojine, proklamovala sveto pravo svakog da raspolaže sobom, tj. svojom radnom snagom kao svojom privatnom svojinom. Ne treba ni naglašavati kakav je to bio grandiozan istorijski progres za čoveka — radnika u odnosu na kmeta u feudalizmu, ili roba u robovlasničkom sistemu.

Međutim, ako je radnik ovladao samo svojom radnom snagom, a ne i uslovima i sredstvima rada, oni koji vladaju tim uslovima i sredstvima, faktički će podrediti i podčiniti sebi one koji raspolažu samo svojom golom radnom snagom. Građanska demokratija je ostvarila princip slobodnog raspolaganja ljudi svojom radnom snagom, i na tom principu — zasnovala gospodstvo, diktaturu buržoazije nad radničkom klasom i ostalim radnim masama koje žive isključivo od svog rada. To, dakle nije demokratija za radničku klasu i zato ona mora težiti nečem višem. Radnička demokratija mora da obezbedi svim ljudima da raspolažu ne samo svojom radnom snagom, nego i uslovima, sredstvima i plodovima svog rada, da u tom pogledu stavi sve ljude u isti društveni položaj, da obezbedi njihovu stvarnu društvenu ravnopravnost. Tek tada će se razbiti buržoaski okviri »slobode«, a pojam ljudskih sloboda dobiti svoj puni smisao i pravu osnovu.

Ta i takva radnička demokratija pretpostavlja diktaturu radničke klase, kao što buržoaska demokratija obezbeđuje i repro-

Digitized by Google

dukuje diktaturu buržoazije. Ali dok je smisao diktature buržoazije u buržoaskom ekonomskom, društvenom i političkom podčinjavanju radničke klase, dotle radnička klasa, svojom diktaturom ne podčinjava nikakve druge društvene snage, jer je njen smisao upravo u savladavanju i ukidanju podčinjavanja jednih ljudi drugima.

Stoga, oni koji uobražavaju da olako mogu da okvalifikuju marksističko shvatanje diktature radničke klase i njene istorijske nužnosti, kao suprotnost demokratije, time samo pokazuju da su idejni zarobljenici tipične građanske ideološke hipokrizije, da im nije stalo do naučne istine i da se bave čisto ideološkom manipulacijom: čim je diktatura, znači nije demokratija. Istura se sama reč, ne da bi se shvatio, nego da bi se mistifikovao smisao samog pojma diktature radničke klase.

U tome su im od velike pomoći svi vidovi staljinističke prakse i pseudo teorijskih manipulacija pojmom diktature proletarijata s tih pozicija. A staljinistička praksa, mada je krenula od revolucionarnih tekovina radničke klase, nije u stvari bila njena diktatura, nego se brzo izrodila u birokratsko-etatističku diktaturu i nad samom radničkom klasom, stim što je dugo uspevala da manipuliše njom, maskirajući se njenim interesima. To teško istorijsko iskustvo pokazalo je radničkoj klasi i njenom pokretu da nije dovoljno da se pojmom diktature radničke klase služe kao prostom političkom parolom, nego da treba otkriti njen objektivni, zakoniti smisao i sadržaje.

Sa tog stanovišta postaje jasno da je društveno-ekonomski smisao diktature radničke klase samo u tome da se uspostavi i obezbedi društvena svojina i na njoj zasnovani takvi odnosi proizvodnje koji radnicima omogućuju da zajednički i ravnopravno, neposredno vladaju rezultatima svog rada i da tako skinu s vrata sve vrste svojih gazda i tutora. Na takvoj društveno-ekonomskoj osnovi, diktatura radničke klase vezuje uz interese radničke klase sve društvene slojeve koji žive od svog rada, a time može da širi i produbljuje osnove političke demokratije do razmera koji se u građanskom društvu ne mogu ni zamisliti, jer je ono zasnovano na najamnom jarmu najvećeg dela ljudskog sastava.

Osnovno je pitanje, dakle, kako ostvariti takav karakter diktature radničke klase, tj. takvu državu koja neće biti antipod socijalističkom samoupravljanju, nego će se prožimati s njim, kao jedan od uslova njegovog ostvarivanja i razvoja. Naš društveno-ekonomski i politički sistem je Ustavom iz 1974. godine polazio upravo od takvog cilja. On je usmeren na to, široko je razradio i utvrdio rešenja koja su u toj funkciji ali, usled toga što neka vrlo bitna pitanja društveno-ekonomskih odnosa nisu sagledana, pa su ostala nerešena, kao i zbog nekih, time izazvanih, pojedinačnih neadekvatnih rešenja, u praksi se željeni osnovni ciljevi nisu ostvarili i još se ne ostvaruju. Ti nedostaci i defekti u našem sistemu koji su doveli do vrlo ozbiljnih društveno-eko-

Digitized by Google

nomskih i političkih posledica, moraju se ukloniti, da bismo mogli uspostaviti i uspešno razvijati Ustavom proklamovani sistem udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja. Treba definitivno, posle mnogo lutanja i oklevanja, savladati još uvek postojeću idejnu konfuziju, što pre i što bolje razjasniti u čemu moraju biti naši ključni zahvati u društveno-ekonomskom i političkom sistemu i obezbediti njihovo odlučno i dosledno ostvarivanje u praksi, smelo savladavajući sve oportunizme i otpore. Šta je, u svemu tome, odlučujuća poluga istinskog proboja?

4. Raspoređivanje dohotka i cena radne snage kao zarada udruženih radnika po osnovu tekućeg rada

Ako bismo na izloženim osnovama hteli da izvučemo delotvorne praktične zaključke, moramo se vratiti na polaznu predpostavku sistema udruženog rada, na radnike koji ne samo neposredno proizvode, nego i raspolažu, upravljaju i gazduju sredstvima društvene reprodukcije i koji, da bi zaista postali vladajuća i odlučujuća snaga društva, moraju da, starajući se za bolje uslove svog života i rada, obezbeđuju optimalno oplođavanje društvenog kapitala. Takav društveni položaj nameće radnicima da kao privrednici strogo uvažavaju ekonomske zakone robne proizvodnje i da se čvrsto pridržavaju uslova razvoja socijalističkih odnosa proizvodnje u udruženom radu. Videli smo da te uslove mora da utvrdi i normira društvo kao celina.

Mada više ne bi bili samo radnici, nego i privrednici koji gazduju društvenim sredstvima, svako od njih pojedinačno bi morao svojim radom ostvariti, pre svega, određeni (društveno zajemčeni) lični dohodak kojim se obezbeđuje normalno reprodukovanje radne snage, naravno pod uslovom da je normalno obavio svoje radne zadatke, pa zato i u srazmeri s njegovim radom. Taj lični dohodak, kao zarada radnika po osnovu njihovog tekućeg rada, mora odgovarati vrednosti, odnosno ceni radne snage, i to iz dva vrlo bitna razloga.

Prvo, cena radne snage je jedino objektivno merilo za određivanje viška vrednosti. Ako to merilo ne bi bilo društveno utvrđeno, i ako ne bi u raspoređivanju dohotka i raspodeli ličnih dohodaka kao društvena norma obavezivala sve organizacije udruženog rada, višak vrednosti bi prestao da bude objektivna ekonomska kategorija, bio bi proizvoljno određivan u pojedinim organizacijama udruženog rada. Takva proizvoljnost bi značila da se ne može uspostaviti objektivno zakonit odnos između potrošnje i akumulacije društvenog kapitala.

Ako bi svaka organizacija udruženog rada samostalno i proizvoljno određivala šta je za nju potrebna vrednost a šta višak vrednosti, onda bi to značilo ne samo njihovo ukidanje kao objektivnih ekonomskih kategorija, nego i narušavanje samih osnova robne proizvodnje. Jer, u pitanju je kategorija vrednosti, koja se ne određuje prema uloženom radu svake organizacije

Digitized by Google

udruženog rada, nego prema prosečnom društveno-potrebnom apstraktnom ljudskom radu. Ako je ta društvena mera vrednosti objektivno data, znači da je objektivno data i društvena mera potrebne vrednosti i viška vrednosti. Vrednost je društveni odnos, pa je stoga i raspodela vrednosti na potrebnu vrednost i višak vrednosti, kao i svaki od ta dva elementa vrednosti takođe društveni odnos i moraju imati društvenu meru. Šta je potrebna vrednost — mora se društveno utvrditi, jer se ne mere neke proizvoljne individualne potrebe, nego društveno-priznate potrebe. Potrebna vrednost se, kao lična potreba, mora društveno utvrditi, da bi se višak vrednosti mogao utvrditi kao društvena potreba.

Drugo, višak vrednosti, u principu, pripada kapitalu, tj. u našem sistemu, društvenom kapitalu, dakle mora biti društvena svojina. Ako bi se on proizvoljno određivao, a pogotovu ako ga pojedine organizacije udruženog rada ne bi izdvajale, poremetio bi se zakoniti odnos između ličnog i društvenog prisvajanja radnika, društvena svojina bi bila ugrožena, pretakala bi se u ličnu i grupnu svojinu. Na taj način ugrožena akumulacija društvenog kapitala onemogućila bi radnike da ostvaruju uspešno privređivanje, oni se ne bi mogli potvrditi kao upravljači društvenim sredstvima, nametala bi se druga rešenja.

Nije ni za koga sporno da se novostvorena vrednost mora deliti na deo za ličnu, zajedničku i opštu potrošnju i deo za razvoj novih proizvodnih snaga, tj. za uvećavanje društvenog kapitala. Ako osnova za utvrđivanje lične potrošnje ne bi bio rad u opštem okviru cene radne snage, ona bi stihijski probijala realne ekonomske mogućnosti. A ako se ne bi držala tih mogućnosti izraženih u ceni radne snage na osnovu ostvarene produktivnosti rada, i lična i svi drugi vidovi potrošnje, krenuli bi u stihijsko zadovoljavanje, ne prema radu i mogućnostima izraženim u rezultatima rada, nego prema potrebama. A pošto za to nema ekonomske osnove, nema sredstava, takve su pojave moguće samo kratkotrajno po cenu relativnog ili apsolutnog smanjivanja društvenog kapitala. Naravno, nastupa teška ekonomska kriza da pokaže da takva ekonomski neodrživa potrošnja može da bude samo prolazna i opasna fikcija. Dogod je robna proizvodnja nužnost, potrošnja mora biti određena merilom rada, tj. vrednošću, a lična potrošnja mora imati kao svoju osnovu vrednost radne snage.

Sve to pokazuje da cena radne snage, ne samo da nije, sama po sebi, neka antiradnička i antisocijalistička ekonomska kategorija, nego je ekonomska nužnost i u udruženom radu, jer je bitna pretpostavka da radnici zagospodare društvenim kapitalom. To, međutim, nikako ne znači da se u našem sistemu ona može identifikovati s najamninom, niti da radnici u udruženom radu, u materijalnom pogledu, moraju da se ograniče samo na cenu radne snage.

Ovaj problem nije dosada u našem sistemu ni sagledan ni rešen. Sada se korekcijama društveno-ekonomskog sistema to

Digitized by Google

mora uraditi. Bez toga, ne samo što pozivanje na tzv. realnu ekonomiju ostaje prazna priča, nego se neće stvoriti ni pretpostavke da radnici zaista preuzmu društveni kapital u svoje ruke, tj. održavaće se i dalje etatistički odnosi u našem privrednom sistemu.

Prema tome, zarade radnika po osnovu tekućeg rada, kao prvi, društveno zajemčeni deo njihovog ličnog dohotka, treba koncipirati i normativno urediti na osnovu Marksove definicije cene radne snage.

Naravno, ta se cena, u našem sistemu, ne formira stihijski na tržištu. To danas više nije slučaj ni s najamninom u kapitalizmu. I tamo je ona rezultat ne samo ponude i potražnje, nego i odnosa klasnih snaga, njihove borbe i dogovaranja. Dok se u kapitalizmu u tom dogovaranju suočavaju i sukobljavaju uzajamno suprotstavljene klase, u našem sistemu, dogovaranje o nivou zarada radnika po osnovu tekućeg rada, tj. o ceni radne snage, može i treba da bude stvar isključivo radničke klase. To stoga što, u našem sistemu, cena radne snage nije poprište borbe suprotstavljenih klasa, ali izražava unutrašnje protivrečnosti bića radnika u udruženom radu kao subjekata ličnog i društvenog prisvajanja. Zato se problem mora rešiti isključivo unutar radničke klase, ali tako što će ona, kao celina, onemogućiti egoističke pojave pojedinih radnika ili radnih kolektiva u ličnom prisvajanju na uštrb društvenog. To radnička klasa može sama da ostvari zato što su sva takva egoistička ponašanja suprotna interesima drugih radnika i radnih kolektiva, kao i opštim interesima radničke klase. Stoga, odluke pojedinih radnih kolektiva o raspodeli dohotka mogu da budu egoističke, ali odluke celine udruženog rada o tim pitanjima, to ne mogu biti. One će izražavati opšte interese radničke klase.

Da bi, dakle, zarade radnika po osnovu tekućeg rada bile zaista u skladu s tim opštim interesima radničke klase, ne može se prepustiti svakom radnom kolektivu da proizvoljno određuje udeo tih zarada u ukupnom stečenom dohotku. Osnove za to mora odrediti celina radničke klase, a tek na takvoj, društveno utvrđenoj osnovi, pojedini radni kolektivi mogu konkretizovati merila rada i odlučivati o pojedinačnim zaradama radnika.

Prilikom društvenog utvrđivanja te osnove moraju se imati u vidu dva osnovna momenta. Ona, prvo, mora da sadrži i da obezbedi ostvarivanje objektivno zakonitih ekonomskih kategorija i, drugo, da odgovara socijalističkom principu raspodele prema radu. U ovom slučaju to znači da društvo mora da obezbedi da se ukupne zarade radnika po osnovu tekućeg rada drže okvira cene ukupne radne snage. Pošto je reč o ekonomskom zakonu, to se mora ostvariti opštedruštvenom obavezujućom normom. Stoga, Ustav treba da sadrži osnovu, a Zakon o udruženom radu odredbe kojima se zarade radnika po osnovu tekućeg rada koncipiraju na osnovu vrednosti i cene radne snage, a u pojedinač-

Digitized by Google

nim iznosima formiraju prema kvantitetu i kvalitetu uloženog rada svakog radnika.

Na takvoj zakonskoj osnovi, društvenim planom i društvenim dogovorom za zemlju određivao bi se obim ukupnih zarada radnika po osnovu tekućeg rada kao deo prethodno ostvarenog realnog društvenog proizvoda, a uzimajući u obzir sve bitne elemente koji, kako je to Marks ukazao, određuju cenu radne snage. S obzirom na značajne razlike u prosečnoj produktivnosti društvenog rada po republikama i pokrajinama, što je jedan od bitnih faktora koji objektivno utiču na cenu radne snage, društveni dogovor za zemlju bi utvrđivao i razmere odstupanja (naviše, odnosno naniže) prosečne zarade u republikama i pokrajinama, u odnosu na jugoslovenski prosek.

Društveni dogovori u republikama i pokrajinama bi dalje razrađivali merila rada za utvrđivanje zarada po osnovu tekućeg rada, a samoupravnim sporazumima u organizacijama udruženog rada, radnici bi ih konkretizovali i određivali pojedinačne zarade. Na taj način bi radnici bili podsticani da što bolje rade da bi što više zaradili, tj. da stalno unapređuju svoj rad, a ukupne zarade svih radnika u udruženom radu bile bi u skladu s realnim mogućnostima, tj. s prethodno, realno ostvarenim društvenim proizvodom. Ne bi se moglo trošiti to što se nije stvorilo, odnosno da bi se više trošilo moralo bi se prethodno više proizvesti.

Ukratko, cena radne snage je u socijalističkoj robnoj proizvodnji objektivna ekonomska zakonitost. Međutim, u nas se još uvek, uprkos svih iskustava prakse, žilavo održava teorijska koncepcija koja socijalizam vidi upravo u negaciji cene radne snage. Drugim rečima cena radne snage se uzima kao ekonomska kategorija isključivo kapitalističkih odnosa proizvodnje. Ta se koncepcija poziva na Marksa, mada je on izričito pisao:

»Međutim ako se najamnina bude svela na svoju opštu osnovicu, naime na deo sopstvenog proizvoda rada, koji ulazi u radnikovu potrošnju; ako se ovaj deo oslobodi kapitalističke granice i uveća do takvog obima potrošnje, kakav s jedne strane dopušta postojeća proizvodna snaga društva (dakle društvena proizvodna snaga njegovog sopstvenog rada kao stvarno društvenog), a koja se s druge strane zahteva za puni razvitak individualnosti; ako se zatim višak rada i višak proizvoda svedu na meru koja se pod datim društvenim uslovima proizvodnje zahteva s jedne strane za stvaranje fonda osiguranja i rezerve, s druge strane za stalno uvećavanje reprodukcije u stepenu koji je određen društvenom potrebom; ako se naposletku u potrebni rad i u višak rada uključi količina rada koju za rad sposobni članovi društva moraju da obave za članove koji još nisu ili više nisu sposobni za rad, tj. bude li se i najamnini i višku vrednosti, potrebnom radu kao i višku rada, skinuo specifični kapitalistički karakter, onda baš ovi oblici ne ostaju, već samo njihove osnovice koje su zajedničke svima društvenim načinima proizvodnje.«[16]

[16] MED, tom 23, str. 727—728.

Digitized by Google

Drugim rečima, ako se pomenutim ekonomskim kategorijama skine »specifični kapitalistički karakter«, ne znači da će potpuno iščeznuti, ali neće ni ostati baš u dotadašnjem kapitalističkom obliku. Tako, neće više biti najamnine, ali će ostati njena »opšta osnovica«, a to je vrednost, odnosno cena radne snage. Naravno, ni ta cena radne snage neće biti isto što i u kapitalizmu, ni po svom karakteru (jer je u kapitalizmu — najamnina, a u socijalističkom udruženom radu — nije) ni po svom materijalnom sadržaju. Kad joj se skine »specifični kapitalistički karakter«, u sistemu udruženog rada će se ona određivati tako da se, prvo, vodi računa da ona odgovara mogućnostima koje dopušta »društvena proizvodna snaga radnikovog rada kao stvarno društvenog«; da se, drugo, koliko to dopuštaju te mogućnosti, ostvari »puni razvitak individualnosti«; i treće, da se obezbedi dovoljan višak proizvoda za društveno potrebno »uvećanje reprodukcije« i »stvaranje fonda osiguranja i rezerve«. Sredstva za one »koji još nisu ili više nisu sposobni za rad«, obezbeđivala bi se delimično potrebnim radom, a delimično viškom rada onih koji rade.

Prema tome, u sistemu udruženog rada ne može, naravno, biti kapitalističke cene radne snage, najamnine, ali, s obzirom na nužnost robnog oblika proizvodnje, mora i dalje biti cene radne snage, koja se neće stihijski formirati na tržištu, nego će je celina udruženog rada odnosno društva utvrđivati na osnovu spoznaje objektivnih ekonomskih zakona i mogućnosti koje dopušta »postojeća proizvodna snaga društva«.

Cena radne snage u udruženom radu (kao, uostalom i u kapitalizmu) objektivno je bitan element troškova proizvodnje. Kao objektivno ekonomsko merilo dela tih troškova, ona obezbeđuje da se oni kreću u ekonomski opravdanim i dopustivim okvirima. U protivnom, ako takvog merila ne bi bilo, odnosno, ako se ono ne bi društveno utvrdilo i kao obaveza uvažavalo u svim organizacijama udruženog rada, stvarni troškovi proizvodnje bi se formirali u zavisnosti od proizvoljnog ponašanja pojedinih radnih kolektiva, a to bi značilo da se proizvoljno određuje i onaj deo stečenog dohotka koji ostaje po odbitku troškova proizvodnje i koji je jedini pokazatelj realnog ekonomskog uspeha i jedini izvor razvoja proizvodnih snaga.

Imajući u vidu nužnost upravo njihovog optimalnog razvoja, Ustav SFRJ proklamuje »pravo radnog čoveka da uživa plodove svog rada i materijalnog napretka društvene zajednice... *uz obavezu da obezbeđuje razvitak materijalne osnove sopstvenog i društvenog rada i da doprinosi zadovoljavanju drugih društvenih potreba*«. U Osnovnim načelima Ustava se dalje precizira: »O raspodeli dohotka na deo koji služi proširivanju materijalne osnove društvenog rada i na deo za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba radnih ljudi saglasno načelu raspodele prema radu, odlučuju radni ljudi koji stvaraju taj dohodak, u skladu

Digitized by Google

sa međusobnom odgovornošću i solidarnošću i *društveno utvrđenim osnovama i merilima za sticanje i raspodelu dohotka*« (podvukao KHV).

Ova izvanredno značajna ustavna načela ukazuju da »... integracijom rada i kapitala... radnici stupaju u određene međusobne proizvodne i društveno-ekonomske odnose koji su objektivno dati i koji se moraju izraziti u sistemu, odnosno poretku društva«.[17] Ističući to još 1972. godine, Kardelj piše »o neophodnosti izgradnje stabilnijeg sistema ekonomskih odnosa među radnim ljudima zasnovanih na samoupravnoj integraciji rada i društvenog kapitala. Sve dok ti odnosi u našem društvu budu u tolikoj meri prepušteni stihijskom rešavanju i zavisni od odnosa snaga u svakoj pojedinoj ćeliji udruženog rada, dotle će naše društvo biti neprekidno razapeto između tendencija ka tzv. grupnoj ili privatnoj svojini, koje nemaju nikakvu realnu perspektivu, i tendencija ka državno-sopstveničkom monopolu, koji ima realne perspektive«.[18]

Trebalo je da upravo ta »izgradnja stabilnijeg sistema ekonomskih odnosa« bude ostvarena novim ustavnim rešenjima. U tome se, nažalost, nije dovoljno uspelo, ostalo se pretežno na proklamovanju opštih principa koji nisu dobili svoju odgovarajuću razradu. U konkretnim odredbama Ustava nisu na pravi način rešena gore navedena pitanja iz Osnovnih načela.

U čl. 12 Ustava kaže se da je dohodak — društvena svojina, a čl. 14 zajemčuje »svakom radniku u udruženom radu« da »zajedno i ravnopravno sa drugim radnicima... odlučuje o dohotku«. Ostalo je nerazjašnjeno i nerešeno pitanje na kakvim osnovama će radnici odlučivati o dohotku. Citirano ustavno načelo o *društveno* utvrđenim osnovama i merilima za sticanje i raspodelu dohotka, ostalo je nerazrađeno i nekonkretizovano. Doduše u čl. 15 se kaže: »U ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima, radnici u udruženom radu, uzajamno su odgovorni da se, u svom zajedničkom i opštem društvenom interesu, tim sredstvima društveno i ekonomski celishodno koriste i da ih, kao materijalnu osnovu svog i ukupnog društvenog rada, stalno obnavljaju, uvećavaju i unapređuju, kao i da svoje radne obaveze savesno izvršavaju«. Međutim, ova odredba je ostala na nivou opšte deklaracije. Nema ni reči o tome kako bi se, kojim »društveno utvrđenim osnovama i merilima« obezbeđivalo »društveno i ekonomski celishodno« korišćenje društvenih sredstava. Prosto je zaobiđeno pitanje može li se to postići samo citiranim ustavnim apelom na svest, ili su potrebne neke (i koje) »društveno utvrđene osnove i merila« i na njima zasnovani ekonomski instrumenti kao izraz određenih, (i kojih) objektivno datih ekonomskih zakonitosti.

---

[17] E. Kardelj, Izbor iz dela, I. C. Komunist Beograd, 1979, tom II, str. 50.

[18] E. Kardelj, Izbor iz dela, I. C. Komunist, Beograd 1979, tom II, str. 65.

Digitized by Google

Očigledno, u vreme kad je Ustav donešen, preovladao je stav da je dovoljno da se raspolaganje dohotkom prepusti radnicima u osnovnim organizacijama udruženog rada i da će iz toga morati da izrastaju ustavom proklamovani odnosi proizvodnje i raspodele. Nije se smatralo da treba samim Ustavom odredenije utvrditi društvene osnove i merila za sticanje i raspodelu dohotka. Stoga se desilo, da u tom pogledu, ni Zakon o udruženom radu nije izišao iz okvira opštih deklaracija. Tako je to društveno utvrđivanje pomenutih osnova i merila u stvari prebačeno samo na društvene dogovore i samoupravne sporazume, što znači da nije shvaćeno kao izraz ekonomskih nužnosti i zakonitosti i kao potreba da se u obliku obaveznih opštih društvenih normi obezbede opšti interesi radničke klase i udruženog rada u celini, nego isključivo kao slobodno i dobrovoljno usaglašavanje raznih parcijalnih interesa u udruženom radu i društvu.

Danas izgleda prosto neverovatno kako su se, u to vreme, u većinskoj svesti, olako prenebregnula neka izuzetno važna upozorenja Kardelja, kao, naprimer:

»... radnici u našim uslovima postaju međusobno neposredno zavisni u odnosu na ostvarivanje jednakih prava u udruženom radu na osnovu zajedničke klasne svojine nad društvenim kapitalom... Zato je i u samoupravnom društvu nerealno govoriti o apsolutnoj slobodi radnika u sticanju dohotka, a posebno u raspolaganju njime i u njegovoj raspodeli«.[19]

»... pod uticajem tržišta i drugih ekonomskih i društvenih faktora... vrše se takva prelivanja viška rada među radnim organizacijama da dohodak jednog radnog kolektiva ne možemo posmatrati samo kao rezultat njegovog sopstvenog rada... Dohodak svake radne organizacije je, prema tome, u društvenoj svojini ne samo zato što su sredstva za proizvodnju u društvenoj svojini, već i zato što je on rezultat ukupnog društvenog rada... Iz takvog *društveno-svojinskog i protivrečnog karaktera dohotka* treba da proizlaze prava i međusobne obaveze i odgovornosti radnih ljudi u raspolaganju dohotkom, a posebno u raspodeli dohotka«.[20] (Podvukao KHV).

»... Dohodak kao ekonomska kategorija ne izražava samo »individualni kvantum rada« radnika, odnosno radne organizacije, već i ukupan društveni rad«.[21]

»Neravnomernost u koncentraciji dohotka u odnosu na »individualni kvantum rada« je... pravilo, a ne izuzetak«.[22]

Kardelj, s punim pravom ukazuje da je takva neravnomernost u sticanju dohotka izraz ekonomskih zakonitosti i da je zato iluzorno i bespredmetno zagovarati tzv. ujednačavanje uslova sticanja dohotka:

---

[19] E. Kardelj, Izbor iz dela I. C. Komunist, Beograd 1979, tom II, str. 50.
[20] Isto, str. 53.
[21] Isto, str. 52.
[22] Isto, str. 52.

Digitized by Google

»Svaki pokušaj ... da se uslovi sticanja dohotka ujednačavaju kako bi se masa dohotka jedne radne organizacije ili osnovne organizacije udruženog rada dovela u sklad sa individualnim udelom rada te organizacije u stvaranju društvenog dohotka, mora voditi ne samo negaciji robne proizvodnje, već i nasilju nad objektivnim zakonitostima razvoja proizvodnih snaga».[23])

Imajući sve to u vidu, Kardelj je istakao da »merila za prisvajanje ličnog dohotka na osnovu raspodele prema radu nisu ni u kakvoj linearnoj srazmeri sa ukupnim dohotkom koji je ostvaren u nekoj radnoj organizaciji«,[24] i da »Prema tome, ni jedna organizacija udruženog rada ne može u raspolaganju svojim dohotkom biti autarhična, a u njegovoj raspodeli društveno neodgovorna«.[25]

Međutim, ako sistem dopusti takvu društvenu neodgovornost, onda će je i biti, jer: »Teško je verovati da bi se ljudi zbog klasne svesti ili patriotizma odricali veće lične potrošnje, ako im takvu potrošnju njihov dohodak dozvoljava«,[26] tj. ako sistem dopušta da im lični dohoci budu u linearnoj srazmeri sa stečenim dohotkom u radnoj organizaciji.

Navedena Kardeljeva ozbiljna upozorenja nisu bila zasnovana samo na nekim mogućnim predpostavkama, nego pre svega na pojavama koje su se u praksi već tada, pre 15 godina, vrlo snažno ispoljile i povodom kojih je Kardelj sasvim jasno i oštro zvonio na uzbunu. Tako je on upozorio da se »veoma često dešava da je lična i zajednička potrošnja u radnim organizacijama sa visokim čistim dohotkom ... nesrazmerno veća u odnosu na investicionu potrošnju«[27]. A »kada ... razlike u ličnim dohocima postanu tako velike *da se već može govoriti o prelivanju zajedničkog društvenog kapitala u ličnu potrošnju pojedinih kolektiva*, tada je jasno da se tu istovremeno radi i o *ozbiljnim deformacijama socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, pa čak i o elementima eksploatacije jednih radnika od strane drugih*«[28] (Podvukao KHV).

Na takvim saznanjima Kardelj dolazi do zaključka da se u naš sistem moraju ugraditi »one ekonomske kategorije koje određuju ekonomsku strukturu dohotka, kao što su, na primer, dobit, gubitak, ekstradobit, renta, pokazatelji troškova proizvodnje, odnosno rada, ekonomska merila produktivnosti rada, odnos organskog sastava sredstava za proizvodnju i dohotka u pojedinim radnim organizacijama, rentabilnost ulaganja itd.«, jer se bez toga zamagljuje slika »uspešnosti rada i poslovanja radnih organizacija«, a bez tih merila »uspešnosti rada i privređivanja ... ni dohodovni odnosi se ne mogu razvijati u skladu sa potreba-

[23] Isto, str. 57.
[24] Isto, str. 51.
[25] Isto, str. 52.
[26] Isto, str. 56.
[27] Isto, str. 56.
[28] Isto, str. 70.

Digitized by Google

ma samoupravne integracije udruženog rada i razvoja proizvodnih snaga«.[29]

Kardelj ističe da »upravo neregulisani odnosi te vrste sada dovode do toga da radnici u visokoakumulativnim radnim organizacijama koji ostvaruju nenormalno visoke lične dohotke u stvari prisvajaju u određenoj meri minuli rad drugih radnika. A to se izražava u činjenici da u nas postoje tako velike razlike u ličnim dohocima za isti rad među granama, koje se ničim ne mogu opravdati«.[30]

Na žalost, prilikom donošenja Ustava nije se uspelo da prevagne saznanje o tim odnosima na koje je Kardelj upozorio i da se potraže i nađu rešenja kojima bi se takvi odnosi i ostvarivali. Šta više, u konkretnim odredbama Ustava ne samo da nisu razrađeni gore navedeni stavovi iz Osnovnih načela, nego neke odredbe potpuno zaobilaze te stavove. Tako, čl. 21 Ustava glasi:

»Radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada utvrđuju osnove i merila raspoređivanja dohotka i osnove i merila raspodele sredstava za svoje lične dohotke.

Radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada utvrđuju sa radnicima u drugim organizacijama udruženog rada zajedničke osnove i merila za raspoređivanje dohotka i raspodelu sredstava za lične dohotke.

Ako se raspoređivanjem dohotka, odnosno raspodelom sredstava za lične dohotke, narušavaju odnosi koji odgovaraju načelu raspodele prema radu ili remeti tok društvene reprodukcije, zakonom se mogu utvrditi mere kojima se obezbeđuje ravnopravnost radnika u primenjivanju načela raspodele prema radu, odnosno kojima se sprečavaju ili otklanjaju poremećaji u društvenoj reprodukciji«.

Prva dva stava ovog člana ističu, u stvari, princip »autarhičnosti« osnovnih organizacija udruženog rada u raspolaganju dohotkom, u utvrđivanju osnova i merila za njegovo raspoređivanje i za raspodelu ličnih dohodaka. Ne samo da se ne razrađuje ustavno načelo o »društveno utvrđenim osnovama i merilima za sticanje i raspodelu dohotka«, nego se ono čak i ne pominje.

Treći stav člana 21 Ustava pokazuje da se moralo predvideti da ostavljena proizvoljnost organizacija udruženog rada u raspoređivanju dohotka i raspodeli ličnih dohodaka ne samo da može da ugrozi njihovu ustavnu obavezu da obezbeđuju razvitak materijalne osnove sopstvenog i društvenog rada, nego i da vodi narušavanju raspodele prema radu i poremećajima tokova društvene reprodukcije. Ako dođe do toga, Ustav predviđa da se zakonom mogu utvrditi mere »kojima se obezbeđuje ravnopravnost radnika u primenjivanju načela raspodele prema radu, odnosno kojima se sprečavaju ili otklanjaju poremećaji u društvenoj reprodukciji«.

[29] Isto, str. 93—94.
[30] Isto, str. 96.

Digitized by Google

Postavlja se, međutim, pitanje: zašto čekati da nastupe takve štetne posledice da bi se tek potom one otklanjale nekim zakonskim merama, umesto da se neophodnim temeljnim sistemskim rešenjima preventivno onemogućavaju? Uostalom, praksa je već uveliko pokazala da je nedostatak takvih sistemskih rešenja doveo na vrlo širokom planu do gotovo opšteg narušavanja principa raspodele prema radu i do vrlo teških potresa u celini društvene reprodukcije, tako da neke zakonske kontramere, bez temeljnih rešenja, ne mogu ni da budu efikasne.

Ako u vreme donošenja Ustava nije bilo dovoljno saznanja na osnovu iskustava prakse, danas ih je i previše da bi se mogla opravdati ili dopustiti bilo kakva kolebanja, a pogotovu otpori, u odnosu na nužne promene u društveno-ekonomskom sistemu.

Postalo je jasno da se sistem udruženog rada ne može zasnivati na dohotku kao nekoj amorfnoj i homogenoj masi. Dohodak pojedine organizacije udruženog rada kao celina, nije i ne može biti tačan pokazatelj ni rada ni novostvorene vrednosti te organizacije, on ne samo da ne otkriva objektivnu meru viška vrednosti, nego je upravo sakriva. Tek ako se dohodak raščlani na svoje objektivno date sastavne i protivrečne delove, može se u njemu otkriti šta objektivno jeste i šta mora biti višak vrednosti. Uslov za to je prethodno izdvajanje iz celine dohotka društveno utvrđene vrednosti, odnosno cene radne snage, kao deo troškova proizvodnje.

To što iz novostvorene vrednosti ostane iza toga, to je ekonomski zakoniti višak vrednosti, a tek on može biti objektivni pokazatelj stvarnog ekonomskog uspeha. Kada stvar posmatramo sa stanovišta dohotka, to znači da samo onaj deo dohotka koji odgovara višku vrednosti može da pokaže da li je ostvaren i kakav je stvarni ekonomski uspeh pojedine organizacije udruženog rada, da li je ona racionalno i celishodno koristila društveni kapital koji joj je društvo stavilo na raspolaganje, da li ga je i u kojoj razmeri uvećavala.

5. Dobit kao ključna kategorija dohotka i njegova zakonita struktura

Deo dohotka koji ima tu najvažniju ekonomsku funkciju, objektivno predstavlja posebnu ekonomsku kategoriju, koja ne samo da se u dohotku ne sme, u ime ovladavanja radnika celinom dohotka, utopiti i izgubiti, nego se mora posebno iskazati i izdvajati upravo radi toga da bi radnici zaista mogli da ovladaju celinom dohotka i društvenim kapitalom, tj. da bi sistem udruženog rada uopšte mogao da se ostvaruje, da se uspostavi i razvija.

Ta posebna kategorija dohotka je dobit i ona se meri u odnosu na uloženi društveni kapital. Društvo ne može biti indiferentno prema pojedinačnim korisnicima društvenog kapitala, naprotiv, zainteresovano je da se on svuda optimalno uvećava.

Digitized by Google

To znači da način korišćenja društvenog kapitala ne može da bude stvar samo onih koji ga koriste, nego i udruženog rada, odnosno društva kao celine. Zato društvo mora *obezbediti* da se svi korisnici društvenog kapitala pridržavaju objektivnih ekonomskih zakona, a posebno nužnosti oplođavanja društvenog kapitala. Da bi se to postiglo, društvo mora da, na odgovarajući način, ugradi u privredni sistem udruženog rada obavezne norme koje će prinuditi sve korisnike društvenog kapitala da se pridržavaju zakona robne proizvodnje, a naročito da u sistemu sticanja i raspoređivanja dohotka ostvaruju objektivno zakonitu ulogu cene radne snage i dobiti.

Takav sistem bi sasvim jasno pokazao da li je i u kojoj meri, svaka posebna organizacija udruženog rada, svojim radom i poslovanjem, uspešno prešla granicu proste reprodukcije. Ona organizacija koja nije ostvarila nikakvu dobit, pokazala bi da je jedino pokrila troškove proizvodnje uključujući i društveno utvrđenu cenu radne snage. To znači da ona nije uspela da ostvari nikakav višak vrednosti, a jedino taj višak može biti izvor za pokrivanje opštih društvenih potreba, kako u potrošnji, tako i u razvoju novih proizvodnih snaga, tj. u proširenoj reprodukciji. Takva organizacija, se koristi društvenim sredstvima, ali im ništa ne doprinosi, čime narušava uslove korišćenja društvenog kapitala, a time i ravnopravnost radnika u udruženom radu. Ona ne samo da ne koristi društvu, nego mu i direktno šteti, jer besplatno angažuje deo društvenog kapitala koji bi se, na drugom mestu, mogao oploditi.

Stvari stoje još gore, ako se ne ostvari ni prosta reprodukcija, tj. ako se desi da organizacija udruženog rada ne može da svojim dohotkom pokrije realne materijalne troškove i isplaćenu cenu radne snage. I u jednom i drugom slučaju, društvo mora odmah pristupiti sanaciji, odnosno likvidaciji takve organizacije, sem, ako je iz izuzetnih razloga zainteresovano da ih održava. Jasno je, međutim, da u tako koncipiranom privrednom sistemu udruženog rada, to mogu biti samo retki izuzeci, da do širih pojava gubitaša ne bi moglo doći, a ukoliko ih i bude, da mogu da se jave samo za kratko vreme. Društvo ni približno ne bi tako dugo snosilo, takve teške posledice, od tako velikog broja gubitaša, kakve sada imamo.

Pošto organizacija koja nije ostvarila dobit, nije ni stvorila sredstva za opšte društvene potrebe, nema ih, te i ne može dati to što nema, znači da je iluzorno da društvo uzima od takve organizacije doprinose i poreze. Kada ono to ipak čini, ne uzima joj, u stvari, iz dohotka, (ona, naime, takvog dohotka i nema, pošto ga je morala u celini utrošiti za pokrivanje troškova proizvodnje) nego iz predujmljenog društvenog kapitala. A pošto ti porezi i doprinosi idu u opštu i zajedničku potrošnju, time se, zapravo, deo ranije stvorenog društvenog kapitala pretače direktno u potrošnju. To je način da se troši ono što se nije proizvelo.

Digitized by Google

Sem toga, kada se od takvih organizacija uzimaju porezi i i doprinosi iz celine dohotka, pre nego što su radnicima isplaćivani lični dohoci, tj. ne odbijajući ni ono što, kao cena radne snage, spada u troškove proizvodnje, naknadno se, naravno, mora pokazati da nema sredstava za isplatu ličnih dohodaka. To znači da društvo ne jamči radniku ni normalno obnavljanje radne snage koja je u proizvodnji morala biti utrošena, a uzima deo njegovog proizvoda za opšte društvene potrebe. To je ne samo u socijalnom pogledu neodrživo, nego je i ekonomski apsurd.

Stoga, jasno je da je ubiranje poreza i doprinosa na celinu dohotka i sa ekonomskog i sa socijalnog stanovišta necelishodno. Deo dohotka koji se kao zarada radnika po osnovu tekućeg rada mora isplaćivati redovno i na vreme, radi normalne reprodukcije radne snage i zato predstavlja cenu radne snage, mora da ima apsolutnu prednost u isplatama iz dohotka i da bude oslobođen poreza i doprinosa, izuzev onih koji su u funkciji reprodukcije radne snage i, kao takvi, objektivno čine deo bruto zarada, pa i treba da se izdvajaju iz bruto zarada po osnovu tekućeg rada.

Po odbitku tih bruto zarada ostaje dobit kao deo dohotka od ključnog ekonomskog značaja. Kada govorimo da je dohodak osnovna kategorija našeg privrednog sistema, to znači da ukupnu novostvorenu vrednost treba da prisvajaju radnici u udruženom radu, da se ta novostvorena vrednost ne cepa, kao u kapitalizmu, na principijelno različite delove koje prisvajaju, po različitim osnovama, razne klase. Tako je najamnina — dohodak radnika, profit — dohodak vlasnika kapitala, a renta — dohodak zemljovlasnika. Na mesto tih raznih klasa stupa društvo, odnosno celina udruženog rada. Skup svih radnika u udruženom radu prisvaja celinu novostvorene vrednosti kao jedinstveni dohodak. U tom smislu kažemo da je taj jedinstveni dohodak radnika u udruženom radu osnova našeg privrednog sistema.

Međutim, ako sad nemamo posla sa različitim dohocima raznih vlasnika (radne snage, kapitala, zemlje), ne znači da je jedinstveni dohodak udruženog rada ekonomski homogena kategorija. Prisvajaju ga samo radnici u udruženom radu, ali na različit način: deo dohotka oni prisvajaju kao svoj lični dohodak, a drugi deo prisvajaju kao subjekti društvene svojine. Prvi deo dohotka je zarada radnika po osnovu tekućeg rada, a drugi deo je dobit kao izraz stvarnog ekonomskog uspeha. To znači da je sa stanovišta društvene svojine, razvoja proizvodnih snaga i društva u celini, pa zato i sa stanovišta uspešnog razvoja samog sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, ključna kategorija upravo dobit, naravno, u rukama samih radnika u udruženom radu.

Dok se u kapitalizmu ukupna novostvorena vrednost cepa na različite dohotke (najamnina, profit, renta), u udruženom radu se ukupna novostvorena vrednost kao jedinstveni dohodak radnika cepa na deo za njihovo lično prisvajanje (zarada) i deo za njihovo

Digitized by Google

društveno prisvajanje (dobit). Samo u meri u kojoj uspešno ostvaruju dobit, prisvajaju ga kao društvenu svojinu i upravljaju njime, radnici u udruženom radu mogu zaista ovladati društvenim kapitalom, tj. postati odlučujuća i vladajuća snaga društva.

Pogledajmo to na primeru onih organizacija udruženog rada koje se neuspešno koriste društvenim kapitalom, tj. ne oplođuju ga, ne ostvaruju dobit. U takvom slučaju, lični dohodak radnika se sastoji isključivo od zarade po osnovu tekućeg rada, tj. ne uspeva da prekorači nivo cene radne snage, jer radnici nisu ni stvorili sredstva za to. Sem toga, oni ništa ne doprinose zadovoljavanju opštih društvenih potreba, ni uvećavanju društvenog kapitala. Društvo im mora osporiti takvo necelishodno korišćenje društvenog kapitala, pokreće sanacioni postupak i stavlja ih pod privremenu prinudnu upravu. To znači da su, dok traje takvo stanje, faktički suspendovana njihova samoupravna prava. Njima upravljaju drugi, pa zbog toga i njihovi lični dohoci, ne samo što su svedeni na cenu radne snage, nego ponovo dobijaju obeležje najamnine.

Na ovom primeru se jasno vidi da radnici ne mogu uspostaviti i razvijati odnose proizvodnje udruženog rada, ni sistem socijalističkog samoupravljanja samim njihovim proklamovanjem, isključivo pravnim uređivanjem takvog sistema. To je, naravno, osnovna pretpostavka, ali da bi na toj osnovi, radnici zaista postali i samoupravljači, sami sebi gospodari, moraju stvoriti i materijalne uslove za to, tj. moraju se u praksi potvrditi kao uspešni radnici i privrednici, tako što će, svojim radom i poslovanjem, uvećavati društveni kapital kojim raspolažu. Samoupravljanje nije samo pravo, nego i obaveza i to prvenstveno materijalna. Oni koji tu društveno utvrđenu obavezu ne ostvaruju, suspendiraju i svoja prava koja s takvom obavezom idu ruku pod ruku.

Prema tome, kako za materijalni položaj radnika i zadovoljavanje opštih društvenih potreba, tako i za progresivni i što brži razvoj proizvodnih snaga, društva u celini i samog sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, od ključnog ekonomskog značaja je ostvarivanje dobiti, kao društvene svojine kojim neposredno raspolažu i gazduju sami radnici u organizacijama udruženog rada.

Tek ostvarena dobit pokazuje kolika su sredstva stvorena za pokrivanje opštih društvenih potreba i za akumulaciju društvenog kapitala. Da bi radnici, kao subjekti privređivanja bili zainteresovani da ostvare što veću dobit (ne na uštrb cene radne snage, nego uz prethodno izdvajanje iz dohotka normalnih zarada po osnovu tekućeg rada) oni moraju biti i za to materijalno motivirani, tj. deo ostvarene dobiti treba da služi za isplatu drugog dela ličnih dohodaka radnika. Naravno, to može da se čini tek pošto se tačno utvrdi da li je i kolika dobit zaista ostvarena.

Postaje jasno da se u sistem udruženog rada mora, društvenim normama, ugraditi kategorija dobiti i da ona mora da se ras-

Digitized by Google

podeljuje na tri dela: deo kojim se pokrivaju opšte društvene potrebe, deo za isplatu drugog dela ličnih dohodaka radnika, koji možemo nazvati i ličnom dobiti radnika, i deo koji predstavlja stvarnu akumulaciju društvenog kapitala.

Raspodela dobiti na ova tri dela, kao ni raspoređivanje celine dohotka, ne može biti potpuno prepušteno pojedinim radnim kolektivima. Reč je o društvenoj svojini, društvenom kapitalu i stoga osnove za tu raspodelu mora utvrditi društvo, odnosno celina udruženog rada. Društvo mora proceniti u kojim okvirima se mogu kretati ta tri dela dobiti i obezbediti da se sve organizacije udruženog rada pridržavaju tih okvira, tj. društveno utvrđenih odnosa raspodele dobiti. Cilj će, svakako, biti da što brže rastu sredstva i za opšte društvene potrebe, i za lične dohotke radnika, a to pretpostavlja da bar nešto više raste akumulacija društvenog kapitala.

Za bilo koju društvenu snagu koja vlada sredstvima za proizvodnju u obliku kapitala — privatnog ili društvenog — problem dobiti i njene raspodele je probni kamen, ali i kamen spoticanja. Jer, nije dovoljno samo steći što veću dobit, treba je i tako upotrebiti i iskoristiti da se njome ostvare što bolji razvojni rezultati. Međutim, taj problem se na različit način javlja upravo u zavisnosti od toga da li je reč o privatnom ili o društvenom kapitalu.

U kapitalizmu »deo viška vrednosti kapitalista troši na sebe kao dohodak, drugi deo upotrebljava kao kapital, akumuliše ga« i za taj deo »kaže se da ga je uštedeo, jer ga nije pojeo, tj. jer vrši svoju funkciju kao kapitalista, naime funkciju da se bogati«.[31] Međutim, nije ni njemu lako, jer se »u grudima kapitalističke individue razvija istovremeno faustovski sukob između nagona za akumulacijom i nagona za uživanjem«.[32]

Pa ipak, »svakom individualnom kapitalisti konkurencija nameće unutrašnje zakone kapitalističkog načina proizvodnje kao spoljašnje prinudne zakone. Ona ga primorava da svoj kapital neprekidno povećava da bi ga održao, a povećavati ga može samo progresivnom akumulacijom.

Zbog toga, ukoliko su njegovi postupci samo funkcija kapitala koji je u njemu došao do volje i svesti, utoliko mu njegova vlastita privatna potrošnja važi kao pljačkanje akumulacije njegovog kapitala...«[33]

Konkurencija među privatnim vlasnicima kapitala je, dakle, dovoljan mehanizam koji ih primorava da budno paze šta će od svojih profita pojesti, a šta odvojiti za povećavanje svog kapitala. Taj mehanizam stvara kapitalistu, čiji je profil i istorijsku ulogu Marks ovako ocrtao:

»Kapitalista ima istorijske vrednosti i ono istorijsko pravo na opstanak... samo ukoliko je oličeni kapital. Samo se utoliko u prolaznoj nužnosti kapitalističkog načina proizvodnje sadrži i pro-

[31] MED, tom 21, str. 521—522.
[32] MED, tom 21, str. 524.
[33] MED, tom 21, str. 522.

Digitized by Google

lazna nužnost same njegove ličnosti. Ali mu utoliko i pobuda koja ga pokreće nije upotrebna vrednost i uživanje, već razmenska vrednost i njeno uvećavanje. Kao fanatik oplođavanja vrednosti, on bezobzirno prisiljava čovečanstvo na proizvodnju radi proizvodnje, a stoga i na razvijanje društvenih proizvodnih snaga i ne stvaranje onih materijalnih uslova proizvodnje koji jedino mogu biti stvarna osnovica nekog višeg društvenog oblika čiji je osnovni princip puno i slobodno razvijanje svake individue. Kapitalista se može respektovati samo kao oličenje kapitala«.[34]

Ovo što je Marks teorijski spoznao i ovako lepo izrazio, kapitalista shvata sasvim praktično i zna da s profitom ne sme da se šali, da ga ne sme koristiti za svoje uživanje preko određene granice, ako ne želi da propadne. Zato ga nikakvi opšti društveni propisi ne moraju da prisiljavaju da se prema svom profitu tako i odnosi. To mu je već ušlo pod kožu, postalo mu je krv i meso.

Međutim, kad radnici u udruženom radu ovladaju kapitalom kao društvenom svojinom, oni i dalje ostaju pre svega radnici koji teže da svojim radom obezbede sebi što bolje uslove egzistencije, ali zato i što brži razvoj proizvodnih snaga društva. Ove dve težnje su se spojile u njihovom biću, upravo zato što ostaju radnici, ali nisu više samo radnici, nego i privrednici koji gazduju društvenim kapitalom. Stoga oni ne mogu da po nekom slepom nagonu teže ostvarivanju samo jednog ili samo drugog od ova svoja dva cilja, mogu ih ostvarivati samo u jedinstvu, kao uzajamno uslovljene i povezane.

Njihova osnovna pobuda ostaje upotrebna vrednost i što viši standard života, a ne razmenska vrednost i njeno uvećavanje. Oni zato ne mogu postati slepo oruđe proizvodnje radi proizvodnje, fanatici oplođavanja vrednosti, prosto oličenje kapitala. Ali moraju doći do saznanja da u uslovima robne proizvodnje i udruženog rada, kada se sredstva reprodukcije objektivno javljaju u obliku društvenog kapitala, nema podizanja životnog standarda, bez odgovarajućeg oplođavanja društvenog kapitala.

To saznanje, a ne slepi nagon, postaje njihova nova pobuda, nova priroda. Time nije iščezla objektivna nužnost optimalnog oplođavanja društvenog kapitala, ali je postala shvaćena nužnost, svesna potreba radnika u udruženom radu.

Međutim, pošto odnos potrošnje i akumulacije društvenog kapitala i dalje ostaje odnos protivrečnosti, svest o njihovoj uzajamnoj zavisnosti i o nužnosti uvažavanja objektivnih zakonitosti oplođavanja društvenog kapitala ne može postati svest svakog radnika i svakog radnog kolektiva. Te zakonitosti im se ne nameću kao spoljašnja prinuda, ne primoravaju ih da »svoj« društveni kapital neprekidno povećavaju usled same konkurencije među organizacijama udruženog rada. Ta konkurencija ima, doduše, određene ograničene efekte u tom smislu, ali ni približno kao u kapitalizmu. Konkurencija među privatnim vlas-

[34] MED, tom 21, str. 522.

Digitized by Google

nicima kapitala stalno ih drži pred jedinim izborom: akumulirati kapital ili propasti. Međutim, u sistemu udruženog rada može propasti radna organizacija, ali ne i radnici kao subjekti upravljanja društvenim kapitalom. Zato za njih konkurencija ne može imati takvo dejstvo kao za kapitaliste i ne može biti izvor slepog nagona da društveni kapital optimalno oplođuju.

To radnici u udruženom radu mogu postizati samo svesnim aktivnostima, ali naravno na osnovu objektivnih nužnosti i uvažavanja ekonomskih zakonitosti. Međutim, takva svesna aktivnost se ne može očekivati od svakog radnika i svakog radnog kolektiva, jer u njihovom biću nužno preovlađuju njihove prirodne potrebe, koje stihijski teže da se neposredno zadovoljavaju nezavisno od uspeha u oplođavanju društvenog kapitala. Ako bi se, dakle, ta funkcija nužnog uvećavanja društvenog kapitala prepustila spontanom ponašanju radnika u pojedinim radnim kolektivima i isključivo konkurenciji među organizacijama udruženog rada, ona se ne bi mogla ostvarivati.

Međutim, ako pojedini radnici ili radni kolektivi ne mogu, svaki za sebe, biti pouzdani nosioci te objektivno nužne funkcije, radnička klasa, odnosno udruženi rad kao celina to mogu i moraju biti. Zato, kad govorimo o svesnoj aktivnosti radnika kao uslovu uspostavljanja najcelishodnijih odnosa između potrošnje i akumulacije društvenog kapitala, reč je o svesti radničke klase i udruženog rada kao celine.

Iz tih razloga upravo, radnička klasa kao vladajuća snaga, celina udruženog rada, odnosno društva, moraju urediti prava, obaveze i odgovornosti svih posebnih i pojedinačnih činilaca u raspolaganju i gazdovanju društvenim kapitalom i utvrditi osnove i merila za raspoređivanje dohotka i posebno za raspodelu, upotrebu i korišćenje dobiti, jer se u sistemu udruženog rada objektivni ekonomski zakoni optimalnog oplođavanja društvenog kapitala mogu ostvarivati samo kao svesna društvena aktivnost. Uostalom, oplođavanje kapitala je uvek briga i funkcija njegovog vlasnika, a u sistemu udruženog rada njegov vlasnik je društvo kao celina.

6. Ka novom prodoru u razvoju udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja

Dubljim teorijskim saznanjima o objektivnoj prirodi odnosa proizvodnje udruženog rada, njihovim uspešnijim koncipiranjem i ugrađivanjem u naš društveni sistem, postigli bi se suštinski ekonomski i društveni efekti od ključnog značaja.

Prvo. Radnici i svi drugi privredni i društveni subjekti bili bi i motivirani i prinuđeni na optimalno ostvarivanje dobiti i uvećavanje društvenog kapitala, tj. da u tom pravcu deluju u meri u kojoj to od njih zavisi. Društveni kapital bi se sve više nužno usmeravao tamo gde se najviše može oploditi, a to bi vrlo brzo razbilo sada postojeće, ekonomski apsurdne, a politički

Digitized by Google

štetne i opasne barijere celishodnom udruživanju rada i sredstava i procesima privrednih i društvenih integracija. Nije teško proceniti šta bi to značilo za ukupni privredni razvoj zemlje, za sve dublje integrisanje jedinstvenog jugoslovenskog tržišta i privrednog prostora, za ostvarivanje i uspešni razvoj jedinstvenog društveno-ekonomskog sistema i jedinstvenih osnova političkog sistema naše zajednice, za idejno-političko jedinstvo radnih ljudi, svih naroda i narodnosti.

Drugo. Kako za radnike u privrednim organizacijama, tako i za one u drugim društvenim delatnostima, a i za društveno-političke zajednice, ne samo da ne bi bile ni od kakve koristi, nego bi bile direktno štetne one organizacije udruženog rada koje ne ostvaruju dobit od društvenog kapitala, a pogotovu ako rade s gubicima. To znači da bi svi društveni subjekti brinuli da takvih organizacija ne bude. Pojave gubitaša bi, u takvim odnosima, bile retke, incidentne i ne bi im se dozvolilo da trajnije postoje i opterećuju društvo. Prebacivanje radnika iz takvih organizacija na rad u druge organizacije, pa i njihova prekvalifikacija, ukoliko se pokaže nužnom, ne samo da im neće štetiti, nego im omogućava da ako zaista dobro rade, dobro i zarade.

Treće. Radnici u društvenim delatnostima bili bi zainteresovani da što više svojim radom doprinose povećavanju dobiti u privredi, što bi ih upućivalo na što bolje usklađivanje svog rada sa realnim mogućnostima i potrebama materijalne proizvodnje, kao i na uštede i racionalno korišćenje društvenih sredstava. Na takvoj osnovi postalo bi moguće: suštinsko ostvarivanje odnosa slobodne razmene rada između davalaca i korisnika usluga društvenih delatnosti; stvarno integrisanje tih delatnosti u sistem udruženog rada; materijalna i društvena ravnopravnost radnika tih delatnosti i drugih delova udruženog rada; kao i ostvarivanje ustavom utvrđene uloge samoupravnih interesnih zajednica.

Četvrto. Opšta društvena potrošnja i budžetski rashodi bili bi neposredno zavisni od realnog povećavanja društvenog kapitala, što bi uticalo na sve društveno-političke zajednice, njihove društvene i državne organe, da u okviru svojih prava i dužnosti što više doprinose stvaranju i razvoju takvih organizacija udruženog rada koje ne samo da neće poslovati s gubicima, nego će ostvarivati što veću dobit u odnosu na angažovana sredstva društvenog kapitala. Takvi materijalni odnosi zahtevaće da se na ključnim pozicijama stvaralaštva, tehnološkog razvoja, upravljanja i poslovanja nađu najsposobniji ljudi, kao i da se oni organizovanom društvenom akcijom na najcelishodniji način stvaraju, okupljanjem, podsticanjem i usmeravanjem najdarovitijih ljudskih potencijala. To bi omogućilo širok i brz razvoj nauke i smišljenu kadrovsku politiku u svim oblastima stvaralaštva, rada i društvenog života.

Peto. U društvenom biću radnika u udruženom radu kao temelju na kome se mora zasnivati ceo sistem socijalističkog sa-

Digitized by Google

moupravljanja, ostvario bi se prelomni preobražaj. Stavljeni u autentične odnose proizvodnje udruženog rada, njihovi materijalni i moralni, lični i društveni interesi upućivali bi ih da se što uspešnije potvrđuju ne samo kao dobri radnici na svojim radnim mestima, nego i kao efikasni privrednici i upravljači sredstvima u društvenoj svojini. U takvim uslovima, njihove zarade po osnovu tekućeg rada gubile bi sva preostala obeležja najamnina, njihov lični dohodak ne bi bio sveden na tu zaradu, tj. na cenu radne snage, jer bi oni lično prisvajali i deo ostvarene dobiti, a njihovo prisvajanje ne bi bilo svedeno samo na lično prisvajanje, jer bi oni prisvajali i celinu dohotka, celu dobit, raspolagali bi i gazdovali njome, ali ne kao ličnom, nego kao društvenom svojinom, tj. kao kolektivni subjekti društvenog prisvajanja.

S obzirom na celi kompleks takvih odnosa proizvodnje, radnici više ne bi bili samo privatni vlasnici svoje radne snage, ne bi im se njihov položaj u proizvodnji i društvu određivao samo činom razmene njihove radne snage kao robe. Mada bi svako od njih takvim činom ulazio u proces proizvodnje, u celini društvene reprodukcije oni ne bi razmenjivali samo vrednost svoje radne snage, nego bi, u uzajamnim odnosima pune ravnopravnosti međusobno razmenjivali svoj rad i isključivo na svom radu gradili svoj materijalni i društveni položaj.

Šesto. Ne treba ni naglašavati da bi tek time bili stvoreni svi uslovi i pretpostavke da se u praksi može zaista ostvarivati i razvijati naše Ustavom proklamovano društveno uređenje zasnovano na udruženom radu i socijalističkom samoupravljanju, kako njegov društveno-ekonomski, tako i njegov politički sistem.

Tek time se, pored ostalog, može brzo i efikasno rešiti i u praksi dosledno sprovoditi izuzetno važan princip odgovornosti svih privrednih i društvenih subjekata. Ne treba se, naime, čuditi što su pojave neodgovornog ponašanja dobile strahovite razmere, i po svom obimu i po svojim materijalnim i drugim posledicama. Činjenica da do sada nismo u našem sistemu na pravi način rešili prava i obaveze svih i svakog u korišćenju društvenim sredstvima, ostavlja vrlo široke mogućnosti da u tom pogledu pojedini društveni subjekti, takoreći, sami sebi određuju prava bez obaveza. Sve takve pojave su, u stvari, uperene protiv društvene svojine, tj. protiv prava i interesa drugih.

Tako je došlo do masovne neodgovornosti koja zapravo i nije uvek inkriminisana, ne kosi se uvek sa zakonima i propisima. Ovaj najmasovniji i najopasniji vid »legalne« neodgovornosti širio je shvatanje da je proizvoljan odnos prema društvenoj svojini dopustiv i takoreći »normalan«. Ako se tako moglo ponašati prema opštim interesima društva, odnosno interesima drugih, kada se to nije kosilo s propisima, takva se praksa počela širiti i kada se kosila s propisima. To utoliko pre što se, usled nerešenih bitnih odnosa u raspolaganju društvenom svojinom, neminovno zapalo u tešku ekonomsku krizu, što su se mnoge orga-

Digitized by Google

nizacije udruženog rada našle u velikm teškoćama, pa su počele da se »snalaze« na sve moguće načine, često narušavajući i striktne propise, uz prećutne žmurke, blagonaklono »neznanje«, ili čak otvoreni blagoslov onih koji su bili dužni da brinu o sprovođenju propisa, ali ni sami »nisu videli drugog izlaza«.

Ukratko, problem odgovornosti nije stvar samo kontrolnih službi, inspekcija, uprave i pravosuđa, nego prvenstveno dogradnje našeg sistema ispravljanjem onih njegovih krupnih nedostataka zbog kojih taj sistem još nije mogao da zaživi, jer još nije potpuno uobličena ni osnova za to, uređivanjem svih bitnih aspekata odgovarajućih odnosa proizvodnje.

Utvrdili smo da je u tome i glavni razlog što se nije mogao ostvarivati ni politički sistem socijalističkog samoupravljanja onako kako je Ustavom koncipiran. Naime: »Radni ljudi ne mogu imati političku vlast u društvu, ako nemaju ekonomsku vlast nad društvenim kapitalom... A oni takvu vlast ne mogu ostvarivati drukčije nego u jednom čvrstom i na ustavu i zakonima zasnovanom sistemu međusobnih ekonomskih odnosa, prava i obaveza...«[35] Pa ipak se, u tekućim našim raspravama o političkom sistemu, na to najčešće zaboravlja. Ponekad se nude i takve formule i »lekovi« za »ozdravljenje« našeg političkog sistema, koji ne samo da ne polaze od takve osnove, nego je ne uzimaju ni u obzir, ili je nesvesno prenebregavaju, ili je svesno i prećutno odbacuju.

U momentu kada je u punom jeku rad na daljem uobličavanju našeg sistema na osnovama svih stečenih iskustava prakse, kako pozitivnih tako i negativnih, izuzetno je važno da taj posao, a naročito promene u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, obavimo na što jasnijoj idejnoj orijentaciji i platformi.

Politički sistem socijalističkog samoupravljanja može da se ostvaruje i razvija samo na jednoj osnovi, samo ako radnici u udruženom radu zaista zagospodare, zajednički, ravnopravno i neposredno, društvenim kapitalom. Ako oni vladaju društvenim sredstvima, vladaće i društvenim procesima i odnosima. Samo na takvoj društveno-ekonomskoj osnovi može da u punoj meri zaživi delegatski sistem u kojem će udruženi radnici biti odlučujuća snaga koja ostvaruje i svoju vlast i socijalističko samoupravljanje.

Da bi se takva osnova stvorila, moramo se usredsrediti na uređivanje zakonitih odnosa proizvodnje udruženog rada. Ako to ne uradimo, što pre i što bolje, ne treba se zavaravati da ćemo bilo kakvim drugim promenama u našem ekonomskom i političkom sistemu, moći ostvariti naše proklamovane ciljeve i savladati sadašnje krizno stanje. Ako, pak, to uspešno uradimo, naš glavni problem biće rešen, probićemo barijeru na putu razvoja ka sve višim dometima sistema udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja. To je poduhvat od ključnog značaja. Kada ga ostvarimo biće još mnogo posla na razradi i uobličavanju

[35] E. Kardelj, Izbor iz dela, tom II, str. 40.

Digitized by Google

pojedinih segmenata našeg ekonomskog i političkog sistema, ali na ostvarenoj pomenutoj osnovi to neće biti teško, a bez takve osnove ostalo bi nedostižno.

Shvatanja da nema samoupravljanja, ako se radnicima u svakoj organizaciji udruženog rada ne prepusti da, po svom nahođenju, određuju odnose raspodele dohotka i ličnih dohodaka, ranije je moglo biti zabluda. Danas, posle svih teških iskustava prakse, koja su pokazala upravo suprotno, tj. da na proizvoljnostima radnih kolektiva u raspolaganju dohotkom ne može da se gradi sistem udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja, takva shvatanja nisu više naivna, iluzorna »odbrana« samoupravljanja, nego izraz podsvesnog, ili čak svesnog otpora samoupravljanju.

Ako, naime, društvo ne uredi osnove raspoređivanja dohotka i raspodele ličnih dohodaka u skladu s ekonomskim zakonima i socijalističkim principom raspodele prema radu, ne samo da će ekonomska kriza biti nesavladiva, nego — što je najvažnije — ne može biti ni sistema udruženog rada, ni socijalističkog samoupravljanja, a biće ugrožene i same osnove socijalizma. To je danas postalo jasno kao na dlanu, ali su neki do te mere zaslepljeni, da to još ne mogu (ili ne žele) da vide.

Naše društvo, pa i socijalizam uopšte, platili su, međutim, isuviše veliki danak takvoj zaslepljenosti. Savez komunista mora da se ne samo jasno ogradi od onih koji to ne shvataju, nego i da na pitanjima svoje osnovne strategijske organizacije — da se odlučno izbori za autentične odnose proizvodnje udruženog rada — otvori u svojim redovima nužnu idejno-političku diferencijaciju, da bi ostvario i preko potrebno idejno-političko jedinstvo. Ništa se ne da postići ako bi se zaobilazila ključna pitanja ili ako ne bismo bili sposobni da na njih odgovorimo, jer ne treba nikad smetnuti s uma Kardeljevo upozorenje:

»... vodeća uloga socijalističkih snaga u našem društvu zavisi prvenstveno od toga da li su one sposobne da daju prave odgovore i rešenja koja bi bila u skladu sa objektivnim potrebama razvoja proizvodnih snaga, kao i socijalističkih i samoupravnih proizvodnih i društveno-ekonomskih odnosa. Zato je Lenjin s pravom isticao da bi radnička klasa bez marksizma bila osuđena na robovanje empirizmu«.[36]

Dosadašnji razvoj i ostvarene tekovine naše revolucije, kao i naši porazi i neuspesi, jasno određuju naš sadašnji ključni zadatak: nema za nas prečeg posla od obezbeđivanja razrade i praktičnog sprovođenja takvih rešenja u našem sistemu koja će probiti zastoj i omogućiti suštinsko ostvarivanje i razvoj slobodno udruženog rada i socijalističkog samoupravljanja. U borbi za to najbolje će se ostvariti ujedinjavanje svih pravnih socijalističkih samoupravnih snaga, uz nužno razilaženje s onima koji nisu spremni da se u tu borbu uključe, ili je čak ometaju.

[36] Isto, str. 47.

Digitized by Google

Tribina

Staljinizam i destaljinizacija*

Milija Komatina

Socijalizam bez staljinizma

Razgovaraćemo o temi koja je četrdeset godina u središtu naše cjelokupne javnosti. O njoj je mnogo rečeno na naučnim i političkim skupovima, mnogo napisano i objavljeno. Kroz tu temu ili povodom nje, razvijala se naša marksistička, socijalistička misao. Odupirući se Staljinu i staljinizmu, a to znači i otvarajući put — u teoriji i u praksi — ka nestaljinističkom socijalizmu, stekli smo visok ugled u svijetu.

Imajući to na umu, možda bi trebalo da se, prije svega, upitamo na šta da se u ovom trenutku usredsredimo. Istorijski smisao i značaj 1948. godine dovoljno je objašnjavan i objašnjen. Ali, ima ne samo istorijsko-dokumentarnih, već i praktičnih razloga da o tome i dalje govorimo. Neosporna je činjenica da je *riječ o godini kada se u svijetu socijalizma nešto krupno dogodilo.* Koliko god da je i nama i svijetu u cjelini jasno šta se to tada dogodilo, još će to biti jasnije kada procesi, tada započeti, uzmu još širi i još dublji zamah, kako je to već nagoviješteno u komunističkom pokretu i socijalizmu u svjetskim razmjerama.

---

* Povodom 40-godišnjice sukoba KPJ sa Informativnim biroom komunističkih partija, časopis »Socijalizam«, »Borba« i Centar za društvena istraživanja CKSKJ organizovali su Okrugli sto o temi »Staljinizam i destaljinizacija«. Objavljujemo autorizovane priloge.

Digitized by Google

Istorijska prekretnica, do koje je došlo 1948, otvorila je dva procesa: *borbu protiv staljinizma* i *borbu za novi, ekonomski efikasniji i demokratskiji socijalizam*. Oba ta procesa, iako je prošlo četrdeset godina, i dalje su u toku. Prema tome, naš zadatak bi trebalo da bude da — sa gledišta savremenih potreba i mogućnosti socijalizma — propitamo šta se to dešavalo u toj istorijskoj retrospektivi, šta je ostalo nedorečeno, odnosno nedomišljeno, i koja su to pitanja što iziskuju i novu teorijsku elaboraciju da bi se progresivni tokovi, začeti u našoj zemlji sredinom ovog stoljeća, a u novije vrijeme radikalno inicirani u najširim svjetskim razmjerama, mogli uspješnije usmjeravati i u neposrednoj društvenoj praksi.

Tako zamišljen, razgovor bi praktično trebalo da obuhvati gotovo sva pitanja koja su u novije vrijeme otvorena u vezi sa izgradnjom i razvojem socijalizma, što nikako nije ostvarljivo, pa stoga mi očekujemo — kako je i naglašeno u pozivnom pismu — da pažnju suzimo oko dva pojma — staljinizma i destaljinizacije.

Što se tiče staljinizma, vjerujem da smo unaprijed svi saglasni da nije potrebno niti da se među sobom razjašnjavamo niti da bilo koga ubjeđujemo u to šta ta pojava znači u komunističkom pokretu i u razvoju socijalizma. Ali, potrebno je da s vidika već otvorenih novih perspektiva socijalizma pogledamo postoje li, u kojim oblicima i u kojoj mjeri, odnosno na kojoj socijalnoj i političkoj osnovi recidivi staljinizma i, posebno, staljinističkog i svakog drugog dogmatizma. Već time otvaramo drugo važnije pitanje: *kakve su sve postojale i kako se ostvaruju inicijative, na kojoj osnovi, u kojim oblicima i sa kakvim dosadašnjim domašajima i perspektivama, procesi destaljinizacije.*

Oba ova pitanja, kao i pitanje razvoja antistaljinizma i pitanje razvoja novog — nestaljinističkog pogleda na svijet i socijalizma — morali bismo razmatrati komplementarno, analizirati koliko su i kako ta dva procesa jedan s drugim korespondirali. Naime, pitanje koje je, po mojem mišljenju, relevantno za diskusiju, jeste upravo to: da li su i antistaljinizam i traženje novih puteva socijalizma bili uvijek i dovoljno oslonjeni na izvorne tekovine revolucije i na marksizam kao teoriju i ideologiju (ciljevi, vrijednosti) revolucije ili su se odvajali od toga tla pa sa nekog drugog tla ili uopšte bez ikakvog realnog tla projektovali neku viziju novog svijeta koji ne bi bio staljinistički, ali ni socijalistički u izvornom i uopšte mogućem značenju toga pojma.

Kada pominjem hipotezu da je postojala i ova druga tendencija, imam na umu, pored ostalog, odavno poznati pokušaj tendenciozno spekulativnog, izvedenog iz negativnog empirijskog stanja ali i iz apriornog nihilističkog stava, reduciranja socijalizma na staljinizam. Pošto postoji opšta saglasnost — i socijalističkog i nesocijalističkog svijeta — da staljinizam nije dobro čovječanstva koje bi smjelo da se održava pod suncem, onda —

Digitized by Google

po onima koji čine ili prihvataju to reduciranje proizilazi da i socijalizam treba ostaviti prošlosti kao uzaludni utopistički pokušaj i promašaj istorije.

1. Značaj otkrivanja potpune i stvarne suštine staljinizma i ograničavajući faktori

Mogućnosti destaljinizacije najneposrednije su uslovljeni mogućnošću otkrivanja stvarne i potpune suštine staljinizma. Zapravo, tek potpunim saznanjima o korijenima, društveno-ekonomskim, socijalnim i idejnim izvorima staljinizma, razumije se, uz uslov da su ta saznanja ušla i u svijest što većeg broja ljudi, stvara se realno tle i za korjenitu destaljinizaciju.

Teško je pouzdano tvrditi da li takva saznanja u cjelosti postoje, a naročito da li su — ako već postoje — dovoljno svuda u svijetu, pa i kod nas, rasprostranjena i afirmisana. Sumnjati u to može biti neopravdano, što možda jeste, s obzirom na sve što je već rečeno o fenomenu staljinizma. Nesporno je, svakako, i to — kao što sam već rekao — da svaki pomen staljinizma izaziva najveći mogući otpor prema tom fenomenu ne samo kod istinskih komunista, već tako reći kod svih naroda i ogromnog broja ljudi svijeta. Više se ne usuđuju da zastupaju, brane ili opravdavaju staljinizam, ni oni ljudi koji su i dalje ostali (ili naknadno postali) staljinisti. Dakle, svijest o osnovnom značenju i naročito o društveno katastrofalnim posljedicama staljinizma nesumnjivo postoji i ta svijest, odavno je djelatno prisutna i u najširim razmjerama rasprostranjena u svijetu.

Ali kada je riječ o potrebi stvaranja nečega novoga, onda staro mora biti do kraja poznato u svim svojim izvorima, osloncima, značenjima i posljedicama. Naročito se moraju znati, a to znači i predupređivati, eventualne mogućnosti revitalizacije starog fenomena u okviru nove konstelacije političkih i drugih odnosa koji se uspostavljaju na globalnom ili nekom drugom posebnom nivou. S te veće, ili najveće, pretenzije posmatrano, iako je o staljinizmu više govoreno nego o fašizmu, ipak može da se kaže da nije sve rečeno, a pogotovo ne sve na odgovarajući način. Kao što treba dosta vremena za rađanje novih ideja, tako isto, a nekada i više, treba dosta vremena da prođe da bi se napustile stare ideje, odnosno da bi se prevazišla ranija praksa. Nimalo nije čudno što smo 1948. bili, manje više, usamljeni. Čudnije bi bilo to da nas kasnije nijesu drugi prihvatili u tom našem osnovnom antistaljinističkom stanovištu, što se — na sreću socijalizma uopšte — ipak nije dogodilo. Riječi Gorbačova prilikom njegove nedavne posjete našoj zemlji u tom kontekstu nedvosmisleno kazuju o jednom sasvim novom stavu iza kojeg stoji sazrela svijest o drugačijem socijalizmu za koji je borba i u SSSR i u širim svjetskim razmjerama upravo otpočela.

Digitized by Google

Mogućnosti otkrivanja stvarne suštine staljinizma ne proizilaze samo iz svijesti, teorijskih saznanja. Do skoro, politički odnosi u socijalističkim zemljama, s izuzetkom Jugoslavije, samo su donekle to omogućavali. *Tek nova politička klima kakva nastaje u SSSR s promjenama (perestrojka, glasnost) koje oličava odlučni reformator Gorbačov, izaziva opšti talas demistifikacije prošlosti i svih savremenih fenomena, što je podloga i u SSSR-u i u širim razmjerama obnove autoriteta socijalizma i borbe za njegovu drugačiju i bolju budućnost.* S obzirom na raniji politički okvir, Hruščov (čije ime nikako ne treba zaboravljati kada je riječ o ovom političkom kretanju) učinio je otprilike onoliko koliko je bilo moguće. Za drugu je analizu da li jeste ili nije i njegova ličnost bila dovoljno destaljinizovana i koliko je on bio u stanju, oštro se ograđujući od »kulta ličnosti« Staljinove, i da programira drugačiji socijalizam, mada je imao smjelosti, pa je to i učinio, da ka tome otvori vrata.

Psihološko »otrežnjenje« od staljinizma moglo je sazreti i prije nego su za to bili sazreli politički uslovi. Ali preneseno na idejno teorijski plan, to otrežnjenje ne može odmah dati rezultate. Treba čak dosta vremena da prođe dok dođu novi, recimo, doktori nauka, odnosno dok stari, nastali na određenim stereotipima, a koji su i druge okivali tim stereotipima, bar izgube puni autoritet i moć koju su imali. Odgovarajuće društvene nauke u mnogim sredinama (zemljama, pokretima) tek treba da se razviju i afirmišu. Razumije se, uporedo sa tim treba da dođe i do novog »sistema« vrijednosti, kao osnove ne samo naučno-teorijskog, već i šireg ideološkog i kulturnog javnog mnjenja i načina mišljenja.

Internacionalni uslovi takođe igraju važnu ulogu u podsticanju ili ograničavanju novih procesa. Staljin je posredstvom hegemonističke apsolutizacije principa internacionalizma bio uspostavio dominaciju svoje ličnosti i svoga centra u cijelom komunističkom i radničkom pokretu. Taj okvir je razbijen. *Došlo je do jačanja samopouzdanja komunista u nacionalnim okvirima što je osnova oslonca na sopstvene snage i svakog uspjeha.* No, iz toga proizilazi, u kontekstu naše teme, i jedna negativna posljedica, naime, javlja se nekritička samodopadljivost, što se reperkutuje i tako da se fenomen staljinizma više vidi negdje drugdje, a manje u sopstvenoj sredini (zemlji, pokretu). O našem staljinizmu, na primjer, ili nije govoreno ili je to činjeno površno. Sopstveni dogmatizam prikrivan je ili bar ublažavan povlađivanjem desničarskom načinu mišljenja i života. Postoji i drugi manir — da se staljinizam vidi i tamo gdje ga zaista nema.

Ograničavajući faktor otkrivanja suštine staljinizma, a naročito njegovog iskorijenjivanja, mogu biti pa uveliko i jesu, *antisocijalistički motivi »borbe protiv staljinizma«*. U tom slučaju samo se prividno nastupa protiv staljinizma, a glavna meta je sam socijalizam — ideja o toj istorijskoj potrebi i mogućnosti,

Digitized by Google

a ne samo postojeći realitet. S tog stanovišta, staljinizam se često i priželjkuje: što ga više ima i što je tvrdokorniji, tim bolje — lakše je dokazivati da tobože nije riječ o istorijskoj pojavi u određenim okolnostima (naime, u ekonomskoj i svakoj drugoj zaostalosti, u odsustvu demokratskih tradicija, u uslovima neprijateljskog okruženja, što je služilo za opravdanje i održanje autoritarne vlasti i policijske presije) već o suštini i sudbini socijalizma kao takvog. Taj i takav »antistaljinizam« nije uvijek dovoljno prepoznatljiv, a jeste neprihvatljiv i istorijski retrogradan kao i sam staljinizam. Tu je, onda, zamka: da bi se onemogućio ili bar ograničio antisocijalistički, »antistaljinizam«, ograničava se i stvarna borba za drugačiji, demokratskiji socijalizam. Ponekad su, ipak, karte jasne, ali činjenicu da su one pomiješane staljinisti, odnosno neostaljinisti, ukoliko su u takvoj moći, ne propuštaju da koriste i tako što sve antistaljinističke »karte« odbacuju.

2. **Staljinizam — eklektički sistem kvazikomunističkih i drugih istorijski retrogradnih svojstava**

Od suočavanja sa rezolucijom Informbiroa kompartija 1948. godine, suština staljinizma u našoj zemlji, kao uostalom i u svijetu uopšte, otkrivana je etapno, a s obzirom na uslove ne i sporo.

Prvo je došlo do *šoka iznenađenja* (bar u široj partijskoj i uopšte društvenoj javnosti), a zatim — kada su došla početna saznanja da sukob nije ni slučajan ni samo posljedica trenutne greške Staljina i njegovih najbližih saradnika — iznenađenje se preobraćalo u *duboko razočarenje*. Sve to, sasvim razumljivo, nije bilo ni malo povoljno za trezveno i kritičko, naučno marksističko pronicanje u uzroke i smisao događaja. Naročito je bilo teško očuvati vjeru u mogućnost opstanka, a bez promjene barjaka pod kojim su se bile svrstale — aktivno ili pasivno — sve snage naše mlade socijalističke zemlje. Jer, u trenutku kada je Staljin, posredstvom Informbiroa napao KPJ, njegov sistem je bio tako reći do kraja usavršen i zaokružen. Sam Staljin nalazio se odavno na neprikosnovenom pijedestalu svoje apsolutističke moći. Pod njegovim uticajem bio je gotovo cijeli radnički pokret, a komunističke partije, naročito u zemljama takozvanih narodnih demokratija, bile su u punoj potčinjenosti. I u Jugoslaviji je bio prisutan taj uticaj u preuzimanju mnogih sistemskih formula u načinu političkog rada, pa i u načinu mišljenja.

U svakom slučaju, SKJ ima čvrste oslonce u sopstvenoj idejnoj baštini i društvenoj atmosferi i praksi svoje zemlje za dalja dublja proučavanja i zaključivanja o fenomenu staljinizma, a sa stanovišta opšte borbe koja se vodi za destaljinizaciju i izgradnju nestaljinističkog socijalizma.

Digitized by Google

Do toga se dolazilo u situaciji kada smo prvo, bili gotovo sasvim usamljeni a, potom, i uz podršku socijalističkih i demokratskih snaga cijelog svijeta.

Sa gledišta i otkrivanja suštine staljinizma i borbe protivu te suštine, svakako da je najznačajnije ono sa čim se počelo u Jugoslaviji. U situaciji kakva je bila, *Tito je sasvim realno i ispravno odbranu suvereniteta zemlje stavio u prioritetni zadatak u vezi sa čime nije moglo biti ni kolebanja ni diskusije niti sa inostranim partnerima niti u zemlji.* Razumije se, odbrana suvereniteta zemlje podrazumijeva i odbranu prava KPJ da u izgradnji socijalizma u svojoj zemlji ide sopstvenim putem. U početku to nije posebno isticano, čak nije ni dokazivano da se naš kurs razlikuje od staljinističkog, već se govorilo da su neopravdane optužbe da mi hoćemo nešto drugo i drugačije, iako je, bar partijskom vrhu, bilo sasvim jasno da *drugo* zaista nećemo ali da hoćemo i moramo *drugačije*, tojest socijalizam drugačijeg karaktera i lika.

Stavljanjem težišta na odbranu nezavisnosti i suvereniteta zemlje nađeno je jedino ispravno rješenje i to ne samo za trenutnu situaciju, već i za dugoročnu, zapravo, trajnu strategiju. Jer i sa pozicije današnjih saznanja sasvim je jasno da sva pitanja o staljinizmu moraju i polaziti i dolaziti do toga osnovnog pitanja: može li jedna suverena zemlja imati slobodu da osvaja i brani svoju slobodu. Sva druga pitanja, kao što su odnosi između socijalističkih zemalja i kompartija, internacionalizam, demokratija unutar socijalističke »zajednice« ili unutar pojedinačnih članica te zajednice, uključiv tu i ljudska prava, društveni položaj čovjeka u svojoj zemlji i u svijetu uopšte i slična, izvedena su i moraju biti naglavce postavljena ako nije jasno postavljeno i nedvosmisleno riješeno pitanje prava svake zemlje da ima i da može i mora čuvati svoj teritorijalni integritet i svoju nezavisnost.

U pogledu ovog osnovnog pitanja odnosa između socijalističkih zemalja i komunističkih avangardi tih zemalja i izvan njih, iako postoje gorka iskustva i iz perioda poslije Staljinove smrti, danas postoji visok stepen principijelne saglasnosti. Ima osnove za nadu da se neželjena iskustva neće ponavljati jer opšte tendencije razvoja i ne idu u tom pravcu.

Druga važna tekovina do koje su došli jugoslovenski komunisti sadržana je u saznanju da je *staljinizam jedan sistem ili, recimo, podsistem koji se razvio unutar socijalizma, pa da prema tome nijesu prihvatljiva objašnjenja koja se svode na to da je riječ samo o »deformacijama« ili samo o »kultu ličnosti«.* Ovome ne protivrječi to što ni socijalizam nije »zaokružen« društveni sistem u smislu Marksovih sistematizacija velikih društvenih formacija, što je u tom smislu još manje staljinizam. No, ako i jesu deformacije, ako i jeste kult ličnosti, staljinizam je u svakom pogledu više od toga. Riječ je o cjelovitom sistemu vlada-

Digitized by Google

vine osamostaljene birokratske vlasti nad cjelokupnim društvom posredstvom državno-svojinskog monopola, pri čemu su proizvođači neočekivano za društva koja se zovu socijalističkim, objektivno (tako se, uglavnom, i osjećaju) u najamnom položaju. Birokratska vlast u ovom sistemu odnosa je neograničena, jer ne podliježe nikakvoj demokratskoj kontroli, a takva moć se temelji na apsolutizaciji i dogmatizaciji i politike i ideologije koje kao svoj predznak imaju borbu za komunizam, što opravdava svako njeno ponašanje i do kraja usavršen i drastično djelujući policijski mehanizam stavljen u službu odbrane takvog sistema odnosa.

Da se staljinizmu ne pristupa kao jednom specifičnom sistemu vladanja uopšte i vladanja ljudima, ogleda se i kroz to što se često ne vidi cjelina elemenata koji ga čine. On nije sazdan od jednog, bilo kog, elementa, pa ni od grupe elemenata uzetih izolovano. Ne doseže do pune suštine ni objašnjenje da je staljinizam jednostavno etatistički sistem sa otuđenom birokratijom koja — samostalno ili u sprezi sa tehnokratijom — vlada društvom, kako se ovo tumačenje sreće u nekim našim teorijskim radovima iako, razumije se, od tih oznaka moramo poći jer su one osnovne i bitne. Birokratija i tehnokratija su univerzalne pojave savremene epohe i njihov društveni položaj, odnosno njihova društvena uloga, nikako nije vezana isključivo za socijalizam, u ovom slučaju za njegov staljinistički izraz. Zla kao što su nasilje, teror, raspolaganje ljudima kao robom, pri čemu se oni mogu nesmetano koristiti u neke svrhe pa i fizički uništiti i mnogo toga drugog, zaista jesu svojstvena i staljinizmu, ali gotovo ništa od toga nije njegov isključivi izum i izraz, iako je, na žalost, mnogo šta od toga doseglo do najdrastičnijih oblika dosadašnjih vladavina. Staljinizam treba shvatiti u jedinstvu svih elemenata koji ga čine (ciljevi i metodi, naročito princip: cilj opravdava sredstva) pri čemu se to jedinstvo ostvaruje slično hemijskim jedinjenjima u kojima elementi dobijaju nova i drugačija svojstva. Kao što je riječ o punom jedinstvu elemenata, i kao što je tih elemenata veoma mnogo, isto tako je karakteristično za staljinizam (to i proizlazi iz prvoga) da teži totalitarnoj vladavini, punom vladanju nad društvom i čovjekom, čak, kako je to Ernst Bloh konstatovao za savremeni kapitalizam, da obuhvati i čovjekovu »sferu konspiracije«, ili intimu.

Ta specifičnost se veoma često ne vidi, iz čega proizlaze i takve simplifikacije — da se ne kaže što drugo — kao što je izjednačavanje staljinizma sa fašizmom, ili to da je ova prva pojava dovela do druge. Za mnoge je staljinizam desničarstvo, što je vjerovatno, ako već nije namjerno unošenje zbrke, posljedica idealističkog gledanja na socijalizam koji, ma kakav bio, jeste u svakom slučaju na »lijevoj« strani. Ali, ne i bez metoda

Digitized by Google

i drugih karakteristika što se rađaju i u okviru raznih varijanti desničarstva.

Uloga partije je naročito važna za razumijevanje staljinizma. Iako su svi savremeni društveni sistemi u izvjesnom smislu i partijski, tek je *staljinizam partiju učinio svemogućom, takoreći harizmatičnim, ili čak obogotvorenim činiocem.* Ideološka osnova njene moći proizlazi iz apriorne definicije da je ona avangardni odred radničke klase kojoj teorija revolucije daje legitimitet faktora oslobođenja i svoga i, tim posredstvom, društva u cjelini, pri čemu se zamjena diktature proletarijata diktaturom partije u staljinizmu prikriva ili opravdava »klasnom zaoštrenošću«, »neosviješćenošću« proizvođača i sličnim manipulacijama. Reduciranjem uloge proletarijata *na ulogu partije, čime je već sužena njena demokratska osnova i ona izvedena na pijedestal političkog monopola, neminovno dolazi i do novog reduciranja članstvo se neopozivo podređuje rukovodstvu, što znači da taj monopol faktički i ne pripada partiji u cjelini već rukovodstvu, koje je u tom slučaju privilegovani sloj, jer se nedemokratski konstituiše i reprodukuje iz sebe, slično nasljedno-dinastičkoj praksi.*

Na principijelno teorijskom planu danas postoji velika saglasnost o neopravdanosti staljinističkog koncepta (položaja i uloge) partije, ali su prisutne velike razlike u izvođenju zaključaka kako problem riješiti. Više nijesu rijetka ne samo osporavanja potrebe postojanja partije, nego i opravdanosti shvatanja i stavljanja radničke klase u ulogu vodećeg revolucionarnog subjekta.

Svi društveni sistemi proizvode ili su, u izvesnom smislu, sami proizvod nekih posebnih socijalno-psiholoških stanja. Za staljinizam može da se kaže da je prouzrokovao i da označava *specifičnu socijalno-psihološku patologiju.* Komunisti su u tom sistemu, shvaćenom u njegovim najizrazitijim karakteristikama, s jedne strane, potencijalni neprijatelji a s, druge strane, sastavni dio grandioznog mehanizma koji funkcioniše u odbrani sistema od tih istih potencijalnih neprijatelja. *Takav položaj — i vladajuće elite i onih nad kojima se vlada — čini sve zajedno ugroženim i nesigurnim.* »Traženje krivaca«, zastrašivanje i presija, zakonito se javljaju kao prioritetna, čak najvažnija karakteristika društvenog života, posebno »partijskog rada«. Što se više »otkrije« »krivaca«, tim je »revolucionarno stvaralaštvo« uspješnije i veće. *Sumnja* u sve i svakoga postojala je na dvorovima, može se reći, svih dosadašnjih sistema. Ali ta kategorija kao da je tek u staljinizmu dobila najdrastičnije razmjere. Kad partija sumnja, onda ta sumnja treba i da se opravda, a da bi se to do kraja dokumentovalo nije dovoljno da onaj ko otkriva krivca u to bude ubijeđen, nego da i sam »krivac« prizna svoju »krivicu«, i ne samo da prizna već da i sam bude uvjeren u to da je »krivac«. Jedan od instrumenata kojim se sve to postizalo jest »samokritika« koja je obilato zloupotrebljavana. Negativne

Digitized by Google

osobine, makar da su i bezazlene, samim tim što su značile sopstveno »priznanje«, mogle su biti korišćene i na monstruozan način.

Da se staljinizam ne shvata kao jedinstvo različitih njegovih svojstava, pokazuje i to što se ova specifična socijalno-psihološka patologija ne tumači kao posljedica određenog društvenog stanja, već se izvodi iz rasnih, vulgarizovanih geopolitičkih i sličnih izvora. Tako su se i kod nas, a ne samo u nekim najreakcionarnijim zapadnjačkim interpretacijama, pojavljivale teze o takozvanom urođenom despotskom ruskom, »azijatskom duhu i mentalitetu«.

Sveukupnost svega ovoga što je rečeno o staljinizmu nužno je imalo katastrofalne posljedice. One su se izrazile, kao i same karakteristike staljinizma, u više pravaca. Prije svega, treba pomenuti *ekonomsku neefikasnost*. Staljinizam je uništavao, iako na sreću i nije sasvim uništio, motivisanost za rad, to jest upravo onu prednost koju su klasici marksizma i naučnog socijalizma vidjeli u novom društvu koje su projektovali u odnosu na kapitalizam.

Druga negativna posljedica, možda i najteža, sastoji se u *raščovječenju čovjeka*, njegovoj depersonalizaciji, gubljenju ličnog identiteta, dakle, u onome što je suprotno Marksovoj anticipaciji o socijalizmu kao društvu koje će voditi ka »očovječenju čovjeka«.

Međutim, razvivši se u zemlji prve pobjedonosne socijalističke revolucije, u atmosferi revolucionarnog poleta masa, poleta koji se nije mogao ugušiti ni najokrutnijim represalijama, taj sistem je, odnosno njegov vrhovni vođa, mogao da se narcisoidno hvališe rezultatima koji su postignuti prije svega u industrijalizaciji zemlje, a zatim i u drugim oblastima. No, i tu treba jedno preciziranje: riječ je ne o rezultatima staljinizma kao takvog, već o tome da ni staljinizam, uz sve ono što je bio i što je značio po svojim negativnim manifestacijama i posljedicama, ipak nije mogao da spriječi revolucionarni razmah masa iz kojih se iznjedrila oktobarska revolucija i koje su nastavile da nepokolebljivo idu, i pod najtežim okolnostima, putem socijalističke izgradnje. Revolucionarna kretanja unutar staljinističkog sistema, makar koliko da su bila prigušena i makar koliko da nijesu mogla da se na površini društvenog i političkog života izraze u svojoj snazi, bila su bar u nekoj mjeri i nečemu prisutna tokom cijelog perioda vladavine Staljina. Ona su se snažno izrazila posebno u toku drugog svjetskog rata u otporu fašizmu, a kasnije smo izraze tih kretanja mogli da vidimo i u započetim procesima destaljinizacije, kojih i ne bi moglo biti, ako bismo morali da konstatujemo da je staljinizam u potpunosti i u svim svojim izrazima ovladao društvom i ljudima.

Digitized by Google

3. Socijalističko samoupravljanje ili kuda i kako od staljinizma

Da jugoslovenski komunisti nijesu ostali samo na odbrani nezavisnosti zemlje, ne hajući za karakter društvenog sistema i odnosa koje treba uspostavljati, niti samo na kritici staljinizma, ne tražeći i ne boreći se za drugačiji socijalizam, očito je u kontekstu svega što se dešavalo u 40-godišnjoj retrospektivi.

Naš odgovor na pitanje *kuda i kako od staljinizma, još sredinom ovog stoljeća, bio je sadržan u začinjanju izgradnje društva socijalističkog samoupravljanja.* »...Taj koncept« — kako je Josip Broz Tito konstatovao na Devetom kongresu SKJ — »naravno, mi nismo izmislili da bismo time postali pronalazači nekog novog »modela socijalizma«, već se on i rađao i oblikovao kao rezultat konkretnih uslova revolucionarne borbe u našoj zemlji i dubokih promjena u savremenom svijetu. Događaji su potvrdili da dileme pred kojima su se našli jugoslovenski komunisti nijesu bile nešto slučajno, niti nešto samo naše. Pokazalo se, naime, da su to, u stvari, bile dileme daljeg razvoja socijalizma uopšte, i kod nas i u svijetu, i da se s njima susreću i mnoge druge partije i pojedine socijalističke zemlje«.

Ovim riječima, Tito je praktično deaktuelizovao prilično sholastički vođene diskusije o tome da li je sukob sa Staljinom izazvao pojavu našeg samoupravljanja ili je demokratski, prema nekima, čak samoupravni karakter naše revolucije doveo do sukoba sa Staljinom, pa time i do socijalističkog samoupravljanja. Istorijski fakti pokazuju da ni jedno ni drugo nije proizašlo slučajno i bez oslonca na postojeće realnosti. I pored svih sličnosti, pa čak i direktnih kopiranja sa naše strane, razlike između onoga što se kod nas još u toku revolucije začinjalo i staljinskog sistema, bile su sasvim prisutne. I one su, u stvari, i bile osnovni uzrok sukoba. Ali isto tako, da kojim slučajem nije došlo do sukoba takvog karaktera i takvih razmjera kao što je to bilo 1948. godine, taj novi koncept socijalizma za savremene uslove bio bi vjerovatno i odložen, da bi se, ako je već riječ o ideji izvedenoj iz izvora marksizma i začetaka socijalističke prakse, kao i o opštoj zakonitosti razvoja socijalizma i demokratije u savremenoj epohi, kasnije javio ili negdje drugdje, ili opet kod nas u takvom ili nekom sličnom obliku.

Suprotno našoj, inače ne rijetko izražavanoj narcisoidnosti, Tito je i na Desetom kongresu SKJ govorio kao o sistemu odnosa koji je »prve praktične korake započeo još prije 100 godina, u prvoj proleterskoj revoluciji, Pariskoj komuni i koji je svoju teorijsku zasnovanost dobio u djelima Marksa, Engelsa i Lenjina...«

Pokazalo se, međutim, da taj koncept, prvo i nije odmah ni shvaćen ni uobličen u cjelovit sistem društvenih odnosa, i drugo, makar i jeste »najzad pronađeni politički oblik« socijalizma, pod kojim se može izvršiti ekonomsko oslobođenje rada, što je Marks vidio u Pariskoj komuni, nije i takav oblik koji

Digitized by Google

može lako da se samoreprodukuje na osnovu sebi imanentne zakonitosti. Počelo se sa »radničkim samoupravljanjem«, pa se onda uveo i pojam »društveno upravljanje«, da bi se tek na Desetom kongresu SKJ i Ustavom SFRJ iz 1974. otišlo znatno dalje u izgradnji koncepta socijalističkog samoupravljanja kao cjelovitog sistema« ili »društva udruženog rada«.

A faktički, samoupravljanje ni do danas nije uspjelo da razvije svoju vertikalnu dimenziju niti da savlada rast grupnosvojinskih odnosa. Čak se i sistemski, institucionalno-normativno, svjesno ili nesvjesno, ograničavala njegova sposobnost i funkcija kao integralnog faktora svih progresivnih i stvaralačkih snaga društva. Grandiozno narasli normativizam, kojim je trebalo da se samoupravljanje obezbijedi od stihije, samovolje i improvizacije, imao je, u stvari, suprotan učinak: stihija, samovolja i improvizacija vodili su razdruživanju po svim osnovama i linijama. Autarkija je postala gotovo presudna karakteristika naših odnosa između regija, nacija. I ljudska svijest je »teritorijalizovana«, uokvirena parcijalnim interesima. Pri svemu tome, samoupravljanje se nije moglo uspješno samoreprodukovati, stagniralo je u praksi, a sa tim i naša misao o samoupravljanju počela je uveliko da vene, održavajući se oko najopštijih fraza i zaklinjanja i mnogo čega što je samoupravno samo po deklarativnom predznaku.

Posljedice su danas svakome vidljive i njih u sveukupnosti plebiscitarno (bar u tome smo jedinstveni) označavamo sveopštom i već dugotrajnom krizom. Te okolnosti, nesumnjivo, ostavile su prošlosti bar znatan dio ugleda koji smo stekli u svijetu sa idejom i početnom praksom samoupravljanja. Gorčina realnosti potire sladunjavost apologetike kojom smo se decenijama hranili. Na mjesto vjerovanja da već imamo izgrađen i učvršćen »najbolji« sistem, — kako se preuranjeno i pregrijano veoma često isticalo, došla je druga krajnost — da je riječ o iluzionističkom sistemu, što se podkrepljuje činjenicom da taj sistem ne »funkcioniše«.

Među uzrocima krize svakako je nedosljednost u ostvarivanju osnovne strategije koja se ogleda u stalnom variranju između dvije idejne krajnosti — recidiva ili inercije staljinizma i recidiva ili stihije građanskog i svakog drugog privatizma, kao i razvoja socijalnih, ekonomskih i političkih činilaca koji stoje iza tih idejnih tendencija, kao njihov uzrok ili njihova posljedica.

Međusobno sukobljavanje, ali i uslovljavanje lijevog i desnog dogmatizma, činili su, pored niza drugih uzroka, naš sistem neefikasnim, blokirajući organizovane subjektivne snage u njihovom naporu da politiku koja je sve više postojala »papirnatom« učine djelatnom, upotrebljivom za povezivanje parcijalnih i opštih interesa, strateških i realnih tokova života.

Moderne potrebe čovjeka i društva iziskivale su stalne inovacije i u idejama i u realnom životu, a i neostaljinistička i desničarska regeneracija makoliko imale različite pristupe —

Digitized by Google

djelovale su u istom pravcu: stvaranju i održavanju ideologije status kvoa, što je praktično značilo vraćanju u neku i nečiju prošlost. Sukobljavanje tih idejnih tendencija sa realnim potrebama života, u uslovima nepovoljnog odnosa snaga, dovodilo je do direktne blokade odlaganja, ili »rješavanja« društvenih problema na način neprincipijelnih kompromisa i kolaboriranja jednih sa drugim, jer nijedna od postojećih pomiješanih a suprotnih tendencija nije bila ni toliko moćna da uspostavi svoj apsolutni monopol, niti toliko slaba da bi bila sasvim poražena.

Stagnacija samoupravljanja i prisustvo rečenih društvenih i idejnih stanja i tendencija ponovo su vratili u život, i to baš u našoj zemlji, pitanje za koje smo mislili da je odavno prevaziđeno i kuda i kako od staljinizma?! Stoga bismo, posebno u ovoj godini izuzetno značajnog istorijskog jubileja, bili dužni da sasvim određeno odgovorimo na to pitanje, distancirajući se ne samo od staljinističkih recidiva već i od socijaldemokratskih, desničarskih, kvaziinovatorskih, u stvari, retrogradnih pokušaja da se neželjeni postojeći realiteti socijalizma zamijene nečim što nije nikakav prodor i novo, već upravo vraćanje ka poznatom i istorijski isto tako prevaziđenom, a čemu bi se, navodno, trebalo prikloniti u ime primjene pogrešno shvaćenog marksističkog metoda da se treba »prilagođavati« svemu što je nabubrilo iz društvenog realiteta bez obzira na to iz kojh njegovih korijena i sa kakvim intencijama.

Idejno račvanje — smjeli, revolucionarni polet ka nečemu novom, ali i vraćanje ka starome, konzervativnome, počelo je takoreći istovremeno u oba pravca. O tome je već 1952. godine ostavio briljantno svedočanstvo Miroslav Krleža, govoreći na Kongresu književnika u Ljubljani. Krleža konstatuje da se građanska klasa bila podredila »revolucionarnom imperativu iz godine 1945 — pasivno. Na magnetskom polju intelektualno-političkom sv[illegible] su se partikularističke i reakcionarne, šovenske, palanačke, konzervativne i lokalne čestice naše književne svijesti razvrstale u kružnom polaritetu političkog, filozofskog, materijalističkog i dijalektičkog imperativa kao sile o kojoj se ne diskutuje, jer spada u red viših snaga. U našoj kulturnoj i književnoj areni zavladala je prividna harmonična i pasivna tišina — quasi solidarnosti.

»Dok smo živi, to će da potraje«, to je bila jednoglasna inspiracija konzervativne inteligencije, koja je relativno slabom glumom simulirala disciplinovanu sređenost. Od godine 1948, nestalo je magneta kao pojma »vis major« i slika se na magnetskom polju svijesti i programa naše konzervativne inteligencije potpuno poremetila. Iz rezignacije: »dok smo živi, ovo će da traje« javlja se lirski pianissimo stare kantilene: »gle, gle, ništa na ovom svijetu nije stalno i sve se mijenja« ili: — »revolucije prolaze, a lirika ostaje, a naročito pak lirika idealistička, lirika uzvišena iznad svake plebejske gužve, lirika koja prezire svje-

Digitized by Google

tinu, lirika sub specie aeternitatis, takozvana apsolutna lirika, lirika po sebi, lirika an sich«!

Krleža već tada objašnjava idejno-socijalnu osnovu na kojoj je moglo da dođe i došlo do »desnih regeneracija i oživljavanja sveg onog mračnog balasta, koji je ovu zemlju već jedanput survao u požar katastrofe«. »U materijalnoj i ideološkoj krizi, u talasanju lijevih i desnih ekstrema, u trajnom preocjenjivanju vrijednosti, u originalnom i novom iznalaženju formula svijesti i političkih dijagnoza, naš lijevi, mehanički, fanatički monolitni stav negativne superiornosti spram prevladane konzervativne, estetske ili sociološke nadgradnje, postao je kao nesiguran. Došlo je do prividnog zastoja u rezolutnim negacijama i kao da se javljaju neke relativističke prelazne nijanse u gotovo neuralgičnoj formi između »da« i između »ne«, u formi, koja često puta prelazi u pasivnost. U velikoj količini, jugoslovenskoj politici po SSSR-u nametnutih viraža, klati se intelektualni prtljag u glavama i pometnje su u kretanju ogromne. Hoće se imati mnogo moralne smionosti za promatranje činilaca i ostati neporemećen i u svojoj vlastitoj ravnoteži. U toj historijskoj fazi raste mehanički prirodno desna inercija, i glasovi konzervativne, građanske, katedarske, estetske, neutralističke sumnje postaju sve glasnije, tako da u tekstovima iz posljednjeg perioda oni rastu do skeptičkih lirizama lijevo i desno«.

Nesigurnost koju je Krleža zapazio već daleke 1952. godine, ostaće kao stalni pratilac našeg života, iako se nastupalo i sa energičnim uvjerenjima u borbi protivu i ultraljevičarske (staljinističke, neostaljinističke) i desne inercije ili regeneracije. Karakteristično je u tom pogledu stanovište nekih naših najistaknutijih intelektualaca, inače iskrenih boraca protivu staljinističkog i svakog drugog dogmatizma, koji su, slično četničkoj paroli iz 1941. »da još nije vrijeme za ustanak«, tvrdili da ne može biti sposoban za samoupravljanje čovjek koji još nije izašao iz »seljačkih opanaka«. Neprekidno je obnavljana diskusija iz Lenjinova vremena o »pravu na revoluciju«, sa isticanjem teze, u suštini neistorijske, da nerazvijeni treba da čekaju dok kapitalizam završi svoj dio posla, razvije proizvodne snage i oformi radničku klasu, pa da tek onda stupe na put traženja nekog oblika socijalističkog razvoja. U svemu tome krije se dogmatizam, kao i nerazumijevanje opštih, svjetsko-istorijskih tokova društvenog razvoja, pri čemu nije neophodno da baš u svakoj sredini bude sve podjednako sazrelo za radikalne promjene do kojih, inače, dolazi u protivrječnim procesima, sa interakcijama unutrašnjih i spoljnih faktora.

Postojeće tendencije gotovo da nije moguće razmatrati svaku ponaosob, jer ono što je na prvi pogled staljinističke provenijencije ili se preobražavalo ili približavalo građanskoj desnici, kao i obrnuto, desničarske struje, mada su uvijek agresivno »antistaljinističke«, vidjevši staljinizam gotovo u svemu što je »režimsko«, i po metodu i po učinku su upravo dogmatske. Najka-

Digitized by Google

rakterističnije u tom pogledu jeste obnova i obogotvorenje višestoleće dogme — dogme o privatnoj svojini.

Staljinizam u svojim osnovnim istorijskim karakteristikama i izrazima danas je prošlost, ali postoje pojedini njegovi elementi, metodi, kao inercija ili regeneracija, nepotpunost, neadekvatnost ili nedosljednost kritike staljinizma, jedan je od izraza tih recidiva ili inercija. A, ako je riječ o staljinističkom dogmatizmu posebno, onda se i ne može očekivati da će on sasvim iščeznuti ni onog trenutka kada za to budu postojali svi društveno-ekonomski i politički uslovi. Jer, i staljinistički dogmatizam je u nekom obliku sastavni dio dogmatizma uopšte, koji je star onoliko koliko i ljudsko mišljenje, čija je prateća pojava ili naličje. Mišljenje ne bi imalo svrhe ni podsticaja kad se ne bi i vjerovalo u ono do čega se dođe. A sa vjerovanjem, kako je zapisao Ipolit Ten, ono se u nekom smislu i završava, to jest dogmatizuje. Hoće li, međutim, vjerovanje u određene principe i ideje postati i dogmatizam kao pojava u njenom istorijskom značenju, to zavisi od društvenih uslova u kojima se jedna pravila mogu nametnuti kao prepreka za svako novo stvaranje, kako se to dogodilo u staljinizmu.

Procesi destaljinizacije se ostvaruju i jedino mogu da se ostvaruju promjenom društvenih uslova i odnosa u kojima staljinistička despotija, makar koliko se održavala ili iznova rađala u glavama pojedinih ljudi, neće moći da se ostvaruje posredstvom ranijih ili bilo kojih novih dogmi koje uvijek služe vladanju ljudima i ograničavanju njihovog prava na slobodni život i stvaralačko mišljenje. A baš u tom pogledu tek treba da dođe do zamaha u pravcu promjena koje bi omogućile odgovarajuću dijalektiku između revolucionarne tradicije i novog pregalaštva. S razlogom se govori o potrebi »obnove socijalizma«, ali puna destaljinizacija iziskuje i više od toga — traženje nečega što objektivno postoji kao mogućnost, a što se empirijski još nije ofo-rilo i jasno izrazilo.

Velike nejasnoće, i kada se iskreno teži nečemu novom i boljem pojavljuju se u vezi sa odnosom prema postojećim sistemima unutar socijalizma (političkim, ekonomskim, pravnim, itd). Kako antisocijalisti atakuju na socijalistički sistem u cjelini, uzimajući njegove mane samo kao izgovor za taj atak, vodeće snage socijalističkih zemalja, i kada jesu za pozitivne reforme, braneći socijalizam, previše oprezno ističu šta bi trebalo i šta bi se »smjelo« mijenjati (takva opreznost se ogleda u našem radu na ustavnim promjenama). Nesporno je da bar u nekim slučajevima nikako ne bi trebalo mijenjati strateški pravac razvoja, a to znači ni osnove društvenog sistema, ali to nikako ne bi trebalo i tako shvatiti da reforma ne može da zahvati cjelinu problematike socijalizma, bilo da se nešto radikalno izmijeni, bilo da se nešto domisli, dogradi, a samo djelimično izmijeni. Bez mogućnosti za takvo shvatanje savremenih reformi, one bi ostale bez uporišta u najširim radničkim i intelektualno-stvara-

Digitized by Google

lačkim sredinama i ne bi nikako mogle da dođu do željenih rezultata. Naime, reforme će imati pravi i puni zamah i rezultat tek onda kad se socijalizmu bude pristupilo sa gledišta karaktera i cjeline sistema i odnosa, a ne samo sa gledišta postojanja većih ili manjih deformacija, većih ili manjih popravki. U ovom trenutku, po svoj prilici, bilo bi najbitnije da se na pravi način shvate položaj i uloga političkog faktora u socijalizmu i u tom kontekstu obnovi koncepcija Marksa i Lenjina o karakteru države u socijalizmu i o načinu povezivanja političke sa ekonomskom sferom, na čemu treba i da se temelji oslobođenje rada preovladavanje pojma radničke klase kao klase u njenim dosadašnjim istorijskim značenjima.

»Državni socijalizam«, iako taj pojam nije ni cjelovita niti sasvim adekvatna oznaka staljinizma, jeste ono najbitnije u vezi sa čim treba i mora da se razjašnjava pitanje sukoba između demokratskog i staljinističkog koncepta socijalizma. Da li samo zbog još nedomišljenih saznanja u svijetu ili — što je vjerovatnije — zbog realnih odnosa snaga, tek to pitanje državnog socijalizma još nije svuda, niti na odgovarajući način postavljeno.

Neočekivano, bar sa doktrinarne logike, socijaldemokratska i prostaljinistička struja gotovo potpuno se susreću i međusobno podstiču u pitanju odnosa prema državnom socijalizmu. Jer, kada je riječ o državnom socijalizmu, onda baš u vezi s tim treba da se razriješi osnovni problem socijalizma — problem postojanja političkog monopola, koji se negativno reperkutuje ne samo na demokratiju uopšte već i na mogućnosti slobodnog djelovanja ekonomskih zakonitosti, tojest na mogućnosti slobodnog djelovanja proizvođača, a to znači i mogućnosti da i socijalizam bude ekonomski efikasan. Taj problem nikako se ne može riješiti što će se i dalje preferirati politički faktor, s tom modifikacijom što će se legalizovanjem političkog pluralizma monopol jedne političke struje ublažiti uvođenjem više političkih struja, stranaka, tojest što bi realno značilo više političkih monopola, kako to žele neki naši savremeni borci za »redefinisanje« socijalizma.

Na pitanju političkog monopola, lomi se i pitanje o karakteru i mogućnostima savremene demokratije. U tom pogledu i neostaljinisti i sve vrste malograđanskog desničarstva su na istome: može svaka demokratija, samo ne ona koja ruši stečene monopolske i druge privatističke pozicije. U raspravi o ustavnim promjenama pokazuju se — kao najteže rješiva — pitanja političkog sistema i odnosa u federaciji. Kad se to prevede na jezik svakome razumljiv, onda je to opet isto pitanje — pitanje treba li i može li i dalje da opstoji u društvu koje se zove socijalističko-samoupravno politički monopol. Manipulacija sa tobože zaštitom samoupravnih prava radnih ljudi dostiže neviđene razmjere kada treba braniti poziciju birokratskog predstavljanja osamostaljenog »feuda« (što se dešava gotovo na svim nivoima i u svim sredinama).

Digitized by Google

Ljevičarski konzervativizam i malograđansko sitnosopstveništvo susreću se i međusobno opravdavaju i kada je riječ o odnosima samostalnosti i jedinstva. Kolikogod da je staljinizam princip jedinstva do te krajnosti zloupotrijebio, toliko je i naše malograđansko, glavarsko sitnosopstveničko ćepenaštvo prevazišlo sve razumne okvire za svijet u kome živimo. Nacionalizam u našim uslovima krije zaštitu glavarskih i drugih privatističkih interesa, a ne nikako nacionalnih, što se vidi, pored ostalog i po razdoru unutar istih nacija. U štrajkovima, koji su sve češći sigurno ima i onoga što nije po metodu, a kad-kada ni po cilju, sasvim opravdano. Ali, jedna stvar je nesporna: radnici veoma dobro shvataju da problemi koji ih muče nikako nijesu posljedica samo nekih parcijalnih okolnosti, pa da se i ne mogu riješiti samo na parcijalnom nivou. Otuda nije slučajno što njihov protestni izlazak iz fabričkih kapija veoma često vodi ka Skupštini SFRJ. U tome treba vidjeti to da radnici hoće da se odlučno stane na put despotiji autarhije, da se prekinu dezintegracioni tokovi i da se u cjelini društva, sa kriterijumima cjeline društva, stvore uslovi da ljudi žive onoliko dobro koliko to mogu po osnovu svoga rada. Radnički štrajkovi su i žestoka opomena da se manipulatorska fraza o »rasterećenju privrede« mora zamijeniti stvarnom reformom društvenog uređenja koja će do toga i dovesti. Oni sasvim jasno kažu: nećemo da plaćamo režiju kakva jeste na svim nivoima društva. Da li znamo šta oni to, u stvari, zahtijevaju? I mogu li reforme — uključujući tu i ustavnu — biti istinske ukoliko i te zahtjeve ne uvažavaju?

Mnogo smo potrošili riječi o tome treba li, u kom smislu i kako, i dalje uvažavati klasni kriterijum, tj. kako se odnositi prema radničkoj klasi. Iako je izrazito teorijske prirode, to pitanje može da bude svakome razumljivo ako se svede na ono što u suštini jeste: *na odnos prema radu, tj. na položaj čovjeka u radu i povodom rada.* To je, u stvari, marksistički shvaćeno klasno pitanje i ako u tom pogledu postoje odgovarajući društveni odnosi, onda je i odnos prema radničkoj klasi na izvorno marksističkim teorijskim pozicijama. A to i jeste onaj zahtjev koji postavlja najveći dio stanovništva svake zemlje, pa svakako i naše.

Kada sve ovo imamo na umu, onda je očito da se nikako ne može izaći iz staljinističkog horizonta, još manje dosljedno ostvarivati proces destaljinizacije ukoliko se socijalističke snage ne budu jednako borile protivu svega što nije socijalističko, bilo da je pod signaturom staljinizma ili nekom drugom. Drugim riječima, ne može se jedan nedosljedni socijalizam, makar pod kojom signaturom bio, boriti dosljedno za destaljinizaciju. I više od toga: socijalizam mora biti osposobljen ne samo da se bori za destaljinizaciju, već i za svako ograničenje socijalističkih stvaralačkih snaga, protivu deformacija stare i neke nove provenijencije.

Digitized by Google

Ma šta danas neki naši »inovatori« o tome mislili, socijalizam ne može uspješno da se razvija bez sasvim jasno definisane uloge revolucionarnog subjekta. S tog stanovišta, *nesumnjiva je potreba postojanja i komunističke avangarde.* Ali ta avangarda, iako ima izrazito važnu ulogu u projektovanju društvenog sistema i društvenih odnosa, mora biti na izvjesnoj distanci prema svemu tome. Da bi to mogla biti, ona se mora »odvojiti« od vlasti, ne smije biti ni partija u klasičnom smislu. Njena uloga trebalo bi da bude u najvećem stepenu ideološka, da poznavanjem objektivnih zakonitosti i savremenih potreba radnih ljudi afirmiše ciljeve i vrijednosti za koje se treba boriti (dakle, ne ideologijska u staljinističkom značenju ideologije). Naš Savez komunista nije dovoljno efikasan upravo stoga što ne vrši u punoj mjeri i na pravi način tu ideološku funkciju, već se pretvorio u prakticističko-pragmatističkog »advokata« i propagatora svakakvih parcijalnih čak i nekih privatističkih interesa, a u takve spadaju ne samo razni monopoli, makar oni imali i predznak »čuvanja« nečega što je opšte.

Naša ideologija mora odlučnije da krene ka prevladavanju monopola politokratije stvaranjem uslova za uvažavanje objektivnih faktora razvoja društva i života što — pored ostalog — podrazumijeva uvažavanje zakona vrijednosti, tržišta i pluralizma samoupravnih interesa. Ništa što je objektivno ne može se ukinuti, još manje zabraniti. Problem je samo u tome da se svakojake razlike uvažavaju na način koji će svakome obezbijediti samo onoliko prava i slobode koliko je mogućno, a da ta prava i te slobode nikoga ne ugrožavaju.

Neumitna dijalektika istorije pokazuje da je ka svemu dobrome čemu se teži put vijugav. Idući od Marksa i Lenjina, odnosno od komunističkog i socijalističkog pokreta na tragu njihovih učenja, socijalizam se sunovraćao ka Staljinu i istomišljenicima njegovog i kasnijeg vremena, što znači do nečega što nije i što ne bi trebalo da bude socijalizam za koji se borimo. Da bismo do kraja prevladali taj sunovrat i izbjegli njegove recidive i druge stranputice, smjelo idući naprijed, moramo se vraćati Marksu i Lenjinu, a to znači mladosti socijalističke revolucije. Na taj način socijalizam će ići ka svojoj zrelosti, zadržavajući u sebe snagu i ljepotu kakvu ima svaka mladost, pa i njegova, i imaće više šansi da se mijenja u skladu sa novim potrebama, saznanjima i težnjama.

Radikalno pomjeranje klatna istorije ka demokratiji, a u čemu se upravo u svijetu socijalizma pokazuju revolucionarno inovatorske inicijative, treba ne da nas koleba u našoj osnovnoj socijalističko-samoupravnoj strategiji, već da nas učvršćuje u uvjerenju da istrajemo na tome putu. Tu je i prostor i mogućnost i za dosljednu destaljinizaciju i za dalje promjene, a prije svega, za puniji primat stvaralačke nad rušilačkom funkcijom socijalističke revolucije.

Digitized by Google

Miloš Nikolić

Mera političke prinude

Mislim da smo dobro počeli ovu našu diskusiju o staljinizmu i destaljinizaciji. Pri tome imam posebno na umu razdvajanje koje je, kada je reč o pojmu i praksi staljinizma izvršio drug Fuad, razdvajanje na konkretno-istorijski oblik staljinizma, s jedne, i idealnotipski oblik staljinizma, s druge strane. Takav teorijsko-metodološki pristup, upravo artikulacija ovog njegovog drugog oblika nam omogućava da razmišljamo o staljinizmu u savremenosti, uključujući u to razmišljanje i naše društvo. A do toga nam je i najviše stalo, jer u ovom društvu živimo i u njemu smo pozvani da stvari menjamo.

Na tom pravcu izneću neka svoja razmišljanja o staljinizmu u onom obliku koji je Fuad, pozivajući se na Maxa Webera nazvao idealno-tipskim oblikom, razmišljanja koja su, čini mi se, značajna i za pojam i praksu destaljinizacije.

Ako apstrahujemo od svih onih brahijalnosti i bestijalnosti konkretno-istorijskog oblika staljinizma koji su nam dobro poznati, staljinizam u svom idealno-tipskom obliku predstavlja skup mogućih odgovara na neka pitanja što ih postavlja Marxov projekt i posebno njegova realizacija u jednoj, u materijalno i kulturno-civilizacijskom pogledu nedovoljno razvijenoj sredini. Mi svi znamo da su odgovori na ta pitanja izašli iz okvira Marxovog mišljenja i da je njihov praktično-istorijski rezultat jedna

Digitized by Google

ne-socijalistička stvarnost; šta više, ni sama pitanja unutar staljinizma nisu najčešće marksistički postavljena. Pa, ipak ta pitanja se ne mogu zaobići kada govorimo o staljinizmu a naročito, o destaljinizaciji. Izneću nekoliko tih pitanja.

Prvo je pitanje, na koje skrećem pažnju, pitanje same revolucije, revolucionarnog prevrata klasnog u besklasno društvo i istorijski svesne akcije, volje i prinude koje revolucija podrazumeva.

Mi s pravom kritikujemo voluntarizam i ističemo da je on jedno od bitnih obeležja staljinizma. Međutim, pitanje koje, s tim u vezi, valja postaviti je sledeće: da li socijalizam — ili da govorimo jezikom Marxa — da li prva i druga faza komunizma nastaju, odnosno razvijaju se spontano kao rezultat ekonomskih zakona, neke igre objektivnih istorijskih snaga, ili su one moguće samo kao svesna, voljna intervencija u istorijski tok koja se ostvaruje s obzirom na te zakone. Ako se pozivamo na Marxa onda valja primetiti da je Marx isticao da je za »*komunistu* važno... to da se revolucioniše postojeći svet, da se praktično napadne postojeći poredak stvari i da se on izmeni«, pa se otuda »komunizam od svih dosadašnjih pokreta razlikuje po tome što ruši osnovu svih dosadašnjih odnosa proizvodnje i opštenja i prema svim spontano nastalim pretpostavkama prvi se svesno odnosi kao prema tvorevinama dotadašnjih ljudi, lišava ih njihovog spontanog karaktera i podređuje vlasti udruženih individua«. Znači, nesumnjivo je reč o svesnoj intervenciji u istoriju; a ta svesna intervencija podrazumeva i volju da se ona izvrši. Odbacujući voluntarizam, mi ne smemo odbaciti i zanemariti voluntativnu dimenziju socijalizma, odnosno komunizma.

U toku poslednjih godina spoznali smo da bez ekonomske prinude, prinude razvijene robne proizvodnje i tržišta nema razvoja proizvodnih snaga kao nužne materijalne osnove revolucionarnog procesa i realizacije njegovih ciljeva. Međutim, da li socijalizam kao revolucionarni proces podrazumeva samo ekonomsku prinudu, ili je on jedino moguć uz prisustvo tri prinude, ekonomske, političke i ideološke prinude.

Pitanje politike prinude proizlazi iz Marxovog ishodišnog, fundamentalnog stanovišta o jedinstvu klasne i opšteljudske emancipacije i teze o istorijskoj ulozi radničke klase. Ako se još uvek rukovodimo ovim bitnim Marxovim saznanjima onda se postavlja konkretno pitanje: kako u socijalističkom društvu, s obzirom na sve njegove protivrečnosti, posebno s obzirom na nužnost društvene podele rada, robnu proizvodnju sa određenim kapitalskim obeležjima, državu i sl., obezbediti takav položaj i delovanje radničke klase koja će omogućavati razvoj socijalizma kao revolucionarnog procesa. To je, zapravo, suština pitanja diktature proletarijata. U *Programu SKJ* smo zapisali: »Diktatura proletarijata jeste društvena suština takve vlasti i takvog političkog sistema u kome neospornu rukovodeću ulogu ima radnička klasa... U tome smislu diktatura proletarijata

Digitized by Google

jeste svaki onaj politički sistem prelaznog doba u kome neposredni i budući ekonomski i ostali interesi radničke klase — to jest proizvođači koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju — predstavljaju rukovodeći princip celokupne njegove političke, ekonomske i društvene aktivnosti«.

1962. godine u raspravama oko ustava Edvard Kardelj daje jednu značajnu dopunu: »Prema Marxu, sama radnička klasa treba da se organizuje kao država. Prema tome, *sam proces društvenog rada i reprodukcije* — načelno posmatrano — treba da postane okvir održavanja društva i nosilac neophodnog autoriteta i državnosti kao instrumenta društvene prinude. U tome je najdublja društveno-politička sadržina Marxove teze o diktaturi proletarijata«.

Govoreći krajem 1975. na svečanom otvaranju Političke škole SKJ »J. B. Tito« Edvard Kardelj još potpunije izlaže dijalektiku socijalističke demokratije i diktature proletarijata: »Dva uslova su naročito neophodna da bi Savez komunista zaista mogao da vrši takvu avangardu idejnu i političku ulogu u našem društvu. Prvi je stabilnost osnova socijalističkog sistema, to jest stabilnost određenih ključnih pozicija diktature proletarijata u jednom demokratskom sistemu socijalističkog samoupravljanja. Jer radnička klasa, sa Savezom komunista na čelu, i zajedno sa svim stvaralačkim socijalističkim snagama nikako ne sme izgubiti iz vida činjenicu da se nalazimo, to jest da živimo, u uslovima u kojima u određenom smislu još važi dilema: »ko će koga«. Zato je još uvek prvi i odlučujući uslov svakog napretka socijalizma i, posebno, daljeg razvijanja socijalističke demokratije obezbeđivanje takvog odnosa moći društvenih snaga koji će omogućiti slobodu socijalističke akcije radničkoj klasi i svim socijalističkim snagama, a time i vodeću idejnu i političku ulogu Saveza komunista, bez koje je u sadašnjim uslovima borbe za progres socijalizma i socijalističkog samoupravljanja nezamisliva stabilnost socijalističkog društvenog i političkog sistema.

Ovo pominjem na prvom mestu i zbog toga što smo, po mome mišljenju, u prošlosti — neophodno i opravdano se boreći za socijalističku demokratiju u našem društvu nasuprot birokratskom despotizmu i tehnokratskom monopolu koji je oduzimao demokratska prava upravo samoj radničkoj klasi — u određenim trenucima našeg razvitka stavljali, da tako kažem, kola ispred rude. Time hoću reći da smo, razvijajući nove demokratske oblike našeg društvenog života, određene ključne društvene pozicije ponekad prepuštali uticaju antisocijalističkih snaga različitih tendencija, bilo direktno, bilo posredno, to jest preko politički i idejno dezorijentisanih ljudi koji su postali predvodnici socijalizmu, odnosno socijalističkom samoupravljanju tuđih i neprijateljskih uticaja«.

Sve u svemu, mislim da je unutar Marxovog projekta i istorijske prakse socijalizma, i to socijalizma čija je osnova upravo

Digitized by Google

radničko samoupravljanje, legitimno i neophodno postaviti pitanje političke prinude i tražiti adekvatan odgovor na to pitanje. Staljinistički odgovor je nesumljivo nemarksistički i nesocijalistički, ali pitanje kao izazov ostaje.

Pitanje političke prinude je najuže vezano za pitanje ideološke prinude, ideološke hegemonije proletarijata. Razmišljajući o tome ne mogu se zaobići pitanja kao što su sledeća: da li je moguć razvoj socijalističkog društva u kome će biti dozvoljeno baš *svim* idejnim, ideološkim konstrukcijama da se potpuno slobodno i ravnopravno artikulišu i takmiče u borbi za svest ljudi; da li socijalističko društvo treba da u ime demokratije omogućuje razvoj i afirmaciju izrazito antisocijalističkih, odnosno antikomunističkih ideologija, razvoj i afirmaciju izrazito reakcionarnih i konzervativnih ideologija kao što su, na primer, rasizam, šovinizam, teze o biološkoj determinaciji nejednakosti, nužnosti društvenih elita, nužnoj društvenoj selekciji najvitalnijih i sl.

Najgore što se može desiti marksizmu je da se deformiše u oblik »institucionalizovanog marksizma«, upravo da postane državna ideologija u socijalističkom društvu. Međutim, da li Savez komunista Jugoslavije za to treba da se odrekne nastojanja da marksizam kao kritička, revolucionarna misao koja teorijski utemeljuje i legitimira socijalistički projekt, bude preovlađujuća teorija u našem društvu i da bitno utiče na duhovnu situaciju? S tim u vezi, da li grešimo što se borimo za prisustvo marksizma u školama? A ta borba je opet neka vrsta prinude u širem smislu te reči.

Drugo pitanje na koje želim da ukažem je pitanje uloge komunističke partije kao avangardne snage u koncipiranju i ostvarivanju socijalističkog projekta. Mi smo se još na početku otvorenog sukoba sa staljinizmom s njim radikalno koncepcijski razišli u načinu ostvarivanja uloge partije i s tim u vezi, njenim položajem u društvu: nasuprot partiji kao faktoru vlasti, njenoj *rukovodećoj* ulozi, nasuprot simbiozi partije i države, istakli smo zahtev za razvoj partije kao faktora svesti, za njenu *vodeću* ulogu, za njeno odvajanje od države i vlasti, radi čega smo se i nazvali Savez komunista; istina, veoma smo malo u praksi učinili na realizaciju tog zahteva tako da je on danas još aktuelniji nego 1952. godine kada smo ga prvi put istakli. No, pitanje koje stoji iza ta dva načina ostvarivanja uloge partije i njenog društvenog položaja je pitanje partije kao avangarde i to u sva tri značenja koja su istaknuta u *Manifestu komunističke partije:* (prvo) komunisti su »najodlučniji« deo radničkog pokreta »koji stalno gura napred« (politička uloga); (drugo) komunisti »prednjače ostaloj masi proletarijata razumevanjem uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta« (idejno-teorijska uloga); (treće) komunisti »s jedne strane, u različnim nacionalnim borbama proletera ističu i sprovode zajedničke, od nacionalnosti nezavisne interese cjelokupnog proletarijata, a.

Digitized by Google

s druge strane... na različnim stupnjevima razvitka, kroz koje prolazi borba između proletarijata i buržoazije stalno zastupaju interese cjelokupnog pokreta«, pa se zato »bore za postizanje najbližih ciljeva i interesa radničke klase, ali u sadašnjem pokretu oni ujedno zastupaju i budućnost pokreta« (politička i idejno-teorijska uloga). Upravo kao avangardna organizacija u tom smislu, komunistička organizacija (kao partija revolucije) se bitno razlikuje od modernih političkih partija koje je stvorila buržoazija (kao partija poretka).

Ova avangardna uloga podrazumeva (prvo) da komunistička organizacija ima teorijski, tj. marksistički utemeljen i izložen program koji konstituiše njeno biće, (drugo) da na osnovu toga programa i teorijskog razumevanja konkretno-istorijskih situacija definiše svoju strategiju i (treće) da polazeći od te strategije formuliše odgovarajuće političke stavove. I program, i strategija i politika imaju svoj smisao jedino ukoliko se komunistička organizacija bori za njihovo ostvarivanje, tako da je njena uloga uvek i idejnoteorijska i praktičko-politička. Pri tome, komunistička organizacija je avangardna snaga ne samim svojim postojanjem, svojim izjašnjavanjem, pa ni samo svojim programom i strategijom nego jedino svojim avangardnim delovanjem.

Pojam i praksa komunističke avangarde daju komunističkoj organizaciji istorijski privilegovanu ulogu u socijalističkom preobražaju društva. Socijalizam je, s obzirom na pojam i praksu komunističke organizacije kao avangarde, ozbiljenje programa, strategije i politike komunističke organizacije. Nesumnjivo je da program, strategija i politika komunističke organizacije treba da izražavaju dijalektičko jedinstvo neposrednih i istorijskih interesa radničke klase i to jedinstvo koje omogućuje da se unutar njega zadovoljavaju i osnovni interesi drugih slojeva radnih ljudi. Međutim, u programu, strategiji i politici komunističke organizacije ti interesi se sjedinjuju sa marksističkom teorijskom refleksijom celine konkretnih pretpostavki, okolnosti i ciljeva revolucionarnog preobražaja klasnog društva u besklasnu, komunističku zajednicu. Subjekt te sinteze interesa i znanja i njihovog strateško-političkog izraza je komunistička organizacija.

Ova privilegovana uloga komunističke organizacije predstavlja stalnu opasnost da komunistička organizacija preuzme monopolnu idejno-teorijsku i strateško-političku ulogu u razvoju socijalizma, da se nametne kao sveopšti arbitar, da se kao elita odvoji od radničke klase i radnih ljudi i tome slično.

Mi smo dosada pojam avangardnosti Saveza komunista prihvatali kao nešto što nije upitno, problematično, što je samorazumljivo i istorijski zadato, a problem smo videli samo u načinu ostvarivanja avangardne uloge. U sveopštem preispitivanju pojma i prakse socijalizma, u svetskim okvirima i u nas, manje eksplicitno a više implicite pokrenuto je i pitanje samog pojma avangarde, odnosno avangardne političke organizacije. Prema tim

Digitized by Google

raspravama, čini mi se, da je ideja avangardne političke organizacije u krajnjoj liniji utemeljena u velikoj, centralnoj ideji modernog doba (definisanoj u XVIII veku) o svesnom ovladavanju životom koje podrazumeva ozbiljenje uma a time i slobode. I ta je ideja u velikoj raspravi o moderni i postmoderni dovedena u pitanje. Mislim da treba da prihvatimo raspravu o postojanju, suštini i smislu avangardne političke organizacije u razvoju socijalizma. To ističem iako sam još uveren da se teorijski i istorijski može odbraniti ideja avanragde; ali, suština i smisao avangardnosti danas i način njenog ostvarivanja može se saznati samo kroz temeljito preispitivanje avangardnosti kao takve. A ta rasprava će nužno zahvatiti još jedno osnovno pitanje u izvesnom smislu još opštijeg karaktera, pitanje odnosa (revolucionarne) teorije i (revolucionarne) prakse, i s tim u vezi, odnosa svesnoorganizovanih i spontanih procesa i aktivnosti unutar socijalističkog preobražaja društva.

Iz ovog kompleksa koji sam upravo eksplicirao u osnovnim crtama proizlazi *treće pitanje* na koje želim da ukažem u ovoj našoj raspravi o staljinizmu i destaljinizaciji. Reč je o ulozi marksizma u svesno vođenom procesu revolucionarnog preobražaja klasnog društva u besklasnu komunističku zajednicu slobodnih »društvenih individua«.

Bitna revizija marksizma koju je izvršio staljinizam tiče se upravo uloge marksizma unutar socijalističkog, odnosno komunističkog projekta. Unutar staljinističke interpretacije toga projekta i njemu odgovarajuće prakse uloga marksizma reducirana je na ulogu manje ili više *represivne ideološke indoktrinacije* radničke klase, svih radnih slojeva, pa i same birokratije (mada za nju ta indoktrinacija često predstavlja svesnu hipokriziju). Osnovni smisao te ideološke indoktrinacije je *ideološka legitimizacija postojećeg poretka* i *legitimizacija vladajuće birokratije i njene prakse*. Ta ideološka legitimizacija ima zadatak da datu birokratsku praksu i postojeći poredak prikazuje kao socijalističke (i to kao jedinu, istinsku socijalističku praksu) — otuda izrazito apologetski karakter staljinistički interpretiranog marksizma. Sve to s ciljem ideološko-političke mobilizacije radničke klase i svih radnih ljudi za sudelovanje u jednom društvenom razvoju koji najvećim delom ne izražava dijalektičko jedinstvo neposrednih i istorijskih interesa radničke klase.

Smisao i razvoj teorijskih sadržaja staljinistički revidiranog marksizma su gotovo u celini podređeni njegovoj upravo navedenoj ideološkoj ulozi i to u teorijsko-metodološkom pogledu i u pogledu bitnog sadržaja pojedinih konkretnih pitanja marksističke teorije.

Navedena primarna i bitna ideološka uloga koju je marksizmu dodelio staljinizam, obeležila je marksizam sledećim teorijsko-metodološkim karakteristikama: izrazit dogmatizam i odsustvo Marxove teorijsko-metodološke paradigme kritike; evolucionističko pozitivistička usmerenost koju karakteriše neprevladiv dua-

Digitized by Google

lizam ekonomističkog evolucionizma, odnosno objektivizma i kontemplativizma, s jedne, i voluntarističkog pragmatizma i političkog subjektivizma, s druge strane; vulgarizovan materijalizam pretežno gnoseologijski zasnovan i argumentiran; a — istorizacija formalizovanja dijalektike (»osnovne crte«), metod apsolutne dedukcije (koji iz ontoloških, odnosno pseudo-ontoloških stavova izvodi čak i teoriju partije) i sl. S tim u vezi, izmenjen je i bitni teorijski sadržaj ključnih pitanja marksističke teorije: ontologizacija dijalektike i dedukcija zakona istorijskog razvoja društva iz zakona prirode; strogi linearni evolucionizam istorijskog razvoja; teza o socijalizmu kao harmoničnom društvu; odbacivanje teze o odumiranju države; država i partija kao osnovni subjekti socijalizma itd. — sve te i mnoge druge revizije pojedinih teorijskih pitanja proizašle su iz odgovarajućih ideoloških i političkih potreba, determinirane sa primarnom ideologijskom funkcijom marksizma.

Ova ideologizacija marksizma nije slučajna, pa je neophodno dati neka opštija teorijska razjašnjenja. Za *subjekte* revolucionarnog razvoja *teorijsko saznanje* »uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta« (na osnovu kojeg oni revolucionarno deluju) i *formiranje klasne revolucionarne svesti* predstavlja *jedinstven* proces koji se ostvaruje u samoj praksi revolucionarnih promena. Ukoliko se takve promene ne zbivaju, radnici nemaju mogućnosti da u samoj *praksi* formiraju i razvijaju svoju svest kao revolucionarnu. Ukoliko je neophodno da se oni angažuju na realizaciji određenih zadataka koje postavlja politički subjekt, nužno ih je ideološko-političkim prosvećivanjem svesno vezivati za određeni pravac društvenog razvoja, utoliko više ukoliko se taj razvoj mora legitimisati kao razvoj u njihovo ime. Pri tome, budući da nisu subjekt društvenog razvoja, za njih i nije, u prvom redu, bitno teorijsko saznanje (stvarno »razumevanje uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta«); teorijsko saznanje bitno je za one koji svojim odlukama opredeljuju pravce društvenog razvoja, odnosno odlučuju o konkretnim koracima, merama i sl. na izabranom pravcu; »svesnost« radnika koji (budući da drugi odlučuju u njihovo ime) nisu subjekti socijalističkog razvoja, podrazumeva, pre svega, svesno prihvatanje već usvojene i izgrađene strategije, odnosno saglasnost sa odlukama koje drugi donose u cilju realizacije te strategije. Otuda, ideološko-političko prosvećivanje i ne zahteva sve bogatstvo teorijskih sadržaja, izvođenja i argumentacija, to bi čak bilo opasno za sistem. Umesto toga mnogo je značajnije razvijanje *poverenja*, pa i *vere* u sposobnost, odanost, nepogrešivost i sl., stvarnih subjekata društvenog razvoja, što jača apologetski karakter celokupne delatnosti ideološko-političkog prosvećivanja.

Tako ideološko-politički sadržaji stupaju u prvi plan potiskujući teorijske sadržaje marksizma i njegovu kritičku usmerenost. Teorijski sadržaji svode se na nekoliko najopštijih zdra-

Digitized by Google

vorazumskih stavova koji često s marksizmom imaju zajedničku samo terminologiju.

Znači, trajno razdvajanje učesnika socijalističkog razvitka na subjekte i objekte tog razvitka (što podrazumeva da subjekt razvitka postaje najpre radnička, a zatim anti-radnička birokratija), uz nužnost da se subjekti legitimiziraju pred objektima, predimenzionira i izvitoperuje ideološku dimenziju, odnosno funkciju marksističke teorije; marksizam postaje preteženo ideologija.

U staljinističkom društvu je ovo predimenzioniranje i izvitoperavanje ideološke dimenzije i funkcije marksističke teorije utoliko značajnije ukoliko su se birokratija i tehnokratija izdvojile od radničke klase i osamostalile u odnosu na nju, prestajući da deluju kao revolucionarni subjekti — znači, ukoliko je ovo društvo prestalo da se revolucionarno razvija.

Predimenzionirana i izvitoperena uloga ideologije dobija religiozna obeležja (naročito u ritualima koji prate tu ulogu), pa je otuda možemo definisati i kao iracionalnu dimenziju društvenog života. Ta iracionalna dimenzija se pokazuje utoliko neophodnijom ukoliko ne uspeva nastojanje za hiper-racionalizacijom celine društvenog razvoja i života svakog pojedinca. Tako se i u staljinističkom društvu uzajamno uslovljavaju racionalizam i iracionalizam, štaviše, racionalizam se pretvara u iracionalizam i obratno.

Ideološka dimenzija, odnosno ideološka funkcija staljinističke interpretacije marksizma izražava u suštini društveno biće i svest vladajuće socijalno-klasne snage, birokratije; međutim, kako birokratija može, s obzirom na istorijski nastanak staljinističkog društva, legitimirati sebe i svoje delo samo pozivajući se na radničku klasu i njene istorijske interese i ciljeve, u sadržaju ideološke dimenzije, odnosno u ideološkoj funkciji staljinističke interpretacije marksizma produkuje se jedna osnovna, bitna protivrečnost.

Reč je o protivrečnosti između ideoloških sadržaja koji treba da mistifikuju, odnosno krivo, neistinito prikažu postojeću stvarnost i to u svetlu realizacije istorijskih ciljeva (tj. treba da staljinističku stvarnost prikažu kao realizaciju tih ciljeva), s jedne strane, i ideoloških sadržaja koji treba da opravdaju postojeću stvarnost, onakvu kakva ona zapravo jeste, s druge strane.

Krivo, neistinito prikazivanje stvarnosti kao realizacije istorijskih ciljeva (komunizma) neophodno je staljinističkom sistemu ne bi li ovim ideološkim izvrtanjem stvarnosti legitimirao sebe i idejno podsticao, mobilisao radničku klasu, čiji se neposredni i istorijski interesi u staljinističkom društvu ne javljaju i ne mogu javiti kao pokretački faktori razvoja. Prikazivanje nekih aspekata stvarnosti onakvim kakvi oni jesu je pak nužno da bi se radničkoj klasi. radnim ljudima, pa i raznim nivoima hijerarhijski strukturirane birokratije ipak jasno uka-

Digitized by Google

zalo na stvarnost u kojoj treba disciplinovano, poslušno i bez pogovora izvršavati naređenja i trpeti dominaciju vladajućih etatističko-birokratskih snaga.

Ta protivrečnost se posebno karakteristično ispoljava u odnosu prema radničkoj klasi i njenoj vodećoj ulozi. S jedne strane, ova interpretacija, prikazujući staljinističku stvarnost onakvom kakva ona zapravo jeste, negira istorijsku ulogu radničke klase, upravo radničku klasu kao vodeću snagu društva i, s tim u vezi, de facto odbacuje revolucionarno-klasnu poziciju u teoriji, odnosno u ideologiji i politici. Umesto toga ističu se partija i država kao neprikosnovene vodeće snage. Tako staljinistička interpretacija marksizma pojam »klasnog« zamenjuje pojmom »partijnosti«, a Staljin definiše dijalektički materijalizam kao »pogled na svet marksističko-lenjinističke *partije*« (u radu *Dijalektički i istorijski materijalizam).*

S druge strane, ovakav odnos prema radničkoj klasi staljinistička intepretacija marksizma u svojoj ideološkoj dimenziji i funkciji nastoji da kompenzira jednom varijantom uvrijerizma. Karakteristično je da se taj uvrijerizam ne odnosi na radničku klasu kao klasu, nego na *pojedinačne* radnike, veličajući osobine i »vrline« radnika kao pojedinca. To veličanje ima opet određenu represivnu ideološku funkciju: razvija se ideologija radnika kao disciplinovanog (nasuprot nedisciplinovanom intelektualcu), požrtvovanog, poslušnog proizvođača, građanina, upravo podanika i sl., da bi se taj ideološki (i pseudo-teorijski) sadržaj upotrebio kao sredstvo represije.

Ova protivrečnost između ideoloških sadržaja koji treba da mistifikuju stvarnost, prikazujući je kao realizaciju istorijskih ciljeva i ideoloških sadržaja koji opravdavaju stvarnost onakvom kakva ona jeste, nastoji se nekad prevazići pseudo-dijalektičkim stavom. Najtipičniji je, u tom pogledu, primer Staljinovog odnosa prema pitanju odumiranja države, odnosno njegova teza da država odumire putem njenog jačanja.

Iako ne uvek u onom krajnjem, vulgarnom obliku što ga je marksizam III internacionalne dobio u Staljinovoj verziji, upravo staljinističkoj praksi, bitna obeležja istorijskog lika marksizma koji smo eksplicirali bila su obeležja »institucionalnog marksizma« svih komunističkih partija III internacionale.

Imajući na umu ovu ideološku redukciju, ideološko izopačavanje marksizma koje je izvršio staljinizam, moglo bi se zaključiti da marksizam kao kritičku, revolucionarnu misao valja razumeti i praktikovati kao misao koja je oslobođena svake ideološke dimenzije, odnosno ideološke uloge; u tom pravcu razvijaju se poslednjih decenija neke marksističke interpretacije (na primer, od 1978. godine »analitički marksizam«). A da li je to pravi put kojim se valja uputiti?

Pitanje koje moramo sebi postaviti je pitanje šta je zapravo bitni smisao marksizma, odnosno šta je smisao prakticiranja

Digitized by Google

marksizma i marksističke edukacije.

Odgovorom na ovo pitanje dovešćemo u pitanje zaključak da je marksizam kao kritička revolucionarna misao oslobođena svake ideološke dimenzije, odnosno ideološke uloge, zaključak koji često proizlazi iz razložnih kritika ideologizacije marksizma koju je izvršio staljinizam.

U odgovoru na pitanje šta je bitni smisao marksizma i s tim u vezi, marksističke edukacije, poći ćemo od složenog odnosa (revolucionarne) teorije i (revolucionarne) prakse.

Odnos teorije i prakse (pre svega, kao odnos revolucionarne teorije i revolucionarne prakse), ne samo kada je reč o ulozi marksizma, nego i o njegovom konstituisanju, razvoju, identitetu, je jedno od najbitnijih pitanja i marksizma i marksistički vođene revolucionarne prakse. Međutim, i to je jedno od onih pitanja u pogledu kojih se marksizam dosada zadržavao na najopštijim stavovima; naime, unutar marksizma gotovo da nema teorijski razvijenijih saznanja o odnosu teorije i prakse; ne-marksistička misao je, naročito tokom poslednjih decenija, razvila mnogo bogatija naučna saznanja o tom pitanju.

Nesumnjivo je da marksizam kao teorija revolucionarnog preobražaja klasnog u besklasno društvo (u smislu koji smo već eksplicirali) ima kao osnovnu zadaću da teorijskim saznanjima omogućuje revolucionarnu praksu (radničke klase, radnih ljudi i posebno avangardne, političke organizacije radničke klase) i da s tim u vezi, teorijski utemeljuje orijentaciju i političke odluke organizovanih subjekata te prakse.

Međutim, pri tome valja imati na umu sledeće: Prvo, marksistička teorija kao teorija nikada ne može da pruži praksi sve odgovore na aktualna pitanja te prakse u onom obliku konkretnosti koji praksa iziskuje. Marksistička teorija, pre svega, pruža onu bitnu, u konkretnom obliku razvijenu orijentaciju delovanja revolucionarnih subjekata koja obezbeđuje u datoj konkretno-istorijskoj situaciji uspešno i dosledno ostvarivanje smisla i celine revolucionarnog projekta čiji je marksizam teorija. Na osnovu toga, još uvek uz sudelovanje marksističke teorije, odgovarajuće institucije radničkog, odnosno komunističkog pokreta izrađuju i usvajaju svoj program i strategiju koji se menjaju s obzirom na etape revolucionarne borbe (Program i strategija takođe još ne pružaju rešenja u onom konkretnom obliku koji iziskuje praksa; oni čak omogućavaju alternativna rešenja.) Konkretna rešenja su stvar političkih odluka odgovarajućih institucija pokreta; usvojenih demokratskih principa i prakse; te odluke su uvek i rezultat odnosa političkih snaga.

Između programa i strategije, s jedne, i političkih odluka, s druge strane, je uvek promenljiva empirijska situacija i samo *poznavanjem* te situacije i *delovanjem* u toj situaciji moguće je nalaziti konkretna rešenja (jasno, izabiraju se rešenja koja su u okviru programa i strategije). Poznavanje te empirijske situacije omogućava se: (a) istraživanjima empirije koje vrše

Digitized by Google

društvene nauke, ali društvene nauke utemeljene u marksističkoj teoriji (znači, mi razdvajamo ulogu marksističke teorije od uloge u toj teoriji utemeljenih društvenih nauka); (b) sabiranjem i analizom iskustava svih boraca za socijalizam (radničke klase, radnih ljudi, komunista) i uopšte njihovih shvatanja i doživljavanja borbe za socijalizam, rezultata te borbe i sl. Drugo, da bi marksistička teorija mogla pružiti bitnu, teorijski razvijenu orijentaciju revolucionarnog delovanja i na osnovu nje sudelovati u izradi programa i strategije toga delovanja u pojedinim etapama, ta teorija se mora razvijati kao permanentni proces konkretno-istorijskih istraživanja i analiza s ciljem takvog »pozitivnog razumevanja« konkretno-istorijske situacije koje u sebe »unosi« i razumevanje »negacije« te situacije. Važno je shvatiti da marksizam *ne postulira* rešenja, izlaze, orijentacije, strategije itd., nego ih *izvodi kao mogućnost iz postojećeg*. Još je mladi Marx izrekao zahtev kojeg se držao celog svog života: »iz *vlastitih* oblika postojeće stvarnosti razviti pravu stvarnost kao njeno trebanje (sollen) i krajnji cilj« (MED/3/121). *Treće*, u životu, posebno u složenim i protivrečnim situacijama prelaznog perioda gotovo nikad ne postoji samo *jedno* moguće progresivno rešenje jedne konkretne situacije (progresivno u smislu da je unutar revolucionarnog projekta); sudelujući u traženju konkretnih rešenja marksistički zasnovane i u svojim istraživanjima vođene nauke bi u pravilu trebale da pružaju alternativna rešenja, s tim što bi eksplicirala (u meri u kojoj je to predvidljivo) ne samo šta pojedino od mogućih rešenja rešava, nego i šta ne rešava i koje nove probleme otvara. U socijalizmu nema konkretnih rešenja koja ne otvaraju neke nove probleme.

Upravo s obzirom na sve rečeno, razvoj socijalizma bitno zavisi od *izbora* koji neprestalno vrše subjektivne snage, izbora koji nisu neizvesnosti; upravo i zato je demokratija bitno, odlučujuće pitanje socijalizma. *Četvrto*, sve ovo što je naznačeno, a i još ponešto o čemu ovde nije bilo reči, vodi ka zaključku (prvo) da su i marksistička teorija i revolucionarna praksa, svaka za sebe *relativno autonomne* i (drugo) da se jedinstvo teorije i prakse, ukoliko želimo da ono bude delotvorno, može ostvariti samo kao *jedinstvo protivrečnosti*.

Iako bitna i primarna ova *teorijska* uloga marksizma ne iscrpljuje njegovu ukupnu ulogu u revolucionarnoj promeni klasnog u besklasno društvo.

Marksizam — s obzirom i na činjenicu da sadrži i »vrednosnu«, »ideološku« dimenziju — pored svoje uloge obezbeđivanja i pružanja teorijskih znanja neophodnih za revolucionarno delovanje, ima i dve »vaspitne«, u određenom smislu *ideološke* uloge: prva, da svojim sadržajima (koji su jedinstvo saznajnog i vrednosnog momenta) doprinosi opredeljenju za revolucionarno delovanje, odnosno razvijanju motivacije za to delovanje; druga, da svojom celokupnošću omogućava *idejnu* kritičku legitimaciju revolucionarnog delovanja i revolucionar-

Digitized by Google

nog poretka (pored one *praktične* legitimacije koju vrše, ili ne vrše, rezultati revolucionarnog delovanja i celokupna istorijska situacija).

I jedna i druga uloga marksizma se ponajpre tiče njegove opšte teorije, a ponajpre i ponajviše se ostvaruje praksom marksističkog obrazovanja.

Kad je reč o ulozi marksističke teorije, odnosno marksističkog obrazovanja u opredeljenju i motivaciji za revolucionarno delovanje onda svakako valja poći od toga da osnovna motivacija za revolucionarno delovanje proizlazi iz egzistencijalne situacije klase i klasnih individua, zapravo iz njihovog interesa s obzirom na tu egzistencijalnu situaciju.

Međutim, ta interesna motivacija se (kao što posebno pokazuje istorija radničkog pokreta) ne razvija bez sudelovanja celokupnog sadržaja svesti (preciznije rečeno samosvesti) individue. Dati empirijski interes radnika (interes koji neposredno produkuje njegovo društveno biće, ali koji je izložen i uticaju postojećih ideologija) koji ga vodi u klasnoj borbi i pored svog antikapitalističkog usmerenja nije sam po sebi emancipatorski, klasno-revolucionaran interes (interes koji radnika i radničku klasu vodi u aktivnosti obaranja kapitalizma). Transformacija empirijskog interesa u emancipatorski, klasno-revolucionarni interes zbiva se pre svega, zahvaljujući revolucionarnoj praksi i Marx je u pravu kada ističe kako je »za masovno stvaranje te komunističke svesti« »nužno masovno menjanje ljudi koje je moguće samo u praktičnom pokretu, u *revoluciji*« (MED/6/37). Međutim, to se po pravilu ne zbiva bez uticaja odgovarajućih teorijskih i ideoloških sadržaja — upravo, marksistička teorija svojim teorijskim sadržajem i vrednosnom dimenzijom u tome posreduje.

No, nije egzistencijalna situacija jedini činilac formiranja i razvijanja emancipatorskih, klasno-revolucionarnih interesa. U nekim slučajevima (naročito kod intelektualaca) motivacija može biti sam teorijski sadržaj marksizma i njegov vrednosni smisao. Kad Marx govori o komunističkoj svesti radničke klase on ističe da se ta svest »naravno, može stvoriti i među drugim klasama na osnovu što je sagledan položaj te klase«, tj. radničke klase (MED/6/37); govoreći o klasnoj borbi koja se »približava rješenju« Marx govori da (kao rezultat »procesa raspadanja u okviru vladajuće klase«) »jedan dio buržoazije prelazi na stranu proletarijata, a naročito jedan dio buržuja — ideologa, koji su se uzdigli do *teorijskog razumevanja cjelokupnog istorijskog kretanja*« (MED/7/388).

Celokupna istorija, uključujući i savremenu potvrđuje kolika je ogromna motivaciona moć ideologija uopšte (posebno religije), koliko ideologija sa manje ili više razvijenim, ili bez razvijenog teorijskog sadržaja utiču na ljudsko ponašanje i delovanje (bili toga ljudi svesni ili ne); za ideje (sa razvijenom teorijskom argumentacijom, sa teorijski artikulisanim vrednosti-

Digitized by Google

ma, sa religioznom verom) su od početka istorije do dan-danas ljudi davali i ono najdragocenije, svoj vlastiti život.

Motivaciona uloga marksističke teorije i edukacije neposredno je vezana za njihovu ulogu idejne kritike i legitimacije, upravo idejne kritičke legitimacije revolucionarne prakse i političkog poretka koji ona proizvodi.

Pod pojmom idejne kritike (koju vrši marksistička teorija) podrazumevamo propitivanje i prosuđivanje revolucionarne prakse i poretka koji ona proizvodi sa stanovišta celine i istorijskih i etapnih ciljeva revolucionarnog projekta i sa stanovišta datih konkretno-istorijskih uslova s ciljem da se (prvo) u toj praksi i poretku otkrivaju istorijski neizbežni ili slabostima prakse reproducirani »mladeži starog društva« (Marx) i (drugo) ukazuje na konkretne mogućnosti, oblike i činioce razvitka revolucionarnog procesa koji, složenom dijalektikom posredovanja ukida te istorijski i empirijski prisutne relikte starog društva u ritmu i meri u kojoj je to u datoj etapi razvitka objektivno-istorijski moguće. Pri tome imamo na umu Marxovo ukazivanje na neizbežnost i bitnu ulogu samokritike u revoluciji: »proleterske revolucije... stalno kritikuju same sebe, neprestano se prekidaju u svom sopstvenom toku, vraćaju se na ono što je prividno svršeno da bi ga iznova otpočele... one stalno iznova uzmiču pred neodređenom gorostasnošću svojih sopstvenih ciljeva sve dok se ne stvori situacija koja onemogućava svaki povratak i dok same okolnosti ne uzviknu, Hic Rhodus, hic salta«. (MED/11/94)

Pod pojmom idejne legitimacije podrazumevamo proces izgrađivanja i propitivanja »vere«, poverenja, pouzdanja u istorijsku i teorijsku opravdanost revolucionarnog delovanja i revolucionarnog poretka i to putem njihovog suočavanja sa teorijskim sadržajima i vrednosnim dimenzijama marksizma. Pri tome imamo na umu dva saznanja. Prvo, Maxa Webera: »Iskustvo pokazuje da se nijedna vlast dobrovoljno ne zadovoljava samo materijalnim ili samo afektivnim ili samo vrednosnoracionalnim pobudama kao osnovom za svoje dalje postojanje. Naprotiv, svaka pokušava da probudi veru u svoju ‚legitimnost' i da je održava« (M. Weber, *Priroda i društvo*, I tom, str. 168). Drugo, Jürgena Habermasa koji stoji na stanovištu da »svaka djelotvorna vjera u legitimnost« pretpostavlja »imanentan odnos prema istini« (J. Habermas, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, s. 119—120)

Legitimacija revolucionarne prakse i poretka je svrsishodna odnosno delotvorna jedino ukoliko je u jedinstvu sa kritikom te prakse i poretka, pa zato i naglašavamo da je reč o kritičkoj legitimaciji.

Ove tri uloge marksističke teorije i edukacije (znanje, motivacija i kritička legitimacija) *sjedinjuju se u jednoj jedinstvenoj ulozi* koja kada je reč o individui — revolucionarnom borcu znači *izgradnju revolucionarne komunističke svesti*, kad je reč o revolucionarnom pokretu (partija i sl.) *izgrađivanje revo-*

Digitized by Google

lucionarnog programa, strategije i ideologije, a kada je reč o društvenoj sredini unutar koje se zbiva revolucionarni proces, *»ideološku hegemoniju«* (Gramsci) *idejno-teorijskih sadržaja i vrednosne dimenzije revolucionarnog projekta proletarijata.*

Komunistička svest individua podrazumeva: bogatstvo relevantnih teorijskih sadržaja; sposobnost kritičkog, nedogmatskog mišljenja i prosuđivanja sebe, svoje delatnosti i svog dela; prisustvo onih humanističkih vrednosti istinskog života, rada, borbe koje individuu motiviraju za revolucionarnu borbu koja posredstvom klasne emancipacije proletarijata ostvaruje opšteljudsku emancipaciju.

Prema tome, ako s razlogom osuđujemo i odbacujemo staljinističku varijantu ideološkog delovanja, upravo ako s razlogom odbacujemo apologetsku ideološku legitimaciju i represivnu ideološku indoktrinaciju kao oblik idejne motivacije, ne smemo smetnuti s uma da Marxov revolucionarno-humanistički projekt iziskuje i kritičku idejno-teorijsku legitimaciju i demokratsku idejnu motivaciju. Četvrto pitanje na koje želim da ukažem kada je reč o teorijskim pretpostavkama staljinizma i procesu destaljinizacije je pitanje organizovanosti socijalističkog preobražaja društva i posebno principa i oblika komunističke partije, upravo organizacije.

Nema sumnje da je staljinizam u svom modelskom obliku u prvi plan postavio takvu strogu organizaciju svih odnosa i procesa socijalističkog preobražaja i same političke prakse koja potpuno likvidira svaku spontanost i stihijnost shvatajući ih kao u principu anti-socijalističke.

To opredeljenje staljinizma nije bez uticaja odgovarajućeg idejno-teorijskog nasleđa. Možda bi kritičko promišljanje odnosa organizacije i spontanosti trebalo početi sa ponovnim pročitavanjem odeljka »Socijalizam« u Engelsovom *Anti-Dühringu.* U tom tekstu Engels, kao što je poznato, ističući »suprotnost između organizacije proizvodnje u pojedinačnoj fabrici i anarhije proizvodnje u celom društvu »kao osnovnu suprotnost kapitalizma, socijalizam koncipira, pre svega, kao društvo u kome »na mesto društvene anarhije u proizvodnji dolazi društveno-plansko regulisanje proizvodnje«, kao »društvo koje svoje proizvodne snage harmonično povezuje prema jednom jedinom velikom planu«. U ruskom marksizmu je aspekt organizacije (nasuprot spontanosti) bio posebno naglašen i to pod uticajem donekle različitih idejno teorijskih inspiracija. Neki marksistički istraživači staljinizma (na primer, Charles Bettelheim, Dominique Lecourt i dr.) smatraju da je ruski marksista, boljševik Aleksandar Bogdanov (1873—1928) značajno uticao najpre na neka Buharinova dela, a preko njih i na Staljinove teorijske stavove. Bogdanov (koji je bio lečnik po profesiji) razvija jednu u značajnijoj meri idealističku filozofiju istorije u kojoj dominira »princip organizacije« u izvesnom biološkom smislu: »princip organizacije« nastoji da se realizuje u društvu; klasna dru-

Digitized by Google

štva su samo nesavršena i nepotpuna realizacija »principa organizacije«; taj princip će trijumfovati zahvaljujući proleterskoj revoluciji, kojom proletarijat ukida protivrečnosti kapitalističkog društva i obezbeđuje pobedu organizacije; tako proletarijat figurira kao agent potpune realizacije »principa organizacije« koji čini suštinu istorijskog razvoja a socijalističko društvo je forma realizacije te suštine; otuda Bogdanovljev model socijalističkog društva kao strogo i potpuno organizovanog društva bitno karakterišu centralizacija, racionalizacija i sveopšte planiranje svih delatnosti. Uticaj ovih Bogdanovljevih shvatanja je očigledan u Buharinovoj knjizi *Teorija istorijskog materijalizma* (ta knjiga izdata 1921. godine bila je jedna od najpopularnijih marksističkih knjiga dvadesetih godina: u SSSR-u je 1928. godine doživela nekoliko izdanja, 1922. je prevedena na nemački, 1925. na engleski, 1927. na francuski, 1933. na španski itd.); taj uticaj je posebno prisutan u Buharinovom shvatanju odnosa »društva« i »prirode« i njegovoj »teoriji ravnoteže«. Staljin u svom radu »O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu« objavljenom 1938. godine (u okviru IV glave *Istorije SKP (b)*) preuzima osnovne Buharinove teorijske paradigme iz *Teorije istorijskog materijalizma* uz mnoga uprošćavanja.

Nešto drugojačijim inspiracijama i putovima i Lenjin jednostranim isticanjem organizacije odbacuje svaku spontanost. Naime, u borbi protiv »ekonomista« u Rusiji početkom ovog veka Lenjin se suprotstavlja svakoj spontanosti pokreta ističući (nasuprot Marxu u *Bedi filozofije* i *Manifestu komunističke partije)* da »spontani pokret sam po sebi može stvoriti (i neizbežno stvara) samo tredjunionizam a tredjunionistička politika radničke klase jeste baš buržoaska politika radničke klase«. U razložnoj borbi protiv »klanjanja pred spontanošću«, protiv apsolutizovanja spontanosti, u borbi protiv oportunističke politike »ekonomista« u Rusiji, Lenjin je — da tako kažemo — otišao predaleko. On se, naime, načelno suprotstavio svakom autonomnom spontanom pokretu radničke klase koji proizlazi iz njenih ekonomskih interesa i to ne bez određene teorijske argumentacije; tu argumentaciju Lenjin preuzima od Karla Kautskog prihvatajući njegovo shvatanje da »socijalizam i klasna borba nastaju jedno pored drugog a ne jedno iz drugoga«, pa je »socijalistička svest, dakle, nešto što je spolja uneseno ... u klasnu borbu proletarijata«.

Suprotstavljajući se načelno svakoj spontanosti Lenjin do početka 1905. godine ističe isključivo socijaldemokratsku organizaciju (partiju) kao zbiljski subjekt revolucionarnog preobražaja. Zato se Lenjin suprotstavlja i menjševičkom zahtevu za reafirmacijom Marxovog pojma samodelatnosti proletarijata. Revolucija 1905. godine unosi veoma značajne promene u Lenjinova shvatanja. U nekoliko tekstova pisanih te godine Lenjin govori o samodelatnosti proletarijata, ističući, istina, da »postoji samodelatnost proletarijata revolucionarno inicijativnog i samo-

Digitized by Google

delatnost proletarijata nerazvijenog i za ruku vođenog, pa, s tim u vezi, naglašava da će sama »revolucija naučiti radničku klasu u Rusiji socijaldemokratizmu«, a u jednom tekstu (sasvim suprotno od osnovnih teza iz knjige *Šta da se radi)* naglašava: »Radnička klasa je instinktivno, stihijno socijaldemokratska«.

Pa ipak, u Lenjinovoj misli i praksi je (socijaldemokratska, odnosno komunistička) organizacija bila i ostala bitni subjekt revolucije i faktor svesti, a organizacija (države i partije) uopšte jedini okvir socijalističkih procesa; princip i praksa organizacije potisnuli su svaku spontanost. S tim u vezi, valja se prisetiti da Lenjin kao jedno od osnovnih preimućstava radnika nad intelektualcima ističe daleko veću spremnost radnika za organizovanost i disciplinu (na što će Rosa Luxemburg s pravom primetiti da se time veliča ono što je Marx kritikovao kao »kasarnsku disciplinu« kapitalističke tvornice).

Georg Lukács, koji u atmosferi a-istorijske univerzalizacije oktobarske revolucije u svojoj knjizi *Povijest i klasna svijest* uzdiže Lenjinovu orijentaciju na filozofski nivo, postavlja komunističku organizaciju, princip i praksu organizacije, na najviši pijedestal tvrdeći da je »organizacija« jedini »oblik posredovanja između teorije i prakse«, jer »samo organizaciono orijentirano postavljanje pitanja omogućuje da se teorija zaista kritizira sa stanovišta prakse; jer »se ista pitanja ukoliko se formuliraju organizaciono, pokazuju kao oštri, međusobno isključivi smjerovi« (Vidi »Metodološki prilog organizacionom pitanju«). Lukács kao da nije svestan dijalektičke protivrečnosti teorijskog i praktično-političkog.

Staljin do kraja apsolutizuje princip i praksu organizacije (državno-partijske).

Bogata, na žalost većinom negativna iskustva socijalističkih praksi i marksistička razmišljanja poslednjih decenija pokrenula su preispitivanja nasleđenih teorijskih i političkih shvatanja o odnosu organizacije i spontanosti. Potvrdilo se (što su isticali još »komunisti saveta« dvadesetih i tridesetih godina) da apsolutizovanje organizacije onemogućuje da »oslobođenje radničke klase bude delo same radničke klase«, odnosno da ukoliko državna i partijska organizacija na sebe preuzimaju ulogu osnovnog subjekta socijalističkog preobražaja onda dolazi do bitnih deformacija i zaustavljanja tog preobražaja; naravno, samoupravljanje je u tim uslovima nemoguće. Naša praksa je pokazala da i preterana organiziranost i, s tim u vezi, normiranost samoupravljanja koja onemogućava spontanost samoupravljača, takođe onemogućava samoupravljanje. No, nije samo to u pitanju. Istorijska neizbežnost robne proizvodnje i tržišta u socijalizmu podrazumeva daleko veću ulogu i značaj spontanosti i svojevrsne stihijnosti u razvoju socijalizma nego što je to predviđala marksistička i uopšte socijalistička tradicija.

Sve u svemu, pred nas marksiste se danas postavlja zahtev da kritički preispitamo naša dosadašnja teorijska shvatanja od

Digitized by Google

nosa organizacije i spontanosti. Međutim, — a to želim posebno da naglasim — to preispitivanje ne bi smelo da nas dovede do druge krajnosti i apsolutizacije i da nas vrati na klasične, građanske liberalističke pozicije koje su morala napustiti i razvijena kapitalistička društva. Takva apsolutizacija stihijnosti i spontanosti na društvenom, pre svega, ekonomskom planu koja bi u ime razložne i neophodne afirmacije tržišta na margine potisnula ili čak likvidirala princip organizacije i praksu planiranja u ekonomiji, onemogućila bi ne samo razvoj socijalističkih samoupravnih procesa, nego i sam razvitak modernih proizvodnih snaga i efikasnost i racionalnost privrednih aktivnosti.

S druge strane, princip i praksa organizacije, uravnoteženi sa odgovarajućim spontanim procesima, moraju, čini se, i dalje karakterisati politički život jednog modernog socijalističkog društva. Nama je doista potrebna radikalna deetatizacija i demokratizacija Saveza komunista i mi još nismo ni teorijski ni na načelno-političkom planu temeljito promislili šta ona znači i konkretno zahteva. Međutim, mislim da i radikalna demokratizacija i deetatizacija SKJ kao revolucionarne komunističke organizacije neće dovesti u pitanje (istina demokratizovan) princip demokratskog centralizma, ukoliko SKJ želi da bitnije utiče na socijalističke procese i postoji kao politička organizacija idejnih istomišljenika. U sklopu organizacije zasnovane na demokratskom centralizmu, uz kvalitetno veći uticaj baze na vrhove Saveza komunista, značajnu ulogu će uvek imati organi i forumi Saveza komunista (rukovodstva, kako ih u svakodnevnom političkom govoru nazivamo). Mi s razlogom i u ovoj diskusiji kritikujemo forumski način rada. Ali, istovremeno valja reći da nama treba mnogo intenzivniji rad foruma i organa Saveza komunista, mnogo više demokratskih rasprava unutar njih, mnogo više otvorene i demokratske borbe mišljenja i njihov mnogo veći uticaj u celini Saveza komunista od koga, pre svega, zavisi naše toliko neophodno akciono jedinstvo.

Digitized by Google

Sava Živanov

Istorijski smisao i značaj sukoba

Ja bih nešto rekao oko ovog prvog kruga pitanja, o istorijskom smislu i značaju sukoba. To je pitanje relativno posebno, a ona ostala četiri su nešto više međusobno povezana.

Mislim da nam je Marks dao polaznu ideju za pristup u ovom krugu pitanja.

U svom delu, »Osamnaesti brimer Luja Bonaparte«, Marks je upoređujući buržoasko-demokratske i proleterske revolucije, izrekao interesantnu misao: ...»Proleterske revolucije stalno prekidaju (i nastavljaju) u svom toku«. Mislim da ova misao o prekidanju i nastavljanju revolucije daje osnova za razumevanje i smisla i suštine, pa i istorijskih korena sukoba jugoslovenske partije i jugoslovenske revolucije sa staljinizmom.

Proces revolucionarne obnove, revolucionarnog preobražaja sveta, započet oktobarskom revolucijom bio je prekinut staljinizmom. U jugoslovenskoj revoluciji, taj se proces nastavio. Dakle, u tom prekidu i nastavljanju revolucije vidim izvore, osnove, smisao i suštinu tog sukoba. Dakle, u mnogim aspektima prekinuta revolucija u sovjetskom društvu — što u suštini predstavlja staljinizam (a o staljinizmu će kasnije u raspravi biti više reči) — neizbežno je pre ili kasnije, na jedan i na drugi način, morala da dođe u sukob sa jugoslovenskom revolucijom.

U tom sukobu mogu da se uoče dve faze:

Digitized by Google

Prva faza je *sukob sam po sebi,* bez toga da njegovi akteri shvataju pravi njegov smisao. Takav sukob započinje već sa početkom jugoslovenske oružane revolucije. On ima plime i oseke — od proleterskih brigada i odluka II zasedanja AVNOJ-a, u toku oružanog dela revolucije, zatim razilaženja oko strategije unutrašnjeg razvoja, međusobnih odnosa i ocena nekih revolucionarnih procesa u svetu. Ali, to se tada doživljavalo kao nesporazum ili kao *nerazumevanje* za neke naše specifičnosti.

Godine 1948. sukob prerasta u otvorenu i direktnu konfrontaciju i u totalno međusobno osporavanje. U toku sukoba spoznaje se ne samo različitost pristupa ocena i strategija razvoja socijalizma i unutar pojedinih zemalja i kao svetskog procesa, nego i duboka različitost prirode društvenog bića sukobljenih strana. U tom sukobu Komunistička partija Jugoslavije otkriva fenomen staljinizma i njegovu prirodu, kao njegove istorijske korene i iz koga izvlači sudbonosne zaključke, koje postavlja u temelj svoje nove strategije.

Značaj sukoba je mnogostran. Po pitanjima koja je postavio, po procesima koje je otvorio i započeo, i po rezultatima koje je doneo, ovaj sukob predstavlja prelomni događaj u razvoju socijalizma, početak njegove istinske destaljinizacije. Sve ono što obeležava te složene i protivrečne procese osporavanja staljinizma i traženja novih puteva, sadržaja i formi razvoja socijalizma, bilo je na neki način postavljeno, otvoreno ili započeto u ovom sukobu.

U kompleksnosti ovih pitanja i procesa koji su započeli sukobom 1948. godine, verovatno treba izdvojiti njegove unutrašnje i međunarodne komponente.

U unutrašnjim komponentama ključni aspekt je mnogostrana veza, onog što figurativno označavamo izrazima »1941« i »1948« godina. Duboko narodna, demokratska i oslobodilačka jugoslovenska revolucija, izvorište je i tendencija ka drugačijim putevima i sadržajima razvoja socijalizma (iako smo 1946. 1948. prihvatili sovjetski koncept i institucionalno ga izgrađivali), pa je time jugoslovenska revolucija postala izvorište neizbežnosti sukoba sa staljinizmom. Takva revolucija, koja je otvorila i ostvarila identifikaciju avangarde i masa na demokratskoj i svestrano-oslobodilačkoj platformi nacionalno-klasnog i opšteljudskog oslobođenja, bila je i izvorište snage da se odupremo pritisku, da u njemu istrajemo. Zato bez 1941. godine ne bi bilo ni 1948. godine. Ali s druge strane, bez otpora staljinizmu, tekovine revolucije iz 1941. godine sigurno ne bi bile očuvane. U sukobu sa staljinizmom, te su tekovine ne samo očuvane, nego dalje razvijane i produbljene. Time se revolucija nastavila kao duboka socijalna revolucija, shvaćena u marksističkom smislu. S orijentacijom na razvoj neposredne demokratije, samoupravljanja, istinske ravnopravnosti naroda, ključni su elementi ove strategije razvoja, formulisane u toku sukoba.

Digitized by Google

Uporedo sa promenom unutrašnje strategije menjala se i naša međunarodna strategija u svim njenim komponentama. U toku tog sukoba postavili smo i na drugi način počeli da rešavamo pitanja odnosa prema socijalističkim snagama, odnosa prema demokratskim i oslobodilačkim pokretima, politika miroljubive koegzistencije, politika i kasnije pokret nesvrstavanja.

Sukob sa staljinizmom značajan je i za razvoj svetskog socijalizma, za njegovu destaljinizaciju i obnovu.

U nizu doprinosa na tom planu izdvojio bih tri:

Prvo, što smo istrajali i održali se u tom sukobu, uprkos ogromnim pritiscima, koje su te moćne snage stavile protivu nje: idejni, politički, ekonomski i vojni pritisak svih socijalističkih zemalja i celog međunarodnog komunističkog pokreta, bez izuzetka. Uspeh da se tome odupremo, da istrajemo, bio je podsticaj postojećim i potencijalnim antisocijalističkim snagama u drugim komunističkim partijama i u drugim socijalističkim zemljama.

Digitized by Google

Fuad Muhić

Šta je demokratska opozicija

I

Tema o kojoj govorimo je i u našoj i u svetskoj literaturi obrađena sa mnogo aspekata. S tog, kada se na nju vraćamo, moramo tražiti nove momente koji dosada nisu bili obrađivani.

Bio bi nam zadatak da vidimo neke inovacijske pristupe ovoj temi, odnosno nove mogućnosti koje ona krije u sebi.

Drug Milija je u uvodnoj reči kazao da smo mi uglavnom saglasni oko toga šta je staljinizam. Međutim, najosetljivije je upravo to što najveći dio naših kontroverzi potiče iz činjenice da nismo dovoljno precizni kada ovaj termin upotrebljavamo, i što je uvek iznova potrebno naglasiti sa kojim se on teorijskim i ideološkim predznakom koristi. S toga, želio bih da budem precizan.

Po mojim uvidima, ovaj fenomen moguće je posmatrati na dva nivoa.

Na ovaj prvi osvrnuo bih se u drugom dijelu teksta. To je staljinizam kao jedan period u istoriji Sovjetskog Saveza i komunističkog pokreta.

Zato bih se sada zadržao na ovom drugom nivou. U njegovom okviru se staljinizam upotrebljava kao identičan izraz za određeni oblik politike kao tehnike i veštine vladanja, u smislu

Digitized by Google

onog određenja politike, koje ovaj fenomen posmatra sa njegove operativno-tehničke strane, tehnike osvajanja vlasti, održavanja te vlasti i, što je za staljinizam svakako najznačajnije, borbe protiv svih oblika opozicije.

U ovom idealno-tipskom određenju, kako bi rekao Marks Veber, pojam staljinizma daleko nadilazi svoje istorijske koordinate i moguće ga je kao sinonim prepoznati u onim oblicima prakse koji dolaze i posle istorijske epohe staljinizma. Idealno tipski, staljinizam je moguće prepoznati u svim oblicima prakse, koji sadrže stanovite modalitete, specifične za baš ovaj pojam. Dakle, ne napuštajući teren marksizma, ali svakako koristeći malo i Vebera, i njegovu »idealno-tipsku« metodologiju, rekao bih da je i kod nas, a ne samo u međunarodnom komunističkom pokretu i posle 1948. godine, pa i danas moguće u praksi prepoznavati određene modalitete koji nas upućuju na saznanje da je staljinizam u preobraženim varijantama daleko od toga da je iz prakse iščezao, u ovom drugom smislu koji sam upotrebio.

Mislim da i danas nekoliko takvih idealno-tipskih određenja zaslužuju našu teorijsku pažnju.

Sa njihovog stanovišta staljinizam se, u jednom pokretu uvek pojavljivao onda kada bi unutar partijskih borbi za vlast određena grupacija, na čelu sa novom harizmanskom ili pseudoharizmanskom ličnošću, koja bi iz tih borbi izranjala i dolazila na čelo ovakve partijske frakcije, dolazila u poziciju da svoje protivnike, (bolje rečeno) neistomišljenike, proglasi za antipartijsku grupaciju ili frakciju, i da onda faktički monopolizirajući vlast, dođe u situaciju da čitavu buduću praksu oblikuje po tipičnom principu »odozgo prema dole«.

Tada jedna uska pobednička grupa osvaja neograničenu mogućnost da sve instrumente vlasti, sredstva masovnog komuniciranja, i ideološke aparate, (kako bi rekao Kariljo) usmjerava u pravcu ostvarivanja svojih ciljeva, ne dozvoljavajući nikakvu mogućnost unutar partijskog demokratskog suprotstavljanja.

U ovom značenju staljinizam se, i kad iščezne grubi politički progon, pojavljuje u onoj ontološkoj dimenziji u kojoj daleko nadživljava svoj historijski uzor, prilagođava se prilikama vremena u kome nastaje i onda, zahvaljujući svojoj ekskluzivnoj politici, zadobiva mogućnost da se održava i reproducira za neodređeno dugo vremena.

Mislim da je u okviru ovakvog modela presudan onaj problem koji sam malopre nagovestio.

Mi naime staljinizam u racionaliziranom obliku imamo svagdje tamo gde je prije svega onemogućena unutarpartijska opozicija (ako mogu da upotrebim taj izraz, mada bih radije pristao na sintagmu »mehanizam unutar partijskog demokratskog suprotstavljanja«), a odmah zatim i takav oblik suprotstavljanja izvan partije.

Digitized by Google

To je jedan od prvih indikatora, egzaktno dokaziv, po kome se jedan oblik prakse, bez obzira kad se i u kom vremenu pojavljivao, može svrstati pod ovaj pojam.

Čim imamo pobedničku partijsku frakciju na čelu sa novim harizmanskim vođom, koja monopolizira sve punktove državnih ideoloških i političkih aparata i isključuje mogućnost suprotstavljanja, mislim da tu nemamo mnogo šta da raspravljamo, bar sa teorijskog stanovišta.

Ostavljam po strani empirijsko-političke oportunističke i druge razloge u ime kojih mogu da se izbegavaju i onemogućavaju ovakve vrste razgovora. Međutim, u našem vremenu, princip oblikovanja stvarnosti odozgo prema dole, u skladu intencija pobedničke partijske grupacije nepogrešivo govori o jednoj neprevladanoj hegelijanskoj situaciji oličenoj u apsolutnoj organizaciji.

Mi možemo, prateći neka naša iskustva, pokazati da je ta pretenzija ka apsolutnoj organizaciji, koja uključuje sve momente i političke, ideološke, kulturne i ekonomske, uvek porađala krize u samom pokretu, pogotovo ako je taj pokret unutar sebe rascepkan na više saveza, na više frakcija, između kojih se izaziva netrpeljivost, isključivost, i sve ono što razbija partijsko akciono i idejno jedinstvo na jednom višem historijskom nivou.

Ovaj oblik racionaliziranog staljinizma poznaje sve i po tome što mu je važna dominacija kao cilj, dok praktični efekti (da li on doista ostvaruje one sadržaje koje je obećavao) vremenom postaju marginalni.

Posmatrajući i neke naše aktuelne historijske prilike, (kada na primjer razmatramo zahteve za uvođenje višepartijskog sistema), možemo registrirati jednu spoznaju: da su ti zahtevi uvek prisutni tamo gde Savez komunista nije unutar sebe omogućio demokratsku, unutarpartijsku i vanpartijsku opoziciju, odnosno ventile demokratskog pražnjenja, drugim rečima, gde je apsolutna organizacija partije potpuno isključila, prije svega, svoje partijsko mnjenje i svoju partijsku javnost od bilo kakvog efikasnog uticaja, a zatim i ostale organizacije kao što je Socijalistički savez, Sindikat, omladina i druge koje je svela na svoje puke transmisije.

Mi se zahtevu za uvođenje višepartijskog sistema ne možemo odupreti pukom ideološkom negacijom, jer je to zahtev koji hoće i da je ontološki, nego samo aktivnom spoznajom da se 1948. godine staljinizma u različitim oblicima nismo zauvijek oslobodili, da je to bio jedan veliki istorijski događaj, koji je najavio krupne prelome, ali da ovaj fenomen o kome govorimo ima danas svoje racionalizirane izraze, koje, naravno, njegovi tvorci negiraju i onemogućavaju razgovor o njima, te na taj način stvaraju nove oblike mistifikovane svijesti.

Sa ovog gledišta urgentni je zahtev vremena da konačno stanemo u kraj onom obliku prakse koji smatra da partijski forumi imaju poslednju reč.

Digitized by Google

Sve dok imamo takvu praksu, imaćemo i ono što, u krajnjoj liniji posmatramo kao jedan racionalizirani staljinizam. Sve dok forumi, njihovi istaknuti predstavnici u uže formalne i neformalne grupe mogu kazati: »stavljamo tačku na rasprave, isključujući partijsko mnjenje i partijsku javnost«, mislim da ćemo ustrajavati u specifičnom obliku autoritarizma, koji je našim prilikama i potrebama danas najmanje primjeren.

Partijska javnost i partijsko javno mnjenje moraju se konačno osloboditi tutorstva foruma, naročito onog sloja političara, ideologa i kulturnih stvaralaca koji se naknadno priključuju pobjedi određenog kursa i samom tom kursu nanose najveće moguće zlo, upravo, zato što idu ispred njegovih intencija, vulgariziraju ga do kraja i onemogućavaju bilo kakvu efikasnu raspravu, odnosno vraćaju na oblike iskustva za koje smo mi pretpostavljali da su kod nas zauvijek iščezli.

U vezi sa tim bih izrazio mišljenje, da se mi danas moramo odlučno oduprijeti svakom obliku harizmatske vlasti. Vrijeme velikih revolucionarnih harizmi kod nas je iščezlo. Uz sve poštovanje ličnosti našeg revolucionarnog pokreta, kojih više nema, svaki oblik nastojanja njihovih naslednika da se predstave u toj funkciji, mi moramo primiti kao jednu pseudo-harizmu. Moramo odlučno spriječiti kultove na bilo kojoj drugoj osnovi, osim onog što bi se moglo naznačiti kao moralno uvažavanje ličnosti. Trebamo biti svesni da danas takvih tendencija ka pseudo-harizmi imamo izuzetno mnogo. Nema tu legitimacijskog temelja. Danas jedini legitimacijski osnov, ako hoćemo da izbegnemo staljinizam, može biti samo učinak, koji je određeni funkcioner ili određena partijska grupa, bez obzira na svoju realnu moć, dala savladavanju krize, kao i onaj drugi momenat ostvarivanja intencija naučno-tehnološke revolucije.

Zato danas karikaturalno djeluje nastojanje nekih ideologa i političara srednje i mlade generacije da nastupe u oreolu harizmatskih ličnosti. U svjetlu takvih pretenzija staljinizam će nam se uvek pojaviti u njegovom izmenjenom, ali još uvek nepatvorenom obliku.

Pred nama je, dakle, (ako hoćemo da ostanemo u oblasti nauke i teorije), izuzetno značajan posao da na domaćem terenu, uza sve otpore koji će biti prisutni, pođemo od činjenice da u ovom obličju o kome sam pokušao nešto da kažem, staljinizam kod nas još uvijek nije prevladan.

Mi danas imamo jake autoritarne tendencije u društvu, koje nisu unaprijed geografski vezane ni za jedan naš dio zemlje, i koje su se u ovakvim oblicima pojavljivale ili će se pojavljivati u svim delovima Saveza komunista. Znači, nisu specifične samo za određeni lokalitet, ali ako hoćemo da budemo na visini svog historijskog zadatka, mi ne smemo istrajavati na trijumfalizmu formula iz 1948. godine. Taj trijumfalizam ima svoje opravdanje, ali ako ga sada zatvorimo u jednu izolaciju toga događaja, a ne vidimo da nam se iza leđa reproduciraju fenomeni protiv kojih

Digitized by Google

smo ustali 1948. godine, mislim da ćemo biti u spoznajnom kašnjenju za istorijom i da će nam se umesto aktuelne svjesti, kritičke svjesti, koja nam je neophodna, kao njen nadomjestak stalno pojavljivati neka naknadna samosvjest, a naknadna samosvjest, znamo, uvijek je bila odraz uglavnom nemoći, mada može biti vrlo sadržajna po onome što poručuje.

II

A sada bih prešao na onu prvu najavljenu temu koja se odnosi na relaciju sovjetskog sistema i staljinizma i koja, mada se čini klasičnom, nikad neće biti dovoljno iscrpljena.

Ova tema već je dugo vremena prevazišla okvire Sovjetskog Saveza i u mnogo čemu tiče se svih socijalističkih revolucija, pa i naše.

Upravo zbog toga pokušao bih da u horizont razmatranja uvedem Sovjetski Oktobar, staljinizam i savremenost, preko jednog kratkog historijskog osvrta i preko pregleda određenog broja pitanja koja se u ovakvim prilikama nužno nameću.

Pretpostavka je našeg razgovora da je osnovni historijski tok događaja od oktobra pa naovamo poznat. Treba se iznova prisjetiti činjenice da je oktobarska revolucija 1917. godine izvedena u uslovima još uvjek prisutnog prvog svjetskog rata i vrlo zaoštrenih unutrašnjih protivrječnosti u samoj tadašnjoj ruskoj carevini, i da je došla nekoliko mjeseci poslije februarskog prevrata iz 1917. godine koji je pod dominacijom privremene vlade po nekima imao obilježja građanske revolucije a po nekima opet jednog tipičnog buržoaskog političkog udara.

Međutim, ono što je za nas u vezi sa Sovjetskim oktobrom 1917. godine najznačajnije jeste poduhvat boljševika, kao većinske funkcije socijal-demokratske radničke partije koja je bila osnovana 1898. godine i koja se 1903. godine bila podijelila na dvije orijentacije (boljševike i menjševike).

Boljševici su 1917. godine na čelu sa Lenjinom bili, gledano u omjerima tadašnjeg broja stanovnika jedna zanemarljivo mala politička grupacija (po nekim procjenama jedva da su imali sedamdeset hiljada aktivnih članova, uključujući i jezgro profesionalnih revolucionara).

Rukovođeni teorijom lenjinizma kao teorijom o snažnoj intervenciji ljudskog subjektiviteta i ljudi kao revolucionara u historiju, i prije svega organizovani na principima kadrovske revolucionarne partije, oni su uspjeli da tok događaja 1917. godine okrenu u korist jedne revolucionarne vizije socijalizma koja se u svojoj osnovi pozivala na marksizam. Sam je Lenjin dao vrlo značajan doprinos političkoj teoriji marksizma i teoriji partije proletarijata. Može se bez pretjerivanja kazati da je tih 70 hiljada boljševika 1917. godine moglo da izvede ovaj veliki revolucionarni poduhvat zahvaljujući, prije svega, izuzetnoj ličnoj prednosti filozofiji revolucije. U centru te filozofije (sa njenog političkog stanovišta), stajala je vizija proleterske partije kao organizacije profesionalnih revolucionara, vezanih visokom ličnom etikom i vo-

Digitized by Google

đenih mitologijom žrtve, što znači da su svoj privatni interes i privatnu egzistenciju u celini podredili borbi za određenu viziju socijalizma.

O samoj oktobarskoj revoluciji postoji više gledanja, zavisno od toga kako je ko posmatra. Dio buržoaskih teoretičara, naročito onih koji pripadaju desnoj orijentaciji, i danas smatra da je to bio vješto izvedeni državni udar — da to dakle nije bila revolucija. Neki od njih i dalje stoje na stanovištu da su boljševici bili zapravo teroristička grupacija koja je uspjela da se domogne vlasti i da se na taj način legalizuje.

Ima još niz drugih gledanja. Međutim, ono što je sama istorija potvrdila, jeste nesumnjiv stav, da je to bila klasična klasna revolucija. Ali, svi znamo da revolucije, nakon što su izvedene, imaju izuzetno protivrječnu sudbinu i da nema ni jedne revolucije koja je išla baš tačno zamišljenim tokom. Svaka od njih je doživljavala brojne udese ili, kao što bi rekli poštovaoci antičke tradicije, nije bilo revolucije koja nije, poput antičkog boga Saturna, vremenom proždirala sopstvenu supstancu.

Tako su, kad krećemo od oktobarske revolucije prema našoj savremenosti, i njeni tokovi bili izuzetno kontroverzni. Danas gotovo da nema nikakve saglasnosti među teoretičarima, ideolozima, političarima, i ljudima iz kulture o tome kakva je zapravo bila prava sudbina oktobarske revolucije i kakva je njena veza sa našom savremenošću.

Između brojnih gledišta prvo bih pomenuo ono sovjetsko.

Bez obzira na to što su garniture poslije Lenjina, (najprije Staljinova, pa zatim Hruščova, Brežnjeva i sa kratkim intermecom, Andropova i Černjenka, te današnja garnitura na čelu sa Gorbačovom) bile uzajamno suprotstavljene i zapravo vodile žestoku zakulisnu borbu za vlast, sve su one bile saglasne u jednom: da posle oktobarske revolucije do danas Sovjetska partija nije griješila! Da je partija bila u osnovi, uvjek u pravu, a da za sudbinu Oktobra snose odgovornost ličnosti i njihovi sledbenici. Tako se odgovornost sa sistema prebacuje na ličnost. Staljin je nedugo posle Lenjinove smrti, za dugi niz godina svoje vladavine, kao glavne neprijatelje Oktobra, vidio u ljudima koji su izveli oktobarsku revoluciju, jer je posle Lenjinove smrti 1924. godine, ali još i za njegovog života, negde od 1922, nastala žestoka borba za vlast. Do ovog gledišta se može reći da je oktobarskoj revoluciji nekoliko godina poslije njenog izvođenja zaprijetila, kako kažu teoretičari, klinička historijska smrt, budući da su visoki revolucionarni principi brzo isparili. Nestalo ih je u praksi pred nemilosrdnom borbom između nekoliko grupacija.

I kao što to u historiji uvjek biva, ona grupacija koja je pobjedila zahvaljujući tome što je bila vičnija politici kao tehnici vladanja od ostalih u konkurenciji, svoj dolazak na vlast ubrzo je pretvorila u svoju vlastitu diktaturu, odnosno, nadmoćno je zagospodarila čitavom stvarnošću.

Digitized by Google

U SSSR-u je pobjedio jedan lucidni, praktični politički um čiji je nosilac bio Staljin. Kako je Staljin odnio pobedu, stvar je debate koja se vodi već četrdeset ili nešto godina, i naravno prevazilazi naše mogućnosti da to danas izložimo.

Međutim, ono u čemu je većina ljudi saglasna, dâ se sažeti u nekoliko ocjena. Staljin je bio čovjek nevjerovatno praktično-političkih sposobnosti. On je znao da se (još kad ga je Lenjin 1922. godine postavio za generalnog sekretara Političkog biroa, a to je u to vrijeme bila administrativna, činovnička, a ne politička funkcija), vrlo vješto posluži metodama makijavelističke borbe za vlast. Sa toga mjesta, kao vješt operator, on je za nekoliko godina uspio da na najsigurnije funkcije dovede svoje ljude.

Staljin se odlikovao jednostavnošću u nastupu, i nimalo složenim mada krajnje prozaičnim političkim rječnikom, kao čovjek koji je o svemu zdravorazumski prosuđivao i bio vrlo blizak tadašnjoj neprosvijećenoj borbenoj revolucionarnoj masi. Znao je da pogodi njene instinkte, i da odgovarajućim načinom postupanja pridobija sve veći broj pristalica. Njegov glavni konkurent, Lav Trocki, bio je, naprotiv intelektualac visokog ranga, čovek izuzetnog obrazovanja, koji je na sjednicama lako govorio na nekoliko jezika, koji je uz to bio i literata, ali koji nije imao potrebnih praktičnih znanja o tome kako se pridobivaju pristalice, i kako se vrbuje državni aparat za svoje potrebe. Mnogi smatraju da je staljinizam u Sovjetskom Savezu pobjedio, između ostalog, zahvaljujući i ličnim svojstvima svoga nosioca, vođe. Naravno, ta pobjeda ne bi bila moguća da sovjetski sistem poslije 1917. godine nije sadržavao mnogostruke mogućnosti u kretanju ka budućnosti. Jer, svi mi znamo, iz svakodnevnog iskustva, da svaki sistem, pa i sistem u kome i mi živimo, ima više načina na koji može da bude ostvaren. Mi smo na primer, naš sistem počeli da realizujemo naopako, u pravcu krize, što nikako ne znači da nas taj isti sistem, pod uslovom unutrašnjeg preustrojstva i dolaska zaista demokratskih i progresivnih antibirokratskih snaga, ne bi mogao da izvuče iz krize.

Tako je isto bilo i sa sovjetskim sistemom od 1922. godine. On je sadržavao više mogućnosti. Danas se na primer i ozbiljni teoretičari bave pretpostavkom, šta bi bilo da Lenjin nije umro u svojoj 54-godini, nego da je poživio još dvije ili tri decenije duže? Kakva bi tada bila sudbina sovjetskog sistema?

Po njihovom mišljenju Lenjin je već pri kraju svog života počeo da ostvaruje realne šanse da taj sistem ide u jednom demokratskom pravcu. On je bio već razvio unutarpartijsku demokratiju, istina, povremeno prigušivanu, kao na njihovom Desetom kongresu 1921, ali ipak sa već razuđenom kritikom birokratizma. On je krajem 1922. godine izričito osudio i Staljina i Trockog zbog njihove borbe za vlast, genijalno naslućujući da će čitava kasnija sudbina sovjetskog socijalizma zavisiti od sukoba ove dvije ličnosti, plus još neke koje on navodi, ali ipak

Digitized by Google

na marginama. Lenjin je dakle, egzaktno predvidio da će se nešto krupno u Sovjetskom Savezu, u negativnom smislu, desiti ako jedna od ovih ličnosti pobjedi, bilo Staljin, bilo Trocki. On je ocjenio Staljina kao grubu i nepristojnu ličnost, istina visoke revolucionarne energije, ali čovjeka koji se odlikuje sirovošću i netolerancijom, čak i prostaklukom, da mu je želja za vlašću neograničena i da zbog toga smatra da Staljin ne bi mogao biti njegov naslednik. Za Trockog, pak Lenjin veli da je intelektualac, ali da i on također neodoljivo teži vlasti, da je rođeni birokrata i administrator, te zbog toga smatra da ni Trocki ne bi mogao da ima legitimitet partijskog vođe.

Zato se iz ovih Lenjinovih zadnjih životnih poruka da realno naslutiti, da bi, da je kojim slučajem poživio bar deceniju više, pod utjecajem njegovog ogromnog, moralnog autoriteta događaji u sovjetskom sistemu, makar jednim dijelom krenuli u pravcu demokratske varijante.

Međutim, nedugo posle Lenjinove smrti pobjedila je ona druga orijentacija, opet unutar istog sistema, kao autokratska birokratska i u krajnjoj liniji diktatorska varijanta koja je za nekoliko godina, pod pritiskom svojih vođa, uništila unutarpartijsku demokratiju i na grub način početkom tridesetih godina represirala i klasnog saveznika proletarijata, to jest seljaštvo. Tako se pod firmom diktature proletarijata, oformio sistem birokratske dominacije koji će između tridesetih i četrdesetih godina namontiranim sudskim procesima likvidirati kompletnu Lenjinovu gardu. Borba za vlast na kraju je završila u krutom trijumfalizmu u jednoj surovoj ličnoj pobjedi koja je ostvarila birokratsku predispoziciju sovjetskog sistema, kao alternativu onoj demokratskoj.

Ovo je vrlo značajan momenat kad razmatramo odnos Oktobra i savremenosti. Videćemo kasnije zašto. Jer, očigledno je da po većini teoretičara, koje smatramo ozbiljnim, sovjetski sistem nije morao da završi u staljinizmu. Staljinizam nije bio njegova metafizička sudbina, nekakvo vječno prokletstvo, ali je staljinizam ipak pobjedio zahvaljujući boljoj organizaciji snaga unutar poretka.

Naravno, postoji i drugo gledište koje smatra da je Lenjin umro u pravo vrijeme, jer bi inače Lenjin radio isto što i Staljin. Lenjin je, dakle, umro u pravi trenutak, da ne vidi farsu koja se ispilila iz oktobarske revolucije i tragediju koju je donio staljinizam. Po ovakvom shvatanju Lenjin je zapravo porodio Staljina, bio je njegov intelektualni i politički roditelj. To su stanovišta pretežno građanske desničarske nauke, ali i nekih naših domaćih levičara koji su ubjeđeni da između Lenjina i Staljina nema nikakve razlike, da je sovjetski sistem bio unaprijed predodređen da porodi Staljina i da su staljinizam i neostaljinizam njegova vječita sudbina.

O dominaciji staljinizma posle Oktobra, kazao bih onoliko, koliko je nužno za naš današnji razgovor.

Digitized by Google

Staljinizam se vremenom degenerirao u sistem koji je koristio stanovite pretpostavke što su postojale u samom sovjetskom sistemu da bi pribavio iznuđeni legitimitet.

Ono što je za nas značajno, činjenica je da u tom sistemu nije postojala, ni mogla da postoji demokratska opozicija. Kad kažem »demokratska opozicija u socijalističkim sistemima«, uključujući i naš, nikako ne mislim, niti možemo ozbiljno misliti, na neki višepartijski buržoaski poredak jer je i u Sovjetskom Savezu i u nas i u drugim autentičnim revolucijama sama istorija odbacila buržoaske partije kao one koje ne odgovaraju njenim savremenim potrebama.

Međutim, demokratska opozicija ili demokratsko suprotstavljanje u partiji znači nešto posve drugo: slobodu partijskih organizacija da raspravljaju o svim bitnim pitanjima u samoj partiji, slobodu partijskog javnog mnjenja, slobodu partijske javnosti i mogućnost članova partije da bez bojazni od sankcija kritikuju svoje rukovodstvo. Mehanizam demokratskog suprotstavljanja, kako ih definira moderna politička nauka, obezbjeđuju dinamičan politički odnos u partiji između organizacija i organa i između članova i rukovodstva kada se odluke donose po zbiljskom principu demokratskog centralizma, i kada niko nije izuzet od razložne i argumentirane kritike.

Međutim, u vrijeme staljinizma izgrađeni su drugačiji mehanizmi. Svakom demokratskom suprotstavljanju unutar partije, vrlo brzo je pripisana kvalifikacija da se radi, bilo o desnoj (buržoaskoj) reakciji, bilo o anarhizmu, bilo (u kasnijim terminima) o trockizmu, buharinizmu i drugim proskribiranim orijentacijama. Stoga je prva osnova staljinizma bila ukidanje unutarpartijske demokratije i uvođenje grube diktature partijskih komiteta nad organizacijama, a zatim partijskih vođa nad samim partijskim organima, i na kraju uspostavljanje kulta ličnosti.

Na međunarodnom planu ovakva se situacija prenela osnivanjem Kominterni, a zatim, kasnije, organizacije Informacionog biroa, te je staljinizam 1953. godine, smrću svoga nosioca, na vrhuncu vlastitih ispoljavanja, završio kao okoštali sistem birokratske dominacije. Ona je sebi podredila i teorijsko mišljenje, filozofiju, kulturu i sve druge oblasti kulturnog i duhovnog stvaralaštva. 1938. godine Staljin je izdao svoj čuveni spis o dijalektičkom i historijskom materijalizmu. Tamo je do kraja pojednostavio i Marksovo i Lenjinovo učenje, ali istovremeno je zabranio sve drugačije pristupe.

Bilo je inaugurisano razdoblje surove duhovne diktature gdje je svim misliocima bilo tačno propisano kako će misliti, pjesnicima kako će pjevati, slikarima kako će slikati, muzičkim umjetnicima kako će komponovati. Svako kretanje mimo ovih obrazaca, koji čine direktivističku suštinu onoga pravca koji se naziva socijalistički realizam, podlijegalo je političkoj inkriminaciji. Ona je prije svega nanijela ogromne štete samom Sovjetskom Savezu.

Digitized by Google

Danas ni sovjetski kritičari ne poriču da od tridesetih godina sovjetska književnost nije dala nijedno značajno ime osim onih koji su se sklonili na Zapad ili na druge načine postali disidenti. Taj isti slučaj je i sa svim ostalim oblastima duhovnog stvaralaštva.

Posle Staljinove smrti nastupio je dosta protivrječan historijski proces. U Sovjetskom Savezu on je bio obilježen takozvanom Hruščovljevom erom i moglo bi se reći da je tada izvršen pokušaj da se SSSR kroz kritiku Staljina i staljinizma, vrati oktobarskoj revoluciji, njenoj inspiraciji i njenim podsticajima.

Hruščov je nesumnjivo mnogo toga učinio na razobličavanju staljinizma. Međutim, njegov osnovni promašaj na teorijskom i ideološkom planu, bio je što je smatrao da Staljin nije proizvod sistema. On je takođe prihvatio tezu da Partija ne može da pogriješi, te je u tom smislu i dao kritiku Staljina kao autokrata i diktatora. Međutim, iz čitave njegove kritike izlazilo je da Staljin nije proizvod sistema, da se održao isključivo zahvaljujući svojm manipulatorskim sposobnostima, što je teza samo delimično tačna. Hruščov je onaj drugi dio teze (da je i sam sistem u jednom svom delu omogućio pojavu Staljina), ostavio po strani. Zbog toga je i on vremenom, hteo-ne hteo pod vidom liberalizma počeo da stvara specifičnu vrstu kulta ličnosti, što je, naravno, izazvalo otpor poraženih staljinističkih snaga i uzrokovalo njegov pad 1964. godine. Poslije toga došla je era Leonida Iliča Brežnjeva, koju danas implicitnoj kritici izlaže i savremeno sovjetsko rukovodstvo.

Brežnjeva mnogi smatraju »racionaliziranim staljinistom«. Time se želi reći da je obustavio kritike staljinizma, udaljio sa vlasti pristalice Hruščova i odbacio onaj pravac sprovođenja reformi koji je Hruščov tražio, mada je, za razliku od Staljina, bio ipak učinjen jedan korak naprijed time što su ustanovljeni kakvi-takvi okviri ustavnosti i zakonitosti i što se nije vratio ogoljeni staljinistički teror. Brežnjev je čitavu svoju eru vladavine zasnovao na jednoj vrsti prisilne ravnoteže između različitih slojeva sovjetskog društva. Radnicima nije dao da kritikuju birokratiju, ali s druge strane je i prećutno obuzdavao birokratiju u njenom neobuzdanom represivnom odnosu prema radništvu. To je sistem status kvoa, kako zovu »bare sistem«, gdje je sve tromo, sve je umireno, nepokretno, pod prividnim klasnim mirom. Iz tog vremena potiče relativno poboljšan položaj radničke klase, ali istovremeno i nedirnuta pozicija birokratije. Forsiran je prećutan konsenzus između jedne i druge strane. Radništvu je sugerisano da se protiv birokratije ne može frontalno boriti, te je prećutno pristalo na njene privilegije i na njen status. Birokratija, pak, državna i partijska, vidjela je da sa radništvom takođe ne može beskonačno manipulirati prisilnim mjerama i da radnici nikad ne mogu biti tako slabo plaćeni, koliko mogu slabo da rade. Taj prećutni sporazum zasnivao se na tome da birokratija nije odveć strogo sprovodila radno zakonodavstvo i

Digitized by Google

da je samoj radničkoj klasi bila ostavljena prilična komocija u procesu proizvodnje. Stoga je vremenom labavila radna disciplina a proizvodni učinci opadali. Sama birokratija pristajala je na jedan krug zavaravanja u smislu da su viši krugovi vjerovali onim nižim, a ovi niži svjesno obmanjivali one više. U Brežnjevoj eri je kao rezultat takve prakse proizašla ogromna industrijska stagnacija, zaostajanje proizvodnje i u industriji, i u poljoprivredi, za račun tog jednog pacificiranog historijskog hoda gdje niko nikome nije smetao, ali je proizvod bio sveopšte zaostajanje, koje je konačno moralo da se objelodani kao otvorena kriza.

Ona je morala da — kao i kod nas — da poprimi sve one otvorene oblike u kojima se više nije mogla prikrivati. Jer, i Brežnjev je insistirao na vraćanju na lenjinske norme, na Oktobar. Nije, dakle, bilo garniture koja nije htela da se vrati oktobarskoj tradiciji. I evo sada, nakon kratke epizode sa dvojicom lidera, Andropovom i Černjenkom, pojavljuje se najnovija garnitura na čelu sa Gorbačovom, relativno mladim, čak i vrlo mladim liderom u odnosu na ostale. »Perestrojka« se također vraća tradiciji Oktobra i lenjinskim normama, tako da taj manir implicitno upućuje da zapravo oktobarskih tradicija i nije bilo.

Današnja »perestrojka« u Sovjetskom Savezu je nesumnjivo progresivan poduhvat koji moramo podržati. Njen je cilj da animira rajšire slojeve da se izvuku iz mrtvog historijskog hoda, da u političkom životu otvori procese demokratizacije, da duhovni život oslobodi birokratskog tutorstva i da se kritički osvrne na prošlost. Međutim, mi također moramo imati u vidu i činjenicu da taj poduhvat nailazi na krupne otpore. Pojednostavljene predstave idu u tome pravcu da radnici bezrezervno podržavaju Gorbačova, da je birokratija listom protiv njega i da intelektualci gaje neke probuđene iluzije. Međutim, ova pojednostavljena šema nikako ne ide u ovakvoj svojoj ogoljenosti. Reformama se protivi najprije dio radništva koji, obzirom da je jako slabo plaćen, nema posebnih moralnih motiva da se bori za povećane radne učinke. Tamo gdje se raspodjela još uvijek vrši prema administrativnim mjerilima i sprovodi uravnilovka, niko nije zainteresovan da bilo šta poboljša u proizvodnji. Stoga je Sovjetski Savez počeo da značajno zaostaje i u naučno-tehnološkoj revoluciji, jer se osim u vojnoj industriji, koja je pod direktnim nadzorom države i partije, osjeća (kao i kod nas), opstrukcija onih koji jednostavno neće da vuku naprijed, nemaju motivacije, pa ih nikakva državna i partijska sila ne može tjerati na zbiljska pregnuća.

Što se tiče sovjetske birokratije, nesumnjivo je da je tek tamo otpor Gorbačovu veliki, kao što je nesumnjivo da ima jedan dio progresivnog, demokratskog rukovodstva koji, ako ni zbog čega drugog a ono zbog svog vlastitog opstanka, uviđa da dalja stagnacija može da ima nedogledne posljedice u takmičenju Sovjetskog Saveza sa Sjedinjenim Američkim Državama.

Digitized by Google

Čini se da značajnu podršku daju intelektualci koji su živnuli u odnosu na nekadašnju diktaturu i koji nesumnjivo u značajnom djelu daju podršku samom Gorbačovu oko njegovih poduhvata. Ali bez obzira što je doista reč o jednom naprednom demokratskom poduhvatu, još je prerano govoriti o njegovom definitivnom uspjehu.

U ekonomiji će trebati da prođu i godine pa i decenije da se vide zapaženiji rezultati, a prošle su svega dvije i pol godine. Dakle, uz punu podršku i ohrabrenja koja, kao jugoslovenski komunisti možemo da damo tom kursu, svjesni smo da stvari u SSSR-u nimalo lagano neće da idu. Ali upravo »perestrojka« pokazuje da inspiracija iz oktobarskih vremena nije presahla, nije uništena, da nešto živo još uvjek ima u tom sovjetskom socijalizmu koji ga vuče naprijed, po onoj narodnoj — »vidi mu se mret mu se neće, jeste nešto što ga naprijed kreće«. U tome smislu Gorbačov je bar pružio pozitivan dokaz da oktobarska revolucija nije ugasnula, da to nije bio prost buran događaj, jedna iskra, varnica koja se zapretala u sopstvenom pepelu, nego da ima još prilično toga u tradiciji Oktobra što je za Sovjetski Savez inspirativno.

Međutim, u samom komunističkom pokretu ima drugačijih gledišta. Italijanski komunisti su još prije četiri godine rekli da je Oktobar definitivno iscrpljen i da više ne može da inspiriše italijanske komuniste. Sličan je slučaj španskih komunista, onog njihovog krila koje je odbilo svaku teorijsku vezu i sa Lenjinom i sa Oktobrom, mada u samoj španskoj partiji postoji i jaka prosovjetska struja koja prenaglašava značaj Oktobra i misli da on danas može da bude jedini pokretač buduće revolucije u Španiji. Kod francuskih komunista postoje stanovita kolebanja, te neki pravi stav po tom pitanju, pošto imaju dosta grupacija unutar partije, nije lako nazrijeti.

Naša Partija je u svom revolucionarnom djelovanju bila preko starije generacije revolucionara ideološki, teorijski i filozofski ontološki vezana za tradiciju Oktobra, te jugoslovenski komunisti toj tradiciji ne mogu poricati onaj historijski značaj koji ona ima.

Međutim, često se naša pozicija pogrešno tumači, naročito u međunarodnim okvirima. Mi smo se, kao što je poznato, pojavili kao prvi radikalni kritičari staljinizma. Poslije Staljina odnosi sa Hruščovom su nam bili zavisni od konkretnih okolnosti, čas nam se Hruščov prikazivao kao istinski prijatelj, čas kao opet naš najveći kritičar, pa je pod njegovim direktnim ideološkim rukovodstvom 1957. i 1960. godine naša Partija proglašena revizionističkom i malograđanskom. Hruščov nam je izrekao mnogo teških kvalifikacija da bi odmah poslije toga, dvije godine ili tri kasnije, došao u Jugoslaviju i djelio nam nečuvene komplimente. Dakle, bio je real-političar kome se na riječ nije moglo vjerovati, tako da su i naši odnosi tada bili više pragmatski, nego određeni nekom stabilnijom mjerom. Čas smo bili primorani da

Digitized by Google

odgovaramo na napade koji su nam otuda dolazili (da smo izdali i Oktobar i Revoluciju), a čas smo opet prihvatili otopljavanje odnosa i dočekivali Hruščova kao lidera.

Danas je Gorbačov neopozivo priznao našu 1948. godinu. Dašak liberalizma i demokratije krenuo je i u istočno-evropskoj zajednici. Sa naše strane je u minulom vremenu postojalo jedno prividno protivrečje. Mi smo često kritikovali praktičnu politiku Sovjetskog Saveza, a istovremeno se pozivali na principe Oktobra kao historijski vrijedne i neprolazne. Mislim da tu nekog protivrečja nema. Mi smo uvijek isticali dvije ili tri osnovne konstante. Za nas je Oktobar bio uvijek ono što i jeste, jedno izuzetno snažno vrelo revolucionarne inspiracije. Mi smo uvjek isticali vrijednost sovjetizma, to znači poretka odnosa u kome, bar po Ustavu i po revolucionarnoj zamisli, Sovjeti kao organi vlasti sadrže intenciju ka samoupravljanju, i mogućnost da se taj sistem demokratizuje iznutra. Mi ni teorijski ni politički nismo mješali sovjetizam sa staljinizmom i neostaljinizmom, i to je naša osnovna pozicija i danas. Opravdano je mišljenje da je oktobarska revolucija uspostavila jedan sistem koji isto onako kao što je porodio sve diktature i birokratska izopačavanja, takođe ima i mogućnosti ka svom vlastitom demokratskom usavršavanju, kao što pokazuje slučaj Gorbačov i njegove ekipe.

Digitized by Google

Stipe Orešković

Osnove reprodukcije staljinizma

Mnogo je važnije da istražujemo aktuelne fenomene i osnove reprodukcije staljinističkog fenomena nego da trijumfiramo zbog događaja iz prošlosti. Posebno ne u onoj meri u kojoj taj trijumfalizam istovremeno nosi mogućnost reprodukcije tog fenomena.

Značajno je da se naglasi raskid i lom 1948. Za nas je danas važno da se uspostavi kritički koncept vrednovanja staljinizma koji bi imao svoje povjesno i teorijsko utemeljenje. Činjenica je da smo mi kao historijske fenomene imali i, da tako kažem, antistaljinistički staljinizam, antikomunistički antistaljinizam itd. Nije svaka kritika staljinizma automatski povijesno progresivnija i humanija od samog staljinizma.

Rekao bih ponešto o »problemu staljinističke revizije marksizma«, »staljinizmu i državnom socijalizmu«, te o »nedostacima dosadašnjih teorijskih i strateško-političkih koncepata destaljinizacije«.

Prije svega, staljinizam kao fenomen je izveden, ne bih rekao iz problema vlasti i moći, nego prethodno iz fenomena protivrečnosti jedne epohe i problema kako da se protivrečnosti te epohe prevladaju. Utoliko je fenomen staljinizma na svim nivoima na neki način i sinteza, ali i inoviranje svih nedemokratskih nastojanja u prethodnoj povijesti političkih ideja.

Važno je istaknuti da su metode i tehnike vlasti, organizacije države, organizacije Partije, društvene komunikacije, društvene

Digitized by Google

kontrole itd. u ovom ili onom elementu date u mnogim teorijama prije nastanka staljinizma i to u rasponu od građanskih teorija pa do ortodoksno marksističkih. Istina je, na primer, da je staljinizam problem tehnike vladanja kao samosvrhe održanja jednog poretka doveo do zavidnog nivoa. Međutim, građanska teorija, problem tehnike vlasti uvodi već sa Tomasom Hobbsom, a kasnije kao problem organizacije sa Machiaveliem. Ne treba zaboraviti da se u staljinizmu na jedan specifičan način manifestira i ono što je kasnije sam staljinizam kritizirao kao revizionizam. Na primer, pokušajmo usporediti Bernsteinovu tezu o odustajanju od cilja pokreta, dakle, napuštanja cilja, ili Kautskievu tezu o neminovnoj propasti kapitalizma sa svim onim što se kasnije u staljinizmu pojavljuje kao adaptacija tih teza. Ili, kakva je povezanost Bernsteinove teze o odustajanju od cilja pokreta sa Staljinovom metodom oktroiranja tog cilja Ustavom iz 1936. god.

Trebalo bi, dakle, sve te teorijske pristupe, koji se pojavljuju prije staljinizma, promatrati u korelatu sa staljinističkim fenomenom, ali u odnosu na ovu nosivu poziciju problema prevladavanja protivrečnosti, epohalnih protivrečnosti s kojima se suočila novonastala socijalistička država.

Staljinizam na neki način u sebi sintetizira i dvije vrste povjesnog determinizma: s jedne strane ekonomizam i ekonomistički voluntarizam, a s druge strane i subjektivistički voluntarizam. I kada sa današnje pozicije kritiziramo staljinizam, onda se često puta ekonomistički voluntarizam apsolutizira kao, tobože, antipod staljinizmu, ali se isto tako i subjektivistički voluntarizam apsolutizira kao antipod staljinizmu.

U biti, mislim da je ključna teza da je staljinizam izrastao iz nemogućnosti direktnog nadilaženja građanskog sveta, kao Marksove generalne ideje i pojavljuje se u procepu onih raznoraznih teorija prelaza, koje dolaze kao supstitucija te generalne teze.

I staljinizam je utoliko redukcija Marksove ideje i revizija na nekoliko nivoa i ne samo da je redukcija i revizija, nego je i primena nekih »formula« u sasvim izmenjenom kontekstu.

Prvo, ako bi se pokušala napraviti sistematizacija, onda je to redukcija na epohalno povjesnom nivou, pa i vremenskom.

Taj problem nadilaženja građanskog sveta, »uz pomoć države kao organizirane sile društva za skraćenje prelaza« — citiram, voluntaristički je apsolutiziran i to na taj način da je zadatak epohe reduciran i da se problem sazrevanja epohe pokušavao rešiti kroz instrumente sile i države.

Dalje, druga redukcija koja je isto tako veoma značajna, je redukcija univerzalne ideje revolucije kod Marksa, odnosno Marksovog pojma komunizma, odnosno pojma svetske revolucije i to na teoriju socijalizma u jednoj zemlji.

Ta redukcija prostorna, s obzirom na ovaj univerzalizirajući zadatak svetskog kapitala, koju bi trebala da nadomesti revo-

Digitized by Google

lucija, je još jedna od osnova pobede staljinizma u Sovjetskom Savezu. To je, naravno, imalo i vrlo praktične konzekvence, na primer, u okršaju sa Trotskim i u jačanju Staljinove pozicije. Dakle, osim ove epohe,. povjesne i vremenske redukcije imamo i ovu prostornu redukciju.

Treća redukcija i revizija, koju staljnizam vrši u odnosu na Marksovu ideju, je s obzirom na funkciju države. Naravno, ne postoji do kraja izgrađen koncept države kod Marksa, ali se Engelsova ideja o odumiranju države transformira u ideju kod Staljina odumiranja kroz jačanje države.

U toj opciji čitava ideja pokreta sa posmatra isključivo kroz ideju poretka, a poredak se opet legitimira voluntaristički određenom voljom najprije partije pa onda Centralnog komiteta pa Politbiroa pa generalnog sekretara.

U tom odnosu je naravno sovjetske država ili država sovjeta samo po tome država sovjeta što su i sovjeti kao organi radničkog upravljanja državne institucije.

Dakle, država postaje emanacija celokupnog smisla socijalizma kao pokreta i kao ideje.

Dalje, redukcija se odvija na nivou shvaćanja partije i to na taj način da je partija u funkciji onoga što je Gramsci okarakterizira kao *revoluciju protiv kapitala.* Revolucija protiv kapitala pretvara se u represiju nad proizvodnim snagama.

Tu dolaze i svi ovi aspekti o kojima se prethodno govorilo, a to je samo jedan aspekt staljinizma, odnos demokratskog i centralističkog, odnosno demokratskog centralizma, odnosno relacija pokret — poredak.

Peti problem je relacija između podržavljenja i podruštvljavanja. Iz ovakve funkcije države i partije opći proces podruštvljavanja kao rezultanta povjesnog sazrevanja jednog načina proizvodnje u okviru nadilaženja jedne epohe se pretvara opći proces podržavljenja i to podržavljenja ne samo instrumenata vlasti u klasičnim funkcijama države nego i podržavljenja civilnog društva, dakle, onog elementa društvene strukture koji u principu ne može da dolazi pod direktnu kontrolu države.

Zatim, vrlo važan elemenat je negacija razlika bilo kakvih i protivurečnosti, pa je to onda negacija klasnih razlika, nacionalnih razlika, vjerskih razlika, regionalnih razlika itd.

Konačno, to je ono što se u novijoj teoriji dosta ističe, tzv, diktatura nad potrebama, posebno u sferi civilnog društva, a to znači da je država odnosno državno-partijski monolit taj koji određuje sve pa određuje i individualne potrebe, kao i potrebe i ciljeve itd. celokupne zajednice.

Na ove osnovne elemente, po mom mišljenju, redukcije ideje revolucije kod Marksa, nastavljaju se redukcije i marksizma i to na taj način da ga se rastavlja na dve naučne i na dve vannaučne discipline, znači, čistu nauku i čistu filozofiju itd. što onemogućava da se izvrši ono što Habermans karakterizira kao marksističku analizu sovjetskog marksizma, zato što

Digitized by Google

je unutar samog sovjetskog marksizma a i određene kritike staljinizma naprosto ne polaze od celine problema epohe i iz nje izvedenih svih ovih problema od problema države do problema partije itd, o čemu smo govorili, nego polaze od određenih segmenata u kritici staljinizma, apsolutiziraju te segmente i na taj način gube jednu nosivu poziciju koja omogućava da u cjelini kritički sagledaju osnove protivurečnosti na kojima se reproducira staljinizam.

Jedan od fenomena, koji je za diskusiju veoma zanimljiv, je odnos tzv. teorija totalitarnih društava i staljinizma, odnosno odnos staljinizam — fašizam, kao jedna od tema vrlo oštrih rasprava u Evropi, recimo u Nemačkoj je vrlo snažno prisutna.

Na kraju da kažem da je kritika staljnizma koja bi bila produktivna a produktivna je samo ona koja bi smerala razrešenju povjesnih protivurečnosti na kojima se reproduciraju takve forme vlasti, morala da bude kritika koja, prije svega, računa na razrešenje krize na povjesnim pretpostavkama koje nadilaze ne samo državno-socijalističku ideologiju kojoj je staljinistička ideologija samo jedan vrh, nego i teorije koje bi nadilazile klasično liberalne, neoliberalne, neokonzervativne i sve ostale formule rešavanja povjesnih protivurečnosti.

Jedna od osnovnih zamki u koje je upadala destaljinizacija u zemljama državnog socijalizma je liberalizacija, a to znači da je bez menjanja povjesnih pretpostavki faktički dolazilo samo do trenutačnog menjanja mehanizma vlasti, a što je opet dovodilo do toga da se sama ideja i cilj liberalizma ili liberalizacije sukobljavao sa svojim vlastitim imanentnim tendencijama i faktički ponovo završavao u onim formama vlasti koje su samo sa drugim ideološkim omotačem jednako represivne i što je još značajnije, sa jednako malo odgovora na razrešenje epohalnih protivurečnosti koje stoje u osnovi pojavljivanja fenomena staljinizma.

Zbog toga je značaj jugoslovenske kritike staljinizma ne u tome što je jugoslovenska kritika staljinizma bila na rečima žestoka ili što se desila prije ostalih nego zbog toga što je ponudila povjesnu alternativu, a nuđenje povjesne alternative znači nuđenje koncepta demokratskog razrešenja protivrečnosti na svim nivoima, o kojima sam ovde govorio, dakle, od epohalnog do problema univerzuma, države, partije, vlasništva, pokreta, poretka i potreba.

Digitized by Google

Branko Balj

Izvori staljinizma

Bilo bi logično, budući da sam ja po svom osnovnom obrazovanju ekonomista, da govorim o nedostatku objektivnih pretpostavki za samu socijalističku revoluciju, upravo sa stanovišta Marksova projekta, i o pokušajima nadoknađivanja tih pretpostavki, te i o nasilnom destruiranju rezultata Nepa, odnosno tog modela robne proizvodnje, započetog pod Lenjinom, a u čemu upravo, po mom sudu, jeste prisutna objektivna osnova artikuliranja staljinizma kao sistema, te da se i na toj ravni traži jedna od mogućnosti za suštinsko prevladavanje staljinizma, ja se ipak opredeljujem da govorim o jednom drugom pitanju, a ako bude mogućnosti, o ovom pitanju bih govorio sutra.

Jedan od izvora nastajanja staljinizma, po mom sudu, pored nedostatka tih objektivnih pretpostavki koji su ne deterministički apsolutno, ali u bitnom smislu omogućavale nastajanje staljinizma jeste vera, strah i interesi.

Vera, strah i interesi kao izvor staljinizma

Vera, strah i interesi predstavljaju kako bitan izvor, tako i sredstvo prepetuiranja staljinizma.

Čovek je neosporno biće prakse u Marksovom smislu reči. Bloh bi čoveka mislio kao biće mogućnosti po kojoj su nada i

Digitized by Google

utopija tj. čovek kao otvoreno biće koje bivstvuje na taj način. Sartr čoveka misli kao biće oskudice, po njoj se on otrže od onoga što jeste i na taj način ga prevladava. Čovek kao takav je biće nedostatka (Milan Kangrga) i tu svoju nedostatnost prevladava delenjem, time što je biće prakse. Helerova bi rekla, na tragu Kanta, da su svi ljudi umna bića. Ali se postavlja pitanje zašto kao umna bića delujemo neumno, zaumno? Koji to motivi i razlozi bude u čoveku neumno delanje. Uz sve to čovek je jednovremeno i biće koje se nada, veruje, živi sopstvenu teskobu, strah, a i psihoseksualno je biće. On je nezaključeni rezultat svoga dela i dela socijalizacije. Socijalizacija koja se zbiva u okviru primarnih grupa kao što su to porodica, škola, društvo vršnjaka. Neosporno je da čoveka kroz čitavo njegovo delanje u zajednici i u intimi svojoj prate procesi koji su se zbili dok je on bio dete i rastao u porodici. Agresivnost oca, ili preterana briga majke ostavljaju tragove kroz čitav život. Od onog deteta čiji je otac bio tiranski raspoložen prema njemu očekivati od njega kasnije, uslovno rečeno, normalno ponašanje bilo bi pravo čudo. Obično se kod takvih karaktera ističe obeležje osvetoljubivosti kasnije prema drugim ljudima. Socijalizacija se zbiva i pod uticajem sekundarnih grupa kao što su partija, klasa, nacija itd., koja u civilizacijski kriznim vremenima nastoje da potisnu primarne grupe i da se na njihovo mesto one postave. Obično te sekundarne grupe traže da čovek jedan dobar deo svojih karakteristika vežu za sebe, i kod nemalog broja ljudi usled različitih motiva i interesa i uspevaju, ali se jednovremeno čovek i opire takvim htenjima i kretanjima u stilu jesenjinovskom: ali liru drugu nikome je ne dam... Socijalizacija se obavlja i u samoj zajednici, i taj proces zavisi od osnovnog principa kojem se posreduju zajednički život, bio to princip profita, ili, princip kadrovske prohodnosti. Oba principa nastoje tako da programiraju socijalizaciju saobrazno svojoj sopstvenoj logici.

Temelj tog zbivanja nalazi se u načinu produkcije i reprodukcije života. Ako je taj temelj u bitnom smislu građanski, ili, pak, ako on podilazi ispod nivoa građanskog, na delu je otuđena proizvodnja života u kojoj čovek kao zdrava individualnost ima malo šansi da se opredmeti. Realne šanse i pretpostavke postoje da bude tuđ jedan drugom, a upravo je to zbivanje »postvarenja kao sublimnog izraza otuđenja« (Gajo Petrović). Pokušaj prekoračenja tog temelja i tog horizonta budi ljudsku racionalizovanu i humanističku nadu, ili nešto nepreciznije rečeno, veru u bolje sutra. Ako se to moguće bolje sutra, kao što je to do danas, Marksovim pojmom ljudske predistorije izraženo, uvek i bilo, na vešt način više ideološki, a manje idejno, posreduje, tada praksa ideologije, bilo kapitala ili partijske države, zadobija čudnu moć u smislu kanalisanja, a otuda i programiranja nade, vere, interesa, straha itd. Tada praksa ideologije služeći se različitim sredstvima može da se pretvori u oružje pomoću koga se manipulira ljudima, idejama, sudbinama.

Digitized by Google

Šta bi bilo da se čovek ne nada, da ne veruje, da ne dela u pravcu boljeg sutra? Svakako da bi u jednoj bitnoj dimenziji ljudskog postojanja, ljudske egzistencije, čovek u bitnom smislu bio prikraćen. Ako veru na tragu Kanta mislimo kao poverenje za postizanje jedne namere, gde se za unapređenje te namere smatra dužnost delimično dolazimo na trag delimičnog odgovora zašto su ljudi pristajali uz Staljina i staljiniste, ne samo do kraja dvadesetih godina, nego i kasnije. Ali u optici razmišljanja moraju biti i mnogi drugi elementi. Naime, pokušaj menjanja stvarnosti i slike carističke Rusije za vreme Lenjina probudio je ogromnu ljudsku energiju. Stvarnost se i po svojim pojavnim oblicima počela menjati kako u socijalnom, tako i u duhovnom smislu. Posle smrti Lenjina Staljin i staljinisti, ljudi od vlasti, su se pozivali na mnoge Lenjinove iskaze, a i na samu stvarnost. Sredinom dvadesetih godina sa elementarnom političkom i privrednom stabilizacijom, sa još uvek prisutnim različitim mišljenjima unutar partijskog rukovodstva, ogromna većina ljudi je verovala, da se radi o nastavku lenjinskog kursa — koji je vešti politički manipulator uvek isticao, te time to vezivanje potkrepljivao. To vezivanje je imalo svoje utemeljenje u interesima s jedne strane i s druge strane u komunističkom ubeđenju, ili pak, kod ne malog broja ljudi koji su podlegli moćima ideološke indoktrinacije.

Svakom pokretu kada je u usponu i kada se legitimira svojim delom mnogi ljudi mu prilaze ne samo iz ubeđenja, nego što u tom pokretu vide šansu i mogućnost za ostvarenje svojih svrha tj. svojih interesa. Ti interesi u horizontu modifikovane stvarnosti građanskog sveta su šarenoliki tj. oni su ili htenje da se zadobije polje opredmećenja svoje volje za moć, odnosno praktičnog političkog uma, ili su transponovani u cilju zadovoljavanja različitih oblika socijalnih interesa. Takvi ljudi pristaju na diktiranu logiku sistema i njegovih političkih reprezenata, kao emanacije tog sistema, koji na vreme shvataju i racionalizuju svoje interese praktikujući ih kao »kompenzatorske interese« (Rudolf Baro). Osnovni cilj artikuliranja i protagoniranja kompenzatorskih interesa, koji se realizuju bilo socijalno posedovanje ili kadrovsku prohodnost sa socijalnim posedovanjem, ogleda se u svrsi perpetuiranja postojeće zajednice i nosioca vlasti i moći s jedne strane, i praktikovanju takvih interesa od strane ljudi koji time zadovoljavaju svoje ograničene potrebe. U okviru takve zajednice iz kadrovskog biti izvodi se imati, što je obrnuta logika kapitalističkog imanja iz koga se izvodi takođe, postvareno biti. Time se u stvari utire put u okviru takve zajednice za proizvodnju minorne harizmatske pratnje, kojoj u bitnom smislu odgovara postojeće konstituiranje zajednice i koji svojim činjenjem doprinose takvoj proizvodnji zajednice. Odnosi između harizmaha, koji profilira praktično političko delanje i harizmatske pratnje, koja svesrdno, pod datim pretpostavkama, pristaje na razradu i pro-

Digitized by Google

pagiranje ideje praktično-političkog uma su jednovremeno čudan složaj javnog slaganja i tolerancije i unutrašnjeg kako neslaganja, tako zavisti i mržnje. Pratnja se po pravilu ne odlikuje visokim intelektualnim nivoom, jer harizmah ne voli pametne uza se, iz prostog razloga što bi taj mislio — delovao drugačije. A ukoliko se to i slučajno desi ekskomuniciranje bilo bi neminovno. Harizmah voli vredne, odane i grešne, jer uvek ima razloga da podseti svoga skutonošu na greh, tek toliko da mu stavi na znanje da su »aduti« u njegovim rukama, i ne mnogo pametne. Pratnja sa svim tim odlikama u normalnim uslovima ne bi nikada došla u mogućnost da lagodno živi i da odlučuje o sudbinama mnogih ljudi. A zahvaljujući tim okolnostima pratnja se upravo nalazi u takvoj situaciji. Takva situacija ne samo da sobom nosi socijalne privilegije, nego i u psihološkom smislu i te kako odgovara takvim karakterima ljudi. Roj Medvedev u svojoj studiji — SVI STALJINOVI LJUDI — analizirajući portretira Molotova, Vorošilova, Mikojana, Kaganoviča, Maljenkova i Suslova te ističe sledeće: »Ovi su ljudi prešli put izrođavanja tokom kojeg se revolucionarna tvrdokornost pretvorila u okrutnost, čak i sadizam, politička prilagodljivost i elastičnost u besprincipijelnost, a entuzijazam u demagogiju. Ali ih nije izopačila samo ta ogromna vlast koju su imali i koje se više nisu mogli odreći, već i ona neograničena vlast »vođe«, kome su bili podređeni i koji je ma koga od njih mogao uništiti u bilo koje vrijeme. Ne samo slavoljublje i sujeta već i strah vodili su ih iz jednog zločina u drugi.«[1] Ovaj iskaz ne važi samo za šestoricu vernih tvoraca i poslanika staljinizma, nego se on odnosi na dobar deo ljudi koji su bili u partijsko-državnom aparatu moći, a naročito oni koji su bili u vrhovima republičkih aparata, jer su se njihove »obaveze« okretale samo slušanju i prisluškivanju naredbi i mišljenja ljudi koji su gospodarili gore, dok prema narodu nisu imali nikakvih obaveza. Međutim, te ljude nije samo izopačio Staljin i vreme, jer nema vremena bez ljudi, pa i njih samih, jer su i oni sami bili raspoloživi za jedno takvo življenje i svesrdno ga praktikovali. Posredi je artikulacija sistema s jedne strane, a s druge strane na delu je bitan nedostatak ljudske samosvesti, te pod tim pretpostavkama dolazi do izražaja i bolesna psihološka struktura čoveka koji traži polje tj. pogodno tlo za ozbiljenje svoje moći. A artikulacija i artikulisani staljinski sistem je pružio dovoljno prostora za ta pogubna kretanja iz prostog razloga što se vlast samoprikazivala kao sveznajuća i svemoguća i što je svoje pipke rasprostrla po svim područjima života i svugde nalazila ne mali broj ljudi koji su obožavali i pristajali uz logiku života gde vlast jeste svetinja. Vlast dovoljna sama sebi koja u okviru takvog kretanja poprima teološki karakter ili kako bi to rekao Milan Kundera: »Obožavanje vlasti svugde automatski stvara za sebe sopstvenu teoriju, tamo gde se vlast ponaša kao bog tamo će i

[1] Roj Medvedev — Svi Staljinovi ljudi — Svjetlost, Sarajevo, 1987, str. 6.

Digitized by Google

osećanja biti religiozna, koja se bude prema samoj sebi, i u tom slučaju svet se može opisati samo teološkim izrazima«.[2]

S druge strane, mnogi ljudi koji su bili komunistički orijentisani su pristajali na tu logiku. Zašto? Mišljenja sam da partikularni interesi kod tih ljudi nisu bili dominirajući nego da su to radili bilo iz lične komunističke orijentiranosti, koja između ostalog, proizilazi iz krize sveta, vremena pa se toj krizi traži alternativa, bilo iz ubeđenja[3] da rade za dobro i sovjetskog i svetskog proletarijata, ili, pak, drugi ljudi koji su zbog fantastične ideološke indoktrinacije samu zbilju zamenili ideologijom ne prepoznajući praksu ideologije. Neprepoznavanje takve prakse ideologije, ili zakasnelo prepoznavanje iste, nosi sobom dramatične posledice, pre svega za te ljude, a kasnije i za samu zajednicu.

Zbog toga se logički nameće pitanje da li je na delu kod obe grupe ljudi, koji svesno ili nesvesno pristaju na takvu praksu ideologije, političko slepilo?[4] Sve govori da se radi o tom fenomenu. Velika grupa Lenjinovih saboraca pristalica završili su svoj život u čuvenim monstruoznim moskovskim procesima 1937—1938. godine, koji su bukvalno živeli za ideju socijalizma-komunizma i kao ortodoksni zagovornici te ideje platili su životima, dok kod druge grupe ljudi radi se o nametnutom politič-

---

[2] Milan Kundera: odlomak iz knjige: Umetnost pisanja romana (L'ast du roman) Iz pete glave knjige (Quelque part la-derrieve, Galimard Paris 1986 prevod sačinjen prema: Letunk, Subotica 1/1988: Valahot mogotte 114—125.

[3] Artur Kestler od takvih ljudi i njihovih sudbina portretira lik Rubašova koji kazuje: »Upoređivali su nas sa Svetom Inkvizicijom, jer smo kvo i invizatori bili neprestalno svjesni bremena odgovornosti za neindividualnu budućnost. Bili smo toliko nalik velikim inkvizatorima što smo progonili klicu zla ne samo u djelima nego i u mislima naših bližnjih. Nismo dopuštali pojedincu nikakvu privatnu sferu čak ni unutar njegove lubanje. Živeli smo pod prisilom da sve logički domislimo. Naš je um bio pod tako visokim naponom da je i najmanje trenje dovodilo do smrtonosnih kratkih spojeva. Zato smo se i morali uzajamno sažeći«. Arthur Kestler — Pomračenje o podne — Liber, Zagreb 1972 str. 85.

[4] Tako, na primer, Predrag Vranicki govori o političkom slepilu Buharina i ostalih u Historiji marksizma, knjiga II Liber, Zagreb 1978 str. 210. Takođe A. Antonov — Ovsejenko govori o svom ocu i ostalima kao o slepcima u — Staljin — Naprijed, Zagreb 1986, str. 234; Roj Medvedev iznosi svoje razmišljanje o Buharinu na sledeći način: naime, kada je posle govora na XVII Kongresu na kome je Buharin govorio o svojim »desnim pogreškama« 1930. i 1931. godine i kada je dao odlučnu podršku Staljinovoj revoluciji odozgo te kaže »Teško je povjerovati da je Buharin, izgovarajući ove riječi, bio posve iskren. No, političarima se često događa da moraju biti neiskreni i ovaj je govor bio cijena koju je Buharin bio spreman platiti u ime onog što je on smatrao doprinosom zbijanju partijskih redova. Nije tražio osobne probitke, niti je pokušavao opet zauzeti neki od najodgovornijih položaja. Vjerovatno je, naprotiv, da je Buharin, svjestan teškog unutrašnjeg i vanjskog položaja, SSSR-a (i ne shvaćajući Staljinove prave i skrivene namjere) na neki način pokušao pomoći partiji« Roj Medvedev — Buharinove posljednje godine — Globus, Zagreb, 1980. god. str. 62.

Digitized by Google

kom slepilu koje je bilo rezultat ideološke indoktrinacije. Ukoliko se govori o političkom slepilu kriterij diferencije među ove dve grupe ljudi ogleda se u sledećem: prva grupa ljudi živela je za i zbog ideje, dok je druga grupa ljudi tu ideju primala spolja nametnutu od strane ljudi — vlasti koji su mitologizirali partiju i komunizam.

Međutim, sa ovim granama ljudi se ne iscrpljuju i ostali ljudi koji pristaju i podržavaju logiku staljinskog sistema. Naime, i u tako tragičnim kretanjima ne mali broj ljudi je podržavao Staljina i staljinizam jer je taj koncept ubrzane industrijalizacije i destruiranje elementarnih normi normalnog življenja na selu sobom nosi, za ne mali broj ljudi siromašnog i skromnog socijalnog porekla, pa i preko »komiteta siromašnih«, tj. za »ruske mužike«, mogućnost perspektive koja se ogledala u otvaranju prostora za do tada njima nepoznatu mogućnost socijalne, obrazovne i kulturne promocije.[5]

Strah se određuje[6] kao osećanje egzistencijalne ugroženosti« kojem po psihijatorskom stanovištu prethodi strepnja, i koji u određenom društvenom ambijentu, socijalnom, političkom i kulturnom, može da preraste u užas« koji koči odbrambene mehanizme čoveka i često se čovek prepušta sudbini, tj. gubitku smisla svog vlastitog postojanja, jer ne traga ni za čim: on samo ide ili bolje rečeno srlja. Strah u stvari ima svoj podtekst u stvarnosti jer: »...nije obezbijeđen socijalni akcioni prostor unutar kojeg bi se ljudi odista mogli ponašati kao slobodni i autonomni«[6a]

U ukupnom promaknuću staljinizma bitnu ulogu igrao je strah, koji u već artikuliranom staljinizmu nije bio sporedna pojava, epifenomen, nego je postao sastavni deo svakodnevnog življenja, ne samo ljudi u aparatu i bliskih Staljinovih saradnika, nego i običnog čoveka. Strah je bio konstitutivni elemenat samog sistema s jedne strane, a s druge strane strah od moguće greške, drugačijeg mišljenja — delovanja, je kod mnogih ljudi bio i regulativna ideja ljudskog, koji se pretvarao u neljudski, postupak — čin. Takvoj proizvodnji ljudskog života gde se »Svijet dijelio na pola: gubitak i dobitak. Jedna polovina nije imala opravdanja, druga je mogla opravdati sve«[7] bio je imanentan strah čoveka da se ne nađe u prvoj polovini, koji otuda je i svesno i podsvesno gospodario ljudima. Kako bi Trifonov rekao »Ta on je bio svuda

---

[5] »Razumije se da su svi ti ljudi, a njih je bilo na desetine milijuna, svoj lični uspeh vezivali sa Staljinovu vlast, i da su ga zbog toga podržavali. Ako se ne uzme u obzir ta podrška, čitava Staljinova vladavina je prava zagonetka«. Ivan Kuvačić — O Marksovom pristupu proučavanju društvene strukture — Zbornik radova — Marks nakon 100 godina Globus, Zagreb, 1984. str. 217.

[6] Vidi Dr. med. sci. Pal Ungar — Inteligencija juče, danas, sutra — Rukovet Subotica, broj 2/1987. str. 148.

[6a] Vidi Teodor Adorno — Filozofska terminologija, Svjetlost Sarajevo, 1986. str. 406.

[7] Jurij Trifanov — Vrijeme i mjesto, Svjetlost, Sarajevo, 1987. str. 322.

Digitized by Google

— na ulicama, u vazduhu«.[8] Staljinsko vreme u kome će svaki čovek za tren oka, pa povod tome bila lična simpatija ili nesimpatija, postati »izdajnik«, »neprijatelj — desni, levi«, samog »komunizma« ili »partije«, ili, pak, »svetskog proletarijata« i naći se tako na pozicijama kontrarevolucije kao npr. kulak[9], a da nezna kako je to postao, kojim činom — radnjom nužno je tražilo poslušnost, pokornost i verovanje u reč moćnih vlastodržaca. Pored ostalih pretpostavki, jedna od bitnih bila je vlast za sopstvenim životom, za životom svoje rodbine, prijatelja, dece itd. U takvoj zajednici koja ljude drži na okupu, između ostalog permanentnom mobilizacijom od unutrašnjih spoljnih neprijatelja i Strahom, ljudi više svoje živote, sudbine i samu smrt ne drže u svojim rukama. Čak je i sama smrt, za koju Hajdeger smatra najličnijim ljudskim doživljajem i izborom dignuta na rang kolektiva i jedne takve zajednice. Zbog sveprisutnog straha ljudi su žrtvovali ne samo svoje sopstvene ideale, nego veoma često i svoje prijatelje, rodbinu — ljude, ili, su, pak, se odricali svog života zarad svojih ideala ili svoje dece, jer su mislili — činili kao roditelji na tragu Dekarta: »Ko ima decu ima i taoce«. Mnogi smatraju da Buharin nije hteo ništa da prizna, jer zašto je optužen nije imao ni šta da prizna, što je na svojevrstan način i rekao Višinskom na suđenju, ali je pristao da potpiše izjavu jer je u rukama njegovih tužitelja zadnji adut bilo njegovo jednogodišnje dete. Strahom i pretnjom ponire se u najskrivenije sfere intimiteta da bi se zagospodarilo sa njim, i da bi se taj modus ljudske egzistencije učinio pristupačnim »nasilnim usrećiteljima«.

Ljudi u takvom stanju straha, ta čudna osobina ljudskog karaktera, i ne znajući gde su počinili greške počinju da traže krivca u sebi samome odnosno. Strah ... deluje sam za sebe ...«[10] i »Pokrenuo se mehanizam samookrivljavanja«. Okrivljeni traži svoj greh«. Ljudi se pitaju: gde li su izgubili povezivanje partije, države? Ta čudna preispitivanja kao samopreispitivanja za nauk drugim ljudima su poručivala i svesno i podsvesno da prihvate »gnev države kao Gnev prirode ili boga«,[11] i da time postanu ravnodušni i pokorni. Oni ljudi koji su shvatili suštinu straha čiji pravi podekst jeste državni gnev i takvo ustrojstvo »zajedničkog« života, živeli su sa dva toka misli jedan javni i »... drugi tok misli, potpuno oprečan, razvijao se uporedo u mozgu istog čoveka.[12] Tako se i moralo živeti jer državni govor proizvodi žrtvu »strah da ne postane žrtva tog gneva koji čoveka pretvara u

[8] J. Trifanov, Ibid, str. 219.

[9] Vidi Aleksandar Solženjicin — Jedan dan Ivana Denisoviča — Znanje, Zagreb 1982. god. str. 60.

[10] Milan Kundera, Ibid

[11] Vasilij Grosman — Život i sudbina — knjiga I, Prosveta, Beograd 1986. str. 325.

Grosman slično misli kao i Kundera jer pravi podtest ogleda se u »pseudoteološkom svetu« u kome »onaj ko ispašta moli da ga priznaju za krivca«.

[12] V. Grosman — Život i sudbina, knjiga II str. 179

Digitized by Google

prah.[13] Upravo iz tih razloga pokretanje mehanizma preispitivanja je jednovremeno traženje krivice u sebi i kod većine ljudi rezultiralo je iskazom, »samopriznanjem« »Kriv sam« jer sam pregažen totalitarnom državom u kojoj čovek u bitnom smislu gubi osećaj same stvarnosti. Takvo vreme straha je proizvodilo ne samo sumnju prema drugim ljudima i samom sebi, nego i ludost totalitarne države koja traži od svojih podanika da postanu dostavljači. Niko tako uverljivo ne svedoči o tom procesu kao Vasilij Grosman kada kaže: »Ponekad je Krivom i sam počinjao da sumnja. Zašto se toliko ljuti, sav gori dok piše pisma Staljinu, zašto se hladi i znoji? Mavar je učinio svoje. Zašto mu je sada tako odvratna reč dostava? Samo zato što je i on sam uhapšen zbog nečije dostave. Pa i on je primao političke dostave od političkih informatora u jedinicama. Obična stvar. Obična dostava«[14] čovek ubeđuje sebe, da čak i ako su radnje imanentne vanrednim okolnostima, da ih protegne u nedogledno vreme i da ih smatra prirodnim pojavama. Kao da je čovek po svojoj ontološkoj strukturi dostavljač! Denuncijanstvo je rezultat upriličenog sistema i krive socijalizacije unutar njega samog, koji se perpetuirao proizvodnjom neprijatelja: i unutrašnjih i spoljašnjih. Čovek da ne bi postao »neprijatelj« ne samo da je morao biti obazriv, nego je živeo u večitom strahu šta misli — govori — dela, i šta će o tom delanju »odgovorni za stvar socijalizma« da kažu i kakve će korake da preduzmu, jer su oni držali u sopstvenim rukama sudbinu miliona ljudi. Prokletstvo staljinizma i njemu pripadnog denuncijanstva leži u samoj zajednici i samim ljudima koji iz različitih motiva i interesa dopuštaju da ih pregazi totalitarna država koja je progutala društvo. Takva zajednica da bi se perpetuirala nužno je tražila novog socijalističkog čoveka. Taj »novi socijalistički čovek« nastao je postvarenom socijalizacijom koju je protagonirala takva zajednica, jer je on nužno u velikom broju slučajeva postajao glumcem, ili kako bi to Česlav Miloš u »Zarobljenom umu« analizirao kao: KETMAN.

Otuda i pitanje — problem kako iznutra pokušati transcendirati takvu zajednicu sa njenim članovima kakvi jesu? Znači pokušati misliti — delati na tragu Jevgenija Jevtušenka kada on kaže »Izneli smo Staljina iz mauzoleja. Iznesimo staljinizam iz nas«, ili drugim rečima bez hegelovskog određenja samosvesti i Marksovog htenja bitnog menjanja načina produkcije i reprodukcije života nema nade za iznošenje staljinizma iz nas.

[13] Ibid, str. 166.
[14] Ibid, str. 249.

Digitized by Google

Miloje Petrović

Kako destaljinizovati Marksovu misao

Ono što ću reći možda bi se moglo podvesti pod naslov »kako se Marksova misao može destaljinizovati«. Šta je staljinizam dobro je poznato. Posle Solženjicinovog *Arhipelaga Gulaga*, po mom dubokom uverenju jedva da ima duhovnog, političkog i filozofskog smisla raspravljati o suštini staljinizma.

Pravo pitanje trenutka nije pitanje šta je staljinizam nego pitanje kako se proizvodnje života, što se imenuju ili samoimenuju socijalističkim mogu u sadašnjem istorijskom trendu destaljinizovati. To je bitno pitanje.

Da li je dosadašnji proces destaljinizacije socijalističke misli i njene realizacije eventualno nešto više, dublje i plauzibilnije od staljinističkih metoda destaljinizacije, kako je već skoro pre dve decenije Lukač nazvao tada nagoveštene metode destrukcije staljinizma? Možda se ovaj Lukačev termin — »staljinistička destaljinizacija« — može uzeti kao najpogodniji za izraz faktičkog obračuna sa staljinizmom u njegovoj političkoj sferi egzistencije, u čiji bi se prilog mogao navesti popriličan broj empirijskih dokaza iz istorije političkih obračuna i smena u vrhovima komunističkih partija Istočne Evrope počev od XX Kongresa Komunističke partije Sovjetskog Saveza do danas.

No, postavlja se pitanje da li je tekuća destaljinizacija, ma kako se ona nazivala, perestrojkom, reformom, ili nekako drugači-

Digitized by Google

je, na primer, evrokomunizmom, odmakla suštinski od političkog metoda »staljinističke destaljinizacije?« Nije li destaljinizacija još uvek samo proces koji se odvija u polju političke sfere?

Zapravo, ozbiljno je pitanje da li je destaljinizacija uopšte zahvatila pogon proizvodnje života u zemljama »realnog socijalizma« izvan njegove političke sfere? Da li je puštena i ispuštena iz političke sfere?

Ne stojimo li još uvek u toku političkog dokazivanja, kako Elenštajn reče, toga da »Sovjetski Savez nije niti model niti primer nego čak predstavlja antimodel socijalizma kao oblika proizvodnje«. Razume se, staljinizam kao »antimodel socijalizma« nije ograničen samo na jednu zemlju nego je geografski rasprostrt svuda tamo gde dominira politički uticaj komunističke partije prve zemlje socijalizma. Stoga je proces destaljinizacije i međunarodno političko pitanje, između ostalog. Zapravo, to je pitanje emancipacije od imperijalne staljinističke dominacije jednog opšteg važećeg modela proizvodnje života sa predznakom socijalistički. Subjekt toga modela je jedan novi subjekt, za kakav nije znala sva dotadašnja filozofija, a zapravo je kodifikovan u staljinističkoj državi. Od tada država slovi kao subjekt socijalizma.

Ona je novi *spiritus movens* koji je u »realnom socijalizmu« stavljen na mesto i onde gde je stajao i stoji kapital u građanskom društvu.

Ma koliko bilo interesantno i važno raspravljanje pitanja vezanih za emancipaciju socijalizma od tog subjekta, u kontekstu globalne tematizacije staljinizma i destaljinizacije u teorijskom horizontu u kojem se danas krećemo, naše pitanje je ipak nešto izvan kruga tog raspravljanja i usmereno je na traženje odgovora na pitanje kako se Marksova misao može destaljinizovati?

U pitanju je već pretpostavljeno da je Marksova misao bila ili možda i sad jeste staljinizovana, pa se pitamo kako izvući Marksa iz oklopa kojim ga je Staljin zaogrnuo, sakrio, zbrinuo i osigurao. Poznato je opet da se taj omotač oko Marksove glave nazvao »višom etapom« marksizma — »marksizmom-lenjinizmom«.

Prvi korak koji je učinjen u procesu postepeno napredujuće i brižljivo partijski kontrolisane destaljinizacije Marksa bilo je oslobađanje njegove misli od verzije »marksizma-lenjinizma«. »Marksizam-lenjinizam« je Staljinova verzija marksizma. To je abeceda koja se mora znati pri operisanju sa ovim pojmom. Njegovo filizofsko jezgro, u produžetku Engelsovih ontoloških i gnoseoloških stavova uz asistenciju brojnih Lenjinovih stavova iz kruga istih problema i uz posrednu pomoć Buharinove sistematizacije tih stavova, konstituisao je sam Staljin u već ozloglašenom spisu »O dijalektičkom i istorijskom materijalizmu« (1938).

Oslobođenje Marksa ispod »marksizma-lenjinizma« nije dovršen proces, uprkos silnog napora koji su uložili ne samo »zapadni marksisti« nego i marksisti u Jugoslaviji a i neki marksisti

Digitized by Google

iz Poljske, Čehoslovačke i Mađarske. Pa ipak stvar još ni izbliza nije okončana, ne samo u toj istoj Zapadnoj Evropi nego i kod nas da i ne spominjemo Istočnu Evropu.

Široko rasprostrta misao o Lenjinu i Staljinu kao zakonitim naslednicima Marksa nije samo svojina marksista-lenjinista, nego je opšte prihvatljiv stav za mnoge današnje osporavatelje i kritičare Marksove misli. Jedanput optuženi Marks za proroka socijalizma nije mogao biti ugrožen ničim drugim nego »sistemom emancipacije«, čiji je stvarni sadržaj na najbolji način izrazio Gulag.

Staljinisti stari i novi kao i antimarksisti stari i novi skoro su jedinstveni u odbrani jednačine Marks=Lenjin. Staljinisti su proširili ovu jednačinu u tročlanu: Marks=Lenjin=Staljin čemu su antimarksisti takođe aplaudirali. Realizacija ove jednačine je prema staljinistima »realni socijalizam« a prema antimarksistima Gulag. Razlika između staljinista i antimarksista je ipak velika i proizlazi otuda što staljinisti odbacuju jednačinu »realni socijalizam« = Gulag koju antimarksisti smatraju logičkom. Za razliku od staljinista i antimarksista savremeni marksisti vide u staljinizmu Gulaga tj. u »realnom socijalizmu« — »antimodel socijalizma«.

Prvi korak na teorijskoj ravni destaljinizacije Marksove misli jeste ono što je već ostvareno u horizontu teorije i što je sa stanovišta misaonog već prošlo i, po mom uverenju, danas neaktuelno. Naime, oslobođenje Marksa ispod »marksizma-lenjinizma« i njegove realizacije — »realnog socijalizma« za nas, sa teorijske tačke gledišta je prošlost koja više nije interesantna.

Sledeći teorijski korak mora biti učinjen u pravcu koji će sve produbljenije voditi »kroz Marksa preko Marksa«, da se poslužimo Akselosovim izrazom. Mora se Marks u marksizmu »osloboditi svetih zona« oko njegove glave, kako je to s pravom, čini se zahtevao Lučio Koleti još koju godinu ili deceniju pre.

Kritička procena Marksa sa stanovišta Marksa, ali ne iznutra njegovog dela nego iz prostora u kome ono danas nastoji da pulsira u svetu moderne, nalog je, čini se, savremenog promišljanja njegovog dela. Ako u izvršenju tog zadatka iskrsnu kao i do sada različite »rekonstrukcije« Marksove misli kao i neke nove konstrukcije marksizma, ne treba iz straha od revizije njegove misli zagrmeti u pročelju s parolom *Zurück zu Marx*. Nije na dnevnom redu teorijska realizacija te parole prosto zato što je, po mome uverenju, njeno ostvarenje već proteklo. Stoga se otuda može malo izvući produktivnog, pa je zato predstojeće nešto drugo. Zapravo je predstojeće dešifriranje Marksa i socijalizma, čija bi uporišna stalna praksa valjao da bude Marksov pojam fetišizma.

Defetišizovati Marksa ujedno je odgovor na pitanje kako se njegova misao može destaljinizovati. Stvar je analize pojedinih aspekata Marksovog misaonog sistema i njegovih stavova da utvrdi koji više od njih nisu primereno eksplikativno sredstvo za

Digitized by Google

razumevanje postojeće proizvodnje života. Na primer, da li su još uvek validni teorija pauperizacije proletarijata ili zakon tendencijskog pada prosečne profitne stope i niz drugih koji su već Marksovi kritičari stavili u sumnju, ne bez ikakvih razloga. Otvorena su to pitanja o kojima se mora raspravljati i unutar marksističkog mišljenja iako se izvan marksizma o njima dosta dugo raspravlja.

Divinizacija Marksa, makar formalna i lažna, kao što je staljinistička, još uvek nije zrela da se stavi u pitanje u redovima nekih Marksovih sledbenika i nastavljača. Sa Marksom se poštapaju njegovi sledbenici katkad kao bogomoljci sa izabranim bogom. Samo u tom kontekstu postaje razumljivim zašto je Marks postao od mislioca pokreta filozofom poretka ili staljiniziranim Marksom. Marks je postao istovetan s poretkom »realnog socijalizma«. Osloboditi ga od te identifikacije ono je što u suštini čini bitni sadržaj destaljinizacije i Marksa i socijalizma.

Marks ne pokriva nikakvu realnost. Njegova je misao materijalističko shvatanje istorije i zato samo on može da izražava nadu u neko sutra koje ne postaje stvarnost, nadu kao od stvarnosti otrgnutu ili nagoveštenu drugačiju mogućnost.

Nije li destaljinizacija Marksove misli njeno oslobađanje od ovostranosti skrućene u »realnom socijalizmu«? Ako to jeste, ne pretpostavlja li to oslobađanje kao svršenu stvar ostvarenost ili tačnije postvarenost Marksove misli u »realnom socijalizmu«. Zapravo je pitanje: sadrži li Marksova misao sebi inherentnu realizaciju, može li ona da se ostvari? Ne nosi li ona u sebi samu mogućnost realizacije? Nije li joj ta mogućnost imanentna?

Ako se to pretpostavlja kao činjenica, što je za mnoge nesporno, onda se postavlja pitanje — šta je u Marksovoj misli što je moglo biti ostvareno? Pitanje se može konkretizovati na taj način, otprilike, što će se pitati šta je to iz Marksovog mišljenja što se moglo ostvariti pod imenom »realnog socijalizma»?

Ostvarenje vlastite emancipatorske misli bila je Marksova ambicija. Šire posmatrano to je bila Hegelova ambicija pomirenja uma i stvarnosti. Tu ambiciju Marks je delio s Hegelom pa zato on ostaje potpuno nerazumljiv bez Hegela. To je ona istina, koju je, po mom mišljenju Lenjin s pravom naznačio iako su neki marksisti našeg vremena tu naznaku smatrali budalaštinom.

Ali nije li iz iste ambicije potekla Marksova ideja ukidanja proletarijata kao pretpostavke ostvarenja čovečnog čovečanstva? Nije li ukidanje privatne svojine ostvareni komunizam iako ne i socijalizam? Nije li se Marksova ideja o ukidanju privatne svojine kad se htela realizovati u empirijskom svetu, u društvo bez privatne svojine preobrazila u činjenicu, da je celo stanovništvo osim birokratije koja vlada najedanput pretvoreno u proletarijat a da se narodom vlada tako da on nema nikakva

Digitized by Google

učešća u ustavu, pa mu se on donosi da bi se njime vladalo a ne da bi se narod vladao po ustavu. U društvima u kojima »granica kapitala nije kapital sam« nego je bila na delu revolucija koja je negirala tu njegovu imanentnu negaciju »deformacije socijalizma« bile su već time inaugurirane i osigurane u svom uspešnom nastupu. Ukidanje perspektive kapitala pomoću novog subjekta proizvodnje života — države i to socijalističke — nameće pitanje koje ljudi s pravom postavljaju, gde se krije u prethodnom mišljenju jedan takav subjekt tako tvrd kao što je »socijalistička država« ili kao što je politička organizovanost društva.

Mislim da je Orešković naslutio odgovor kad je pomenuo subjektivni voluntarizam koji se objektivirao u državu kao organizaciju vladanja ljudima i stvarima. Ono što je bit staljinizma izgleda se iscrpljuje u tome što se subjektivni voluntarizam objektivizirao u državi koja je postala *spiritus movens* svega. Upravo je ona taj um koji je postao organizacija i koja sada diriguje i upravlja svim i svačim. Mislim da smo još uvek vrlo daleko od toga da taj um ne pritiskuje tako moćno i tako silno da oni koji ga kritikuju katkada podsjećaju na ljude koji su nemi. Hvala.

Digitized by Google

Aleksandar Sekulović

Kontrarevolucija kao uzrok staljinizma

Polazeći od pitanja koja su organizatori postavili, ja ću govoriti ovde samo o jednom aspektu nastanka staljinizma i o jednom tumačenju staljinizma. Osećam se slobodnim da sada izostavim širu eksplikaciju mojih gledanja na ovaj problem, odnosno širu analizu fenomena staljinizma, utoliko pre što je takva analiza sadržana u jednom mom opsežnom radu, koji je časopis »Gledišta« objavio pre skoro 20 godina.*) Koga interesuju moja gledanja na celinu stvari, može i sada pogledati taj tekst. U njemu je naznačen i ovaj aspekt nastanka staljinizma, o kojem sada želim da govorim nešto detaljnije, jer mi se čini da on ima posebno aktuelno značenje.

Dakle, želim da govorim o subverzivnom delovanju koje je dolazilo sa Zapada a kojem je SSSR bio izložen od samog početka oktobarske revolucije pa sve do današnjih dana. Treba reći da su ovakvom delovanju bile izložene i druge socijalističke zemlje, uključujući tu i Kinu i Jugoslaviju, a naročito Kubu. Šta više, tome su izložene i sve zemlje tzv. socijalističke orijentacije u trećem svetu, kao što su Etiopija, Angola, Mozambik, pa čak i zemlje koje to nisu, već su ili progresivne orijentacije, ili su jednostavno označene kao nesaglasne sa zapadnim modelom

*) Aleksandar Sekulović, **Šta je staljinizam,** »Gledišta« br. 11/1969.

Digitized by Google

društva i sa njegovim interesima. Primer za to su Nikaragva, Zimbabve, Panama, Indija, Iran i mnoge druge zemlje.

Ova subverzivna delatnost Zapada, a posebno SAD, nije nikakva fantazma i izmišljotina staljinizma kako bi mogao da sprovodi represije.

Ta delatnost je, tako reći, legalizovana u zapadnom svetu. Njome se bave legalne i specijalizovane institucije, a činjenice o tome su opšte poznate. Njen raspon se kreće od korišćenja radija i drugih sredstava komuniciranja, kao instrumenata neprijateljske propagande do ekonomskih mera i oružanih intervencija. Vođenje propagandnog rata protiv nezavisnih zemalja nailazi na osudu na svakom susretu nesvrstanih zemalja, a i inače je u suprotnosti sa međunarodnim normama i konvencijama. Uprkos tome, neprijateljska propaganda putem sredstava masovnog informisanja, posebno putem radija, kao jedan vid necivilizacijskog ponašanja, permanentno se upotrebljava u cilju subverzivnog podrivanja režima koji nisu u skladu sa interesima Zapada, posebno SAD.

Ta delatnost se dalje ispoljava kroz formiranje, naročito u SAD u poslednje vreme, posebnih organizacija i fondova za tzv. širenje demokratije u svetu, odnosno za podsticanje opozicionog delovanja u nesavezničkim zemljama.

Dalje, ta aktivnost obuhvata akte sabotaže, državnog terorizma i korišćenja plaćeničkih snaga, kao što to pokazuju sadašnja zbivanja oko Angole, Mozambika i Nikaragve. Posebno omiljen vid destabilizacije progresivnih režima od strane Zapada jeste fizičko likvidiranje vodećih ličnosti. Lista ovih zločina je vrlo duga i ide od ubistva Lumumbe, Aljendea, Torihosa, Indire Gandi, oružanog napada na Libiju sa ciljem da se ubije Gadafi, pa sve do ubistva Abu Džihada pre nekoliko dana.

Na kraju ove lepeze subverzivnih aktivnosti nalaze se direkne i otvorene vojne intervencije, agresije i okupacije, kao što je bilo u slučaju Grenade.

Dakle, radi se o jednoj masovnoj, sistematskoj, razuđenoj i permanentnoj akciji koja je uvek ugrožavala društveno biće pojedinih zemalja i njihovu nacionalnu nezavisnost i bila u dubokoj suprotnosti sa principima međunarodnog prava.

Pitanje koje se tu može postaviti jeste, da li je protiv takve aktivnosti bilo i da li jeste legitimno preduzimati sve mere odbrane i zaštite.

Ako se pogleda hronološki sled događaja, videće se da je ova aktivnost prethodila nastanku staljinizma u SSSR-u i da je bila jedan od njegovih uzroka. U kojoj je meri ovaj uzrok uticao na nastanak staljinizma, to je pitanje na koje tek treba odgovoriti, jer to do sada nije učinjeno.

Šteta je što za ovaj razgovor nismo imali pripremljenu jednu takvu analizu, jedno istorijsko istraživanje svih glavnih oblika i akata subverzivnog delovanja Zapada prema SSSR-u u

Digitized by Google

prvim godinama njegovog postojanja, jer bi na osnovu jedne takve analize mogli da zaključimo u kojoj je meri to delovanje dovelo do nastanka staljinizma.

Ja se lično istraživanjem toga nisam bavio, ali sam sklon da verujem, na osnovu onoga što je opšte poznato i na osnovu onoga što SAD danas rade u svetu, da je to delovanje bilo jedan od glavnih uzroka staljinizma.

Naravno, iz ovoga ne treba izvesti zaključak da je staljinizam nastao zbog subverzivnog delovanja Zapada. U nastanku staljinizma ulogu su odigrali brojni faktori, sve do potpuno iracionalnih. Ponegde su staljinistička ponašanja proizašla iz čisto privatnih sukoba među ljudima. Ako želimo da dođemo do objektivne analize staljinizma, onda ne smemo zanemariti ni jedan od faktora koji su uticali na njegov nastanak. Upravo zato skrenuo sam pažnju na fenomen subverzivnog delovanja sa Zapada, jer se radi o jednoj istorijskoj i aktuelnoj činjenici koja je potpuno zanemarena. Danas kod nas dominira, na žalost, naročito u sredstvima informisanja, jedna prividno produbljena a u suštini površna interpretacija staljinizma, koja nas vodi na to da staljinizam tumačimo kao produkt mentalnog rastrojstva ili jedne nacije ili jedne ideologije.

U vezi sa ovim je i drugo pitanje o kojem sam hteo da govorim, a radi se o doktrinarnom reduciranju socijalizma na staljinizam. Postoji opsežna literatura koja dokazuje da socijalizam, odnosno tačnije rečeno, njegova komunistička varijanta, ne može nikako drugačije da egzistira osim kao staljinizam.

Sada nije vreme i mesto za detaljniju analizu ovih koncepcija, a uostalom one su postale već široko poznate. Ono što želim da kažem jeste da njihovo poreklo nije teorijskog već političkog karaktera i one su u stvari racionalizacija kontrarevolucionarnih i subverzivnih aktivnosti o kojima sam napred govorio. Njihov cilj je radikalna kompromitacija komunističkog pokreta u svim njegovim vidovima i varijantama. Kada se na propagandnom planu postigne ova identifikacija između komunizma i staljinizma, onda se svako pozivanje na komunističke vrednosti i principe unapred kvalifikuje kao dogmatsko, odnosno kao staljinističko. U toj situaciji onaj ko želi da dokaže da nije staljinista, mora u celini da negira sopstveni komunistički identitet. To je danas problem sa kojim se sreću mnoge komunističke partije u svetu. Jer, na propagandnom, mas-mediološkom planu dominira predstava da samo onaj ko nije komunista nije staljinista, odnosno da je »samo mrtav Indijanac, dobar Indijanac«.

Budući da je ova redukcija teorijski neodrživa, ostaje da se u praksi onemogući ispoljavanje svakog drugog vida socijalizma osim staljinističkog. I tu onda stupaju na scenu ne subverzivne delatnosti o kojima sam govorio napred, čija je svrha da se socijalizam natera na politiku čvrste ruke i represije, kako

Digitized by Google

bi bio proglašen za staljinizam i kako bi se time stvorio legitimitet za otvorenu pobunu protiv njega.

To je obrazac koji je primenjen protiv SSSR-a u prvim danima posle oktobarske revoluciju i bezbroj puta nakon toga, od španskog građanskog rata, preko Čilea i rušenja Aljendea, do Nikaragve.

Zbog čega ukazujem na ove aspekte nastanka staljinizma? Zato što mi se čini da upravo oni imaju danas svoju punu aktuelnost. Danas su u toku značajni i temeljni procesi reformi u socijalističkim zemljama, procesi koji imaju za cilj vraćanje privlačnosti socijalizmu i definitivan raskid sa staljinizmom.

Na Zapadu je, u zvaničnim krugovima NATO pakta, usvojeno interno strateško opredeljenje da se uspeh ovih reformi mora sprečiti po svaku cenu. U tom cilju biće preduzete sve mere bez izuzetka, a među njima i raznovrsni arsenal subverzivnih aktivnosti.

Da zaključim. Opasnost za obnovu staljinizma danas ne vidim ni u čemu što bi bilo imanentno socijalističkoj misli i praksi. Tu se zaista ne bih složio sa interpretacijom druga Petrovića, utoliko pre što se on poziva na Luća Koletija, koji je, u teorijskom i u političkom smislu, na pozicijama desnice.

Glavnu opasnost za renesansu staljinizma vidimo u onim nastojanjima — danas u svetu dominirajućih, i u materijalnom i u duhovnom pogledu — snaga desnice da socijalizam vrate na njegove devijantne oblike. Sa ovoj stanovišta mislim da bi morali, naročito u sredstvima javnog informisanja, da pomerimo težište našeg interesovanja za fenomen staljinizma i da osim ovih njegovih originernih uzroka pogledamo i šire aspekte međunarodnih odnosa, onda i danas. Svako tumačenje staljinizma istrgnuto iz opšteg okvira kretanja i odnosa u svetu preti da bude tendenciozno i da završi na redukciji socijalizma na staljinizam, odnosno na Reganovom mističnom shvatanju socijalizma kao »imperije zla«.

S druge strane, mislim da je i ovo preterano bavljenje staljinizmom, ova poplava Solženjicina, Bukovskog, Kundere i sličnih, vid kulturne retardacije. Socijalizam je, u osnovi, sveo svoje istorijske i teorijske račune sa staljinizmom, ili je to trebalo da učini pre tri-četiri decenije. Danas su pred nama druga pitanja — pitanja budućnosti sveta i čovečanstva na jednoj prelomnoj etapi njihovog razvoja — a odgovor na ta pitanja očekuje se i od nas. Ukoliko i dalje budemo ostali ovakvi zarobljenici prošlosti i opsesije staljinizmom, mi ćemo postati (ako to već nismo postali) strukturalno nemoćni za davanje odgovora na kapitalna pitanja razvoja sveta u decenijama koje su pred nama.

Digitized by Google

Najdan Pašić

Stalna aktuelnost borbe protiv staljinističkih dogmi

Poveo bih se za primerom druga Save Živanova i počeo bih i ja svoj prilog razgovoru o staljinizmu i destaljinizaciji podsećajući na jedan Marksov citat, ovoga puta iz »Građanskog rata u Francuskoj«. Marks ističe da ambicija Komune, to jest proleterske revolucije u Parizu, nije bila da natura neke u glavi skovane utopije, nego da oslobodi snage društvenog progresa, da otvori put za njihovo izražavanje i delovanje.

Staljinizam je upravo antipod takvom prilazu socijalističkoj revoluciji. Ambicija staljinizma nije da oslobađa snage revolucije, da oslobađa istorijski stvorene mogućnosti i snage sposobne da izvrše stvarni prevrat u društvenim odnosima, nego, naprotiv, da te snage stavi pod kontrolu jednog svemoćnog političkog centra koji planira i izvodi Revoluciju i preuzima apsolutnu vlast. Zbog toga se svesno ide na to da se priguše i onemoguće svi oblici autonomnog izražavanja interesa i samostalnog delovanja različitih društvenih subjekata. Tako je nastala koncepcija transmisionih mehanizama koji sve vidove organizovanja ljudi iz najrazličitijih motiva i potreba stavljaju u podređen položaj i podvrgavaju kontroli jednog političkog centra.

Svoju pravu političku suštinu staljinizam je izrazio najbolje u definiciji diktature proletarijata koju je dao sam Staljin.

Digitized by Google

Već 1924. i 1926. godine u raspravi »Pitanja lenjinizma« on piše da je diktatura proletarijata takav politički sistem u kome Partija, partijski vrh, daje direktive i smernice za razvoj društva. Sve masovne organizacije (računajući tu i sovjete kao oblik organizacije državne vlasti, zatim sindikat, omladinsku organizaciju i sve druge vidove organizovanja) samo su transmisije preko kojih se te direktive prenose na mase, a mase radnika i ostali društveni slojevi su izvršioci tih direktiva. To je, dakle, jedno dosledno autoritarno shvatanje organizacije društva, izraženo u razgolićenoj, maltene brutalnoj formi.

Suprotstavljajući se staljinizmu, iz svih onih razloga koji su nam dobro poznati, naša Partija je bila kadra da postavi drugu koncepciju pokretačkih sila socijalizma, vraćajući se Marksu, u kom smislu je to i učinjeno, prvo na Šestom kongresu Komunističke partije Jugoslavije 1952. godine, pa zatim na Četvrtom kongresu Socijalističkog saveza radnog naroda (odnosno Narodnog fronta), kao i u Ustavnom zakonu od 1953. godine, dakle vrlo brzo posle otvorenog sudara sa staljinizmom 1948. godine. U jednoj razvijenoj formi, teoretski fundiranoj to demokratsko shvatanje diktature proletarijata izraženo je u Programu SKJ od pre trideset godina.

U Programu SKJ direktno se kaže da je diktatura proletarijata takav oblik vlasti koji omogućuje radničkoj klasi, njenim svesnim socijalističkim snagama i drugim društvenim slojevima povezanim sa radničkom klasom, da menjaju svoje društvene odnose u skladu sa svojim slobodno izraženim, neposrednim i dugoročnim interesima, i te odnose tako i menjaju.

Znači, umesto države, umesto svemoćnog partijskog centra, kao motorna snaga socijalističke revolucije uzimaju se slobodno izraženi autentični interesi radničke klase i radnih ljudi.

U konkretnom sukobu KPJ sa staljinizmom otkrilo se nešto što je od velikog značaja i teorijskog i praktičnog. To je inherentna protivrečnost između autoritarne i slobodarske demokratske komponente istog revolucionarnog procesa. Čitava dalja istorija staljinizma i borbe za »destaljinizaciju« protiče u znaku uspešnijeg ili manje uspešnog razrešavanja ove protivrečnosti.

Danas nema nijedne zemlje koja pretenduje da je socijalistička, gde ova pitanja nisu otvorena u ovoj ili onoj formi i u manje ili više zaoštrenim oblicima.

Složio bih se sa onim što je govorio drug Muhić: staljinizam je možda mrtav kao konkretno istorijski fenomen jednog perioda u razvoju sovjetskog društva, ali je i te kako živ u »idealno-tipskom obliku« i možemo ga sa sigurnošću otkriti i dijagnosticirati ne samo u svim zemljama »realnog socijalizma«, već i u našoj zemlji.

Digitized by Google

Definicija diktature proletarijata, sadržana u Programu SKJ, našla je svoje konkretne vidove pre svega u odricanju monopola Partije na izražavanje i neposrednih i opštih, istorijskih interesa radničke klase. U Programu SKJ postulat da je komunistička partija istorijski predodređena da izražava, jedina ona, dugoročne interese klase, naziva se »neodrživom dogmom«. To je prvi slučaj da jedna marksističko-lenjinistička partija dođe na te pozicije.

Iz toga su izvedeni zaključci o tome da politički sistem mora biti tako ustrojen da otvara različite kanale autonomnog izražavanja radničko-klasnih i drugih autentičnih društvenih interesa. U tom vremenu se rađaju i šire ideje o tome da politički sistem socijalizma mora da počiva na dva stuba (kako se kaže u Programu SKJ), na samoupravljanju, odnosno na radničkim savetima, s jedne strane, i na Komuni i komunalnom uređenju, s druge strane.

Termin »pluralizam interesa« samoupravni i politički ušao je u naš politički rečnik relativno kasno, ali imamo sve razloge da tvrdimo da je ta ideja i te kako utemeljena već u pedesetim godinama, a najjasnije u samom Programu saveza komunista. Tu je već bilo jasno i glasno rečeno da stvarnog demokratizma nema ako svi subjekti i svi nosioci revolucionarnih promena nisu u mogućnosti da autonomno, slobodno izražavaju svoje interese.

Autoritarna suština staljinizma, kako se to pokazalo kasnije, mogla je da se izražava u mnogo različitih formi. Nisu potrebna sva konkretno istorijska obeležja »klasičnog« staljinizma da bi staljinizam u svojoj suštini i dalje živeo.

Brižljivije proučavanje istorijskog razvoja u socijalističkim zemljama pokazalo bi kako upravljački sloj, koji brani svoje interese i pozicije, svoj monopol na izražavanje opštih interesa, nalazi mnoge modalitete kako da očuva svoju vlast, često se pozivajući na samoupravljanje, na demokratske principe i tako dalje.

Nije slučajno da je kod nas bila, kroz čitav niz godina, zaboravljena postavka iz Programa SKJ da Savez komunista deluje sve manje s pozicija vlasti, a sve više s pozicija idejne usmeravajuće sile koja ostvaruje svoj uticaj unutar samoupravno organizovanih i slobodno udruženih društvenih i političkih snaga.

Tako je kod nas, uprkos formalnom važenju Programa SKJ, tekao proces udaljavanja od toga programa. Tolerisani su, čak i nekim normativnim aktima sankcionisani, oblici srastanja države i partije, utvrđivanja partijskog monopola odlučivanja, vraćanja Socijalističkog saveza i drugih društvenih organizacija u položaj transmisija itd.

Digitized by Google

To je, razume se, bilo praćeno odgovarajućim nusproduktima i pojavama koje otkrivaju realne odnose, bez obzira na drugačije degradacije.

Ima pojava koje se mogu uzeti kao siguran indikator prisustva staljinizma u »idealno-tipskoj« formi. Gde god nisu rešena pitanja adekvatnog demokratskog izražavanja i usklađivanja pluralizma interesa kako samoupravnih tako i političkih, javljaju se istorodne teškoće i problemi. Ovo nerešeno pitanje političkog pluralizma sapliću se i spotiču svi pokušaji demokratske reforme socijalizma u svetu. Nema nijedne zemlje »realnog socijalizma« koja to nije pokušavala i koja se baš na tom pitanju nije spotakla.

Ako politički sistem »ignoriše« realno postojeći pluralizam interesa i na makro planu društvene organizacije i izbora puteva društvenog razvoja, neizbežno se rađa niz birokratskih deformacija karakterističnih za sistem partijsko-državnog monolitizma — za staljinizam u idealno-tipskom smislu toga pojma. To su·

— frakcionaške borbe oko vlasti unutar formalno monolitne partijske i državne profesionalno-upravljačke »strukture«;

— uspostavljanje globalne monoorganizacione hijerarhije u kojoj su sve političke i druge organizacije i oblici udruživanja stavljeni u podređen, »transmisioni« položaj prema jednom glavnom centru političke vlasti;

— tendencije da stručna udruženja, umetničke, sportske i druge organizacije preuzimaju odnosno nastoje da preuzmu na sebe ulogu alternativnih ili opozicionih političkih centara;

— dominacija teritorijalno-političkih oblika povezivanja i integracije na račun radno-funkcionalnih; teritorijalna pripadnost kao glavna determinanta društvenog položaja pojedinaca i društvenih grupa.

U uslovima partijsko-državnog političkog monopola javljaju se obično i vaninstitucionalni oblici odlučivanja. S jedne strane postoji formalna demokratska struktura odlučivanja, (kod nas idealno zamišljeni delegatski sistem), a s druge strane, iza tog paravana jedan drugi, potpuno tome suprotan sistem odlučivanja preko uskih poltičkih oligarhija koje se formiraju na vrhovima svih društveno političkih zajednica.

Restauracija transmisionih odnosa između izvršnopolitičkih organa SK kao komandnog centra i drugih društveno-političkih organizacija dobija formu kvazi-političkog pluralizma. Taj kvazi-pluralizam ogleda se u formalno partnerskim odnosima koji se uspostavljaju između Saveza komunista i društveno političkih organizacija: Socijalističkog saveza, sindikata, omladine, kao i u nastojanju da Socijalistički savez bude neka vrsta prinudnog

Digitized by Google

tutora i kontrolora nad svim drugim društvenim organizacijama i udruženjima građana.

Ova okrugla godišnjica izbijanja otvorenog konflikta sa staljinizmom aktuelizira sva gore pomenuta pitanja. Osnovno je pitanje u stvari kako savladati i otkloniti ono što čini samu suštinu staljinizma a to je nastojanje da se jednom svemoćnom političkom centru koji određuje pravce društvenih kretanja u ime opštih interesa podrede svi vidovi društvene organizacije i spontane društvene aktivnosti.

S te tačke gledišta treba kritički prosuđivati iskustva sa delegatskim sistemom, koji se sveo na mehanizam formalnog konfrontiranja kruto institucionalizovanih parcijalnih interesa, pri čemu je radni čovek zatvoren u najuži krug empirijskih interesa vezanih samo sa njegovom pripadnošću osnovnim ćelijama društvene organizacije. Preko tog nivoa u njegovo ime, ali bez njega, odlučuju institucionalizovani nosioci parcijalnih interesa. Na toj osnovi se onda formira kvazi-monolitizam na različitim nivoima od opštine do rupublike i pokrajine i onda se to prenosi gore na Federaciju. Svaka društveno-politička zajednica govori samo jednim glasom. Pluralizam se formalno priznaje unutar te zajednice ali se on tu i završava i posle toga počinje predstavljanje tog »homogeniziranog« interesa formalno preko jednog opunomoćenog nosioca tog interesa (delegata), a stvarno preko partijskog i državnog vrha odgovarajuće društveno-političke zajednice.

S obzirom na ovakvu situaciju treba razmisliti šta stvarno znači često ponavljano izjašnjavanje protiv »politizacije interesa«. Kako se u društvu sa osamostaljenim političkim vrhovima i institucionalizovanim parcijalnim interesima mogu konflikti interesa »depolitizirati« i šta znači ta »depolitizacija«? Ako se interesi »depolitiziraju« kome se onda prepušta njihovo usaglašavanje i sinteza? To ostaje birokratiji, jer, iz puke konfrontacije uskih parcijalnih interesa ne mogu mehanički proizići rešenja koja, bar donekle, izražavaju zajedničke i opšte interese. Prema tome, ako se konflikti interesa formalno i veštački »depolitiziraju« širi se prostor za arbitriranu vlast birokratije. Ona, u situaciji politički nerazrešenih konflikata parcijalnih interesa, dolazi u poziciju da prosuđuje šta bi trebalo da bude interesna sinteza i da onda to nameće u ime opštih interesa.

U vreme manje opterećeno brigom kako da se očuva sistem birokratskih privilegija i monolitne vlasti, drugačije se rezonovalo. Citiraću, ilustracije radi, jedno karakteristično mesto iz referata Milentija Popovića na Petom kongresu SSRNJ (1960). To mesto glasi:

»Drugim rečima, u kolikoj meri se, ekonomski život oslobađa administrativnih mera, u toj meri se i problemi koji su se po-

Digitized by Google

javljivali kao stručno privrednički, stručno pravni ili administrativni sada sve više pojavljuju kao politički i mogu se rešavati samo na političkom nivou«.*)

Prema tome, treba videti šta je, u uslovima samoupravljanja, adekvatno rešenje za problem političkog pluralizma. Nećemo jednopartijski sistem, nećemo ni višepartijski sistem. Imamo razloge za to, jer i jedno i drugo znači priznavanje monopola upravljačkih grupa na izražavanje i tumačenje »opšteg interesa«. Ali, koju smo alternativu dali? Je li ta alternativa razvijanje odgovarajuće uloge socijalističkog saveza kao široke, svima dostupne tribine otvorene borbe različitih mišljenja, gde se i Savez komunista pojavljuje kao jedan od učesnika u tom demokratskom procesu a ne kao konačni arbitar, koji svojim unapred zauzetim stavovima daje direktive svim drugim organizacijama?

Moramo se vratiti u tom pogledu onome na čemu se insistiralo već u najranijim fazama razvoja socijalističkog samoupravljanja. Na Četvrtom kongresu Narodnog fronta, odnosno Socijalističkog saveza radnog naroda, Kardelj je govorio da je neraskidiva povezanost Partije i Narodnog fronta bila jedna od najvažnijih prepreka za birokratizaciju partije i da bi se inače bez toga, Partija brzo i konačno birokratizirala. Pitanje je sada kako vratiti demokratski legitimitet i politički ugled i uticaj Socijalističkom savezu, kako ga učiniti najširom demokratskom asocijacijom ove dosadašnje forumske organizacije koja se defakto nalazi u ulozi transmisije partije u najbukvalnijem smislu reči.

Naš politički život teče od partijskog plenuma do plenuma. Tu se utvrđuju i propisuju zadaci za sve političke subjekte pa i za Socijalistički savez i delegatske skupštine. Već redovni politički izveštaji u novinama daju povoda za ozbiljno kritičko razmišljanje. Upadljiva je činjenica da su se izvršno-politički organi Saveza komunista pa i centralni komiteti preopteretili operativno-upravljačkim funkcijama dok su svi drugi subjekti potisnuti na margine i pretvoreni u transmisije.

Šta to znači, na primer, kada se posle sednice Centralnog komiteta saziva Skupština kao vrhovni organ vlasti i samoupravljanja u društveno-političkoj zajednici, da bi videla kakvi zadaci proizilaze za nju i njene organe iz zaključaka partijskog plenuma?! Time se, u stvari, priznaje da Partija postaje okosnica, glavni stub upravljačkog aparata i da se obnavlja u novim formama partijsko-državni monolitizam!

---

* Uvodna reč Milentija Popovića u Komisiji za ideološka pitanja Petog kongresa SSRNJ (1960).

Digitized by Google

Sava Živanov

Pretpostavka uspeha u bilo kom poslu je da ostanemo na tlu realnosti, pa i u ovim razmišljanjima o staljinizmu i destaljinizaciji. I Fuad i kolega Balj su pomenuli istorijske korene, ali su se orijentisali na neka druga pitanja, reforme vladanja, na strah itd.

Pitanje ostaje, upravo, ovo o čemu je Miša govorio: Susret ovih velikih socijalističkih revolucija našeg doba sa problemima epohe. Zašto su sve te velike socijalističke revolucije, koje su podstakle, organizovale i otvorile prostor stvaralačkoj delatnosti, samodelatnosti i samoorganizovanosti različitih revolucionarnih socijalnih snaga posle te velike epohalne pobede u političkom delu borbe za vlast, na jedan ili drugi način završile — duže ili kraće bile u različitim autoritativnim oblicima vladavine. Ponekad smo skloni da kažemo, jer su ih vodile kominternovske partije. Ali, imamo i Kubu i Nikaragvu, dakle, te velike revolucije koje su bile snage bez takve avangarde, bez kominterne, pa ipak su na ovaj ili onaj način kasnije ostale na istom ili došle na isto.

Zatim, zašto svi ovi veliki revolucionarni pokušaji koji traju 40 godina, da se iz toga istrgnemo, završavaju, kako je Engels govorio, o borbi prvih radničkih organizacija: »mnogim porazima i retkim pobedama«. Ne postavljamo li mi, ne postavljaju li socijalističke revolucije ipak zadatke koji su nerealni, koje ne mogu da reše? Ne treba li da budemo, možda, malo selektivni u tome? Koji su to problemi epohe i koje su mogućnosti u datom istorijskom trenutku, da se zaista ti problemi reše? Sve te revolucije bile su »juriš na nebo«, ali posle juriša na nebo dolaze oni teški, mukotrpni zemaljski problemi, a u njima postoji tako mnogo ograničenja i unutrašnjih i spoljnih. Zato samo postavljamo pitanje, da tu vidimo šta su to problemi epohe i koliko te revolucije mogu da ih reše.

Engels je u svoje vreme govorio o mogućnostima da socijalističke snage dođu u vlast u zemljama gde nisu stvorene materijalne, socijalne, kulturne, civilizacijske pretpostavke za socijalizam — i tu je predvideo dva podjednako neuspešna rešenja. Jedno je da te socijalističke snage ostvaruju zadatke koji su rešivi, a onda neizbežno ostaju na tlu postojećeg društva. I druga mogućnost da počnu da ostvaruju zadatke koje su postavili u svom programu, a za koje nema realnih pretpostavki, a onda opet završavaju u nekim pokušajima takvog nasilnog zasecanja u istorijski tok, da poput istorijskih poznatih primera, kao što je »veliki skok« i »narodne komune«, a nešto kasnije i »kulturna revolucija u Kini, ili polpotovski režim u Kampućiji, dovode do krajnje diskreditacije socijalizma u celini.

Da pokušamo da ocrtamo ono od čega je Lenjin pošao u pokušaju da izbegne obe ove opasnosti o kojima je govorio

Digitized by Google

Engels. Desilo se, ne zato što je neko želeo (uslovi rata, veliki problemi koji su pokrenuli mase na revolucionarnu akciju) da revolucija pobedi i da dođu na vlast socijalističke snage u zemlji, koja nije stvorila pretpostavke za socijalizam. Tada se postavilo pitanje: koji su to putevi da se uz političku vlast, koja postoji i koja je socijalistički orijentisana, a uz saznanje da se ne mogu preslikati etape istorijskog razvitka, koje su to forme i etape kretanja ka tom budućem socijalističkom društvu, a da ne bude ni takve intervencije u istoriji koja vodi u stranputicu, ali ni da se nastavi u samotoku, koji je, takođe, bez perspektiva. Njegova rešenja, kao što je poznato, kretala su se ka izvesnim »modifikacijama istorijskog razvitka«: politička vlast koja je proizašla iz revolucije treba da stvara pretpostavke za socijalizam, ali da pri tome uvažava zakonitosti istorijskog kretanja i da ne »uvodi socijalizam«. To je njegov koncept svojevrsne mešovite privrede« i »državnog kapitalizma« u uslovima sovjetske vlasti — koji je zastupao 1917. godine, branio (u sukobu sa »levim komunistima«) početkom 1918. a u modifikovanom vidu ponovo izrazio u politici NEP-a.

Zbog toga, kad govorimo o staljinizmu u njegovom klasičnom vidu i o njegovim novim vidovima, moramo da o tome razmišljamo. Sve su to lepe želje za ostvarivanjem asocijacija slobodnih udruženih proizvođača, razotuđenjem, najširom demokratizacijom itd. itd. Ali kako to ostvariti, šta je od toga moguće realno, jer ako postavljamo nerealne ciljeve, ako postavljamo na primer želju da odmah uspostavimo asocijaciju slobodnih proizvođača, onda se stvaraju neki neformalni otuđeni centri moći. Ako hoćemo odumiranje države onda kada je država u nekim svojim funkcijama još uvek potrebna, a još negde je potrebna, onda stvaramo, upravo, drugačije efekte nego što želimo. Zato u postavljanju ciljeva na putu ostvarivanja nove besklasne civilizacije i zadataka koji odgovaraju pojedinim fazama mora da bude više realizma.

Digitized by Google

Goran Babić

Strah i smijeh

Najprije motto. U romanu Mihaila Bulgakova »Pseće srce« ima mjesto gdje preostali predstavnik buržoazije kaže: »Sve mi je jasno u socijalizmu, samo jednu stvar ne razumijem. Zbog čega su komunisti, prvi dan kada su došli na vlast, daskama zakovali glavna vrata i počeli ulaziti na sporedna? Samo to ne mogu da shvatim«.

Kad sam stavio na papir ovaj naslov (»Staljinizam i destaljinizacija«) nisam bio siguran da je tema čvrsto postavljena. Nisam bio siguran da se na neki način ne mrda. Zato sam ga preinačio, pa u mojoj varijanti glasi »Strah i smijeh«.

Što se mene tiče, dakle, naslov sâm po sebi više liči na pomičnu, pokretnu metu. Nisam lovac, ali mogu razumjeti da se u lovu dogodi nesreća, da lovac puca u jednu, a pogodi drugu zvijerku. Tako i sada i ovdje. Neće biti da pod istom rječju isti sadržaj podrazumijevamo, bez obzira na to što je naslov na prvi pogled jednostavan i razumljiv i precizan. Ali, da objasnim prigovor potanje.

Jedno će o temi reći oni, koji imaju neko vlastito iskustvo s tim, a drugo će i drugojačije govoriti ljudi bez iskustva u tim poslovima tj, bez ožiljaka na koži. Sve što čovjek može pročitati i sve što može naučiti iz knjiga, iz tuđeg iskustva, nije ravno jednom jedinom stvarnom oštrom ubodu, jednom

Digitized by Google

istinskom udarcu, jednom konkretnom žestokom napadu. Tuđi bubrezi ne bole. Nadalje, jedno će govoriti ljudi koji pripadaju ljevici, a drugo oni s desne strane. Kod nas su, recimo, prije rata, u staroj Jugoslaviji, zajedno robijali komunisti i takozvani nacionalni revolucionari iz kojih će se kasnije ispiliti ustaše, ali to ne znači da su o robiji i robijašnici isto mislili ni da su uopće imali bilo što slično i zajedničko osim stražara i rešetki.

Idemo dalje. O istoj (ovoj) temi jedno će govoriti profesionalni revolucionari i političari, kako se to danas posprdno kaže, čeljad, dakle, u svakom slučaju odlučna da svoju kožu uloži bez ostatka u jednu od definicija politike, a nešto će posve drugo o našoj temi misliti i kazivati čeljad umjetnička, bića sklona stvarima i pojavama nerazumnim i često nekorisnim.

Na sam spomen staljinizma, oni će reagirati različito. Desetljećima čitam tekstove o staljinizmu i tek sam nedavno naišao na stvarnu njegovu definiciju, na oblik koji zadovoljava moje kriterije. U novinama je izašao članak o novim procesima u »prvoj zemlji socijalizma« i nad člankom naslov-definicija: »*Udovice donose rukopise*«. Tako je pisalo i za svakog onog koji je iole upućen u stanje intelektualčeve duše (da parafraziram Camusa i njegov govor iz 1945. godine u Palači naroda pod naslovom: »Intelektualčeva savjest«), za svakog onog koji, znači, razumije suštinu Bulgakovljeve maksime »Rukopisi ne gore«, bit će jasno zbog čega me oduševio gore rečeni naslov.

Jednom je Danijel Dragojević objašnjavao svoju tezu, po kojoj je dovoljno da imaš naslov, a tekst (ni knjigu) ne moraš imati, kao što s druge strane nije bitno što si napisao knjigu ili tekst, ako nemaš naslova.

Ni najmanje sumnje nema da upravo naslov »Udovice donose rukopise« na najbolji način pogađa temu. I da budemo dosljedni — pogađajući temu, promašuje sve ostalo, kako kaže jedan već stari i slavni aforizam Ksenije Pješčić. Malo smo se dulje zadržali na intelektualčevoj ili možda, piščevoj interpretaciji problema, jer nam je svakako najbliža, jer je najaktualnija. Na kraju krajeva, kroz nju se mogu prepoznati pa i obuhvatiti, da tako kažem, i sve ostale stvari.

Rukopise, doduše, iza sebe ostavljaju podjednako i ljudi s ljevice i ljudi s desnice; i oni sa iskustvom i oni bez iskustva; oni sa ambicijama i profesionalni revolucionari (oni manje); i pisci i intelektualci, koji se ni u što drugo ne pouzdaju koliko u taj nesretni svoj potpis. O tome je u nas, možda, najbolje pisao baš Krleža. Sjetimo se fragmenata o »Kutiji s olovnim slovima«. Ali bilo kako bilo, donosile udovice rukopise ili ne, problem će i dalje ostati i reproducirati se bez obzira na rehabilitacije i perestrojke. Problem će se nastaviti na dru-

Digitized by Google

gim mjestima i drukčijim sredstvima, jer nisu ukinute pretpostavke njegove definicije, tj. njegove egzistencije.

Današnji skup i sastanak jest prilika da se o temi tek koja suvisla prozbori, a nije i ne može biti mjesto apsolviranja jedne nedoumice s kojom se odvajkada nosi ljudski rod.

Kad neka ideja odluči da propadne, ništa je ne može spasiti. Stara Grčka je propala u času kad je iscrpljen grčki mit, kad se dogodilo sve što se uopće moglo dogoditi.

Spominjao sam u nekim tekstovima čuvenu rečenicu Margarite Yourcenar, koju ona stavlja u usta Hadrijana i koja glasi: »Nema ničeg u mome životu što prije mene nije doživio neki Grk«. Zar Rim nije jednako tako iscrpio mjeru svoje okrutnosti? Zar se tamo zaista još išta moglo dogoditi? Ima li smrti a da se u Rimu nije dogodila? I da ne spominjem dalje, da ne navodim više mjesta na kojima se ovaj problem ponavlja, stvarna njegova bit ostaje uvijek ista a mijenjaju se samo njegovi oblici i imena.

Imade, doduše, i takvih danas među nama da tvrde kako valja samo stvoriti, izmisliti, proizvesti pravu formu a sadržaj će se, biva, već sam od sebe zatim u taj oblik ugurati, ali ja nisam od takvih.

Svijet bi bio prejednostavan kad bi ga likovnost mogla objasniti. Dvodimenzionalnoj slici nedostaje treća dimenzija. Ovo što danas podrazumijevamo pod staljinizmom, zvalo se nekad, u prvo doba, dok su se jednostavne stvari zvale jednostavnim imenima — dosada, i to *dosada pod prisilom.*

Ako s te strane pristupimo našoj temi uočit ćemo da se rastvara, da se rascvjetava, da problem ne može odoljeti svome rješenju. Tek kad objavimo, na primjer, Remizova, Ribakova i Šatrova, te stotine i hiljade drugih, tek kad s njih skinemo zabranu, taj tajanstveni veo, moći ćemo se suočiti sa suštinom, sa umjetnošću i njezinim kriterijima.

Dok je na djelu dosada, siromaštvo i zabrana, nije moguće ni na šta primjenjivati ona stroga mjerila po kojima civilizacija dijeli genija od idiota, talenta od mediokriteta, zrno od kukolja.

Dosada sve ujednačava, dosada dovodi do ravnopravnosti ološa, do stanja koje Njegoš definira onom elitističkom sentencom o puku, pučini kao stoci grdnoj.

Dosada dovodi do bolesti, stagnacije i retardacije. Dosada je izlizana zastava, parola, fraza. Dosada je pomanjkanje svakog duha i njegove invencije. Dosada je šuplje slovo, prazan tekst. Dosada je prežvakavanje naše pseudorevolucionarne žvake. Dosada je gnjavaža, dremež i tromost. Dosada je revolucionarno salo.

Kada je sve to povezano sa prisilom, kada ne možeš birati između dosade i njezine suprotnosti, tada dolazi do stanja koje zovemo staljinizmom.

Ako je tako onda je jasno da je staljinizam uvijek moguć i da se on podjednako događa i danas, kako kod nas tako i

Digitized by Google

drugdje, svugdje i svagdje, uvijek i u svakom času u kom se u ime bilo kojih ciljeva, a naročito tzv. viših, općih i zajedničkih, prisiljava duh i tijelo na ponavljanje, na starost, na dosadu.

Besmrtnost je najstrašnija kazna ako nije vezana s mladošću te i o tome, naravno, postoji mit.

Jedna je zaljubljena boginja zamolila Zevsa da njezinom ljubavniku, običnom smrtniku, podari besmrtnost, ali je zaboravila, nesretna i nespretna, napomenuti da joj ljubavnik treba vječno ostati mlad, jer je tako valjda pretpostavljala.

Zločesti Zevs koristi, dakako, svaku priliku da napakosti kako ljudima tako i bogovima, te ne mogavši odbiti boginji molbu, podaruje njezinom dragom besmrtnost, ali ne i to za šta nije zamoljen, vječitu mladost.

Sada nesretnik stari a ne može umrijeti i pretvara se, smanjujući se, na koncu u kukca pa u zvuk.

U naknadnoj razradi ovog manje poznatog mita sudjelovali su i Hegel i Kafka, ali to za našu priču nije bitno. Taj što stari a ne može umrijeti dobio je nakon dvije hiljade godina svoje pravo ime. To je staljinizam, on se danas tako zove.

Mijenjaju se bogovi, ali ostaje njihova volja. Da su se u Zevsovo vrijeme služili telefonom, njegovi bi ljudi svakako prisluškivali razgovore. Da su bogovi pisali pisma netko bi im otvarao poštu. I tada su slali u progonstvo, u Tartar divove i Titane i svakog tko je bio na pogrešnoj strani u času odlučne bitke.

Da su izlazile novine nekima ne bi objavljivali tekstove. Da su imali televiziju neki se na njoj ne bi mogli pojaviti.

Zapravo, što se promijenilo?

Jasno je, prema tome, da je jedina šansa da se izbjegne staljinizam u tome da se napiše, stvori i projektira novi mit, nova slika svijeta i da se živi u njemu i po njemu, ali samo dotle dok se i on ne iscrpi i ne istroši, dok i on ne završi u muzeju u kome se čuvaju ostaci historijskih oklopa, te forme kojima nedostaje sadržaj, kore kojima je vrijeme pojelo suštinu.

Kad kornjača napusti svoj oklop, svoju kožu, ne pomaže dijalektika ni lukavstvo birokratskog uma, ni optimizam na dvorcu carstva koje se raspada.

Kako je danas, a u nas ovdje i sada?

Kako stojimo mi sa staljinizmom i sa destaljinizacijom ili da sve to prevedem na jezik koji me zanima — je li nam dosadno, čime se zabavljamo, u što trošimo vrijeme, što se događa, postoji li ovdje kakav plan za plovidbu, šansa za otkriće.

Želja za pustolovinom, smjelost da se otisnemo u nepoznato, opasno i neizvjesno, spremnost za novu ljubav, čežnja za avanturom ili je možda sve svedeno na sintagmu *uspomena na sećanje* iz arsenala posete Voje Despotova? O tome, mislim, možemo govoriti.

Digitized by Google

Neka govore oni koji imaju što reći, koji mogu nešto ponuditi, nešto novo, zanimljivo i uzbudljivo, duhovito i privlačno, radosno i tužno, nešto što je u svakom slučaju izvan dosade, daleko od prosječnosti koja škopi i uspavljuje!

U jednoj crkvi na periferiji Moskve gledao sam prije nekoliko godina kako se tiskaju mnogobrojne babuške u rubaškama, prenoseći s ruke na ruku svoje tanke upaljene svijeće. Nisu bile mlade, ali je ipak svaka bila mlađa od Oktobra.

Njemu je nesretniku već sedamdeset.

U pjesmi o Ljilji Brik, Kiko Sarajlić govori kako ona svakog dana ode na trg da posjeti spomenik svome dragom, Vladimiru Majakovskom, i kako je svakog dana sve starija, a njemu je uvijek 37 godina. U međuvremenu Ljilja Brik je umrla. Poezija nije logična. Ona je neumoljiva. Da se Brikova ubila kad i njezin Volođa, Kiko bi napisao drukčiju pjesmu i stvar bi opet došla na svoje.

Na prvi pogled ova digresija nije u tijesnoj vezi sa staljinizmom ili sugerira površnom umu tek smrt kao rješenje, ali nije tako. Revolucionari imaju pravo na strah i slabost, na manu, grešku i nedostatak, na svaku ljudsku slaboću osim dosade i njezine prisile.

Komunizam se može napraviti od svake boje osim sive, ali mi ni danas još nismo u stanju da povedemo razgovor o bojama. Umjesto žive i željene riječi, umjesto blistavila, sjajnog duha i vatrometa ideja, slušamo godinama gluposti koje dovode do očajanja, do zatupljenosti i beznađa, do postupnog skončanja, i zakrečenja. Govore nam dosadni ljudi. Neduhoviti, neobrazovani, površni i nikakvi — tek možda toliko lukavi koliko im je potrebno da se održe na vlasti i na životu.

Revolucija koja se pretvori u dogmu i dosadu, u glupost i sivilo, umire od arterioskleroze kao kakva bivša crkva, prošla religija, kao vjera koja je izgubila svoje vjernike.

Nedavno sam negdje opet čuo kako je bolji i užasan kraj od beskrajnog užasa. I to je tačno, ali da nisam uvjeren kako je danas i sada, a sutra još i više moguće i ovdje i kod nas opet i ponovno stvoriti taj potrebni i nužni novi mit, koji će za sobom povući i nove Argonaute u pustolovinu i avanturu čovjeka dostojne plovidbe, da nisam, kažem, u to uvjeren — ja ni danas ne bih govorio.

Imate u Dalmaciji divnih mjesta na kojima je moguće predveče ispod masline piti vino dok odasvud miriše ruzmarin, kadulja, bosiljak, majčina dušica, mažurana. Umjesto da se nosim s nečastivim i sa slugama njegovim paklenim, bolje bi bilo svakako sjediti uz more i gledati na zapad ka suncu koje zalazi. Pominjem se ovdje toga jer je u tradiciji hrvatske literature bilo i takovih.

Zar nije u Dubrovniku, prije 200 godina, dugo postojala »Akademija dangubnijeh«? Postojala je i upravo zbog toga je

Digitized by Google

(zbog dosade) ubrzo stigao Napoleon i razorio Republiku koja se iscrpila, koja je dosadila i najboljim svojim umovima.

Učinimo dok možemo i ako još uopće nešto možemo, koliko možemo. Vječnost nije na našoj strani, ali se bojim da glupost jeste.

Upravo sam pročitao da su na nekom skupu odlučili, i čini mi se potpisali samoupravni akt o financiranju nabavke ženke za glasovitog delfina Jocu u Boki Kotorskoj. Biva, Joca je nesposoban da ispliva na debelo more i da si nađe družicu, pa će taj problem umjesto njega riješiti općinska struktura a sve, naravno, u cilju unapređenja turizma.

Može li opstati zemlja u kojoj je Joca najpametniji ali i najnemoćniji? Mudar, kakav već jeste, on je od žene pobjegao kao Odisej u Boku, ali tu žive opet Lestrigonci. Oni nisu ljudožderi ali će mu nabaviti ženu, pa mu dođe na isto. U korijenu je, dakle, opet isti problem, dosada. Samo, kome je dosadno — Joci ili općinskoj upravi? Tko tu ulazi na sporedna vrata? Ne smijem nastaviti sa razmatranjem ovog kapitalnog problema jer će se već naći netko da ustvrdi kako to sa staljinizmom i naročito sa destaljinizacijom nikakve veze nema.

Završavam stoga na nemjestu i u nevrijeme, kako bi narod rekao. Važno je da čovjek može izabrati između, barem, dvije mogućnosti. S jedne strane, turizam i uprava a s druge otvoreno more. Joco, odluči se! Sve su naše oči u te uperene. S druge strane, ja, na primjer i ne očekujem spas. Za mene je i mnogo naše najviše rukovodstvo kao delfin. Govori nešto, snažno i uzbuđeno, ali mu ne razumijem glas.

Digitized by Google

Vojan Rus

Staljinizam — birokratizam prvobitne akumulacije i industrijalizacije

Vi mi nećete zameriti ako predložim da raspravu o staljinizmu i destaljinizaciji pokušamo održati na istom naučnom metodološkom nivou na kome je izgrađen Program Saveza komunista Jugoslavije. Deo Saveza komunista nije bio kasnije (visok nivo imao je X kongres) uvek na tom naučnom nivou, na kome je bio Program Saveza komunista. Program je probleme i etatizma i kapitalizma rešavao na naučni način, starajući se o što preciznijim, ali ne tvrdim formulacijama, o preciznim definicijama koje nisu opredeljene jednim predikatom, nego čitavom lepezom predikata, definicijama koje su u isto vreme zaista suočene sa posebnom strukturom savremenog društva i koje se u dijalogu sa njom razvijaju.

Čini mi se da je rasprava o staljinizmu posle tog vremena i u čitavom svetu i u Jugoslaviji, bila uglavnom ispod nivoa metodološkog pristupa Programa Saveza komunista.

Znatan deo kritike staljinizma i u Jugoslaviji i u svetu proizilazi iz građanskih i malograđanskih izvora, čak ponegde bez jasne svesti da je reč o tim izvorima. To je, po mom mišljenju, glavni uzrok jednog nižeg nivoa kritike staljinizma i projekata destaljinizacije.

O staljinizmu se vrlo često govori ili samo esejistički, ili čak samo patetički, bez najmanjeg pokušaja jasnog pojmovnog

Digitized by Google

definiranja i suočavanja sa stvarnošću. Na primer, staljinizam se vrlo često uprošćeno izjednačava sa bilo kojim birokratizmom, sa bilo kojim totalitarizmom, sa bilo kojim etatizmom, iako ima vrlo različitih i etatizama i birokratizama u svetu. Jedna od najsvežijih pogrešaka bila je ona iz malograđanskih krugova u Jugoslaviji, koja pokušava postojeći i jaki jugoslovenski birokratizam izjednačiti sa staljinizmom, iako su ta dva birokratizma vrlo udaljena: na jednoj strani staljinistička, sasvim monolitna piramida, a na drugoj strani savremeni jugoslovenski birokratizam, koji je vrlo masovan ali i vrlo disperzan u obliku mnogih atomiziranih centara koji su u međusobnoj borbi. Takva duboka razlika se jednostavno utapa u vanredno niskom sociološkom filozofskom nivou kritike staljinizma.

Na početku bih pokušao dati sasvim kratku definiciju staljinizma, ne sa svim mogućim predikatima, nego samo jednu malu početnu definiciju koja je meni potrebna za današnje izlaganje.

Staljinizam bih pokušao definirati kao jedan izraziti postrevolucijski birokratizam prvobitne akumulacije i industrijalizacije u kome je došlo do potpune simbioze državnog, partijskog i drugog upravljačkog aparata, do simbioze koja je vodila do sasvim jedinstvene birokratije, u kojoj je gotovo sva moć koncentrisana isključivo u jednom uskom vrhu, gde je gotovo čitava redovna zakonitost faktički ukinuta i zamenjena unutrašnjim direktivama, gde je rad redovnih sudova gotovo potpuno izostao.

Staljinizam nije bio novi društveni sistem, nego jedan na temelju socijalizma nastali ali njemu sasvim suprotni faktički sistem upravljanja. Moram da kažem: nije bilo isto formalno ustavno uređenje Sovjetskog Saveza i staljinizma, pošto je staljinizam bio jedan faktički, neformalni ali totalni način upravljanja.

Pored toga, staljinizam je bio izraziti zahtev za podređivanje čitavog svetskog radničkog i socijalističkog pokreta jednom vladajućem centru. Ako se pojavio negde u svetu neki monolitni birokratizam, koji se odupirao tom centru, on je bio možda strašan birokratizam, na primer polpotizam, ali on već nije staljinizam, jer se ne podređuje njegovom centru. To je jedna kratka definicija staljinizma, koja je nužna da bih kasnije pokazao kako ima drugih birokratizama.

Druga teza koju bih izneo bila bi sledeća: staljinizam uprkos svoje velike birokratske moći nije nikada mogao potpuno ugušiti tekovine oktobarske revolucije. Oktobarska revolucija je mnogo veća istorijska snaga od staljinizma. Oktobarska revolucija je bila do tada zaista najveća i izvorna antikapitalistička, antiimperijalistička i antifeudalna revolucija, koja je svom snagom prelomila sve najgadnije strukture čovečanstva u tom momentu i koja je dala (što se tiče međunarodnih podstreka)

Digitized by Google

najveći istorijski podstrek XX stoleća koji delimično traje i danas. Tu već dolazi do velikih nesporazuma pošto neke komunističke partije ili pojedinci izjednačavaju staljinski model sa oktobarskom revolucijom. Pošto je staljinski model opravdano propao misle da je propala i oktobarska revolucija. Ali oktobarska revolucija i danas živo deluje u delu istorije, jer su neke protivrečnosti, koje je ona napala, i danas žive. Recimo, najdublji klasno-socijalni ponor čovečanstva, ponor između razvijenih i nerazvijenih zemalja, koji je izrastao iz imperijalističke faze kapitalizma, on će delovati i u XXI veku i u tom vidu biće aktuelan lenjinizam i dalje. Ili: Lenjinova teza o različitim putevima u socijalizam jeste i danas aktuelna. Isto važi za Lenjinove teze o birokratizmu, o odumiranju države, za Lenjinovu tezu o još dugom postojanju kapitalističkih elemenata. Lenjinova teza o NEP-u danas je sasvim sveža. Ono što se danas dešava u socijalističkim zemljama ima i nekih elemenata NEP-a na jednom kvalitetno novom nivou. Naravno, u čovečanstvu XX veka nastupile su posle Lenjina i značajne novosti.

Potpuno je pogrešan stav izjednačiti staljinizam sa Lenjinom i oktobarskom revolucijom. Oktobarska revolucija mogla je biti od staljinizma povremeno i mestimično potisnuta ispod zemlje, ali nikada nije mogla da nestane.

Zato je potrebna oštra razlika između dve vrste boljševizma, između dve vrste kominterne i dva sastojka kominterne. Jedna je lenjinistički, druga je staljinistički boljševizam i kominterna. Efekti lenjinizma i oktobarske revolucije nisu išli samo do kineske revolucije, nego na sve kontinente sveta, sve do moderne Turske, do Nehrua u Indiji, do Sukarna u Indoneziji, do Latinske Amerike i Afrike.

Znači, efekti oktobarske revolucije su zaista u XX veku najveći, oni su početak najvećeg preloma i najveće revolucije, slamanje svetskog kolonijalističko-imperijalističkog sistema. To je oktobarska revolucija počela i zato je bila početak najveće revolucije u dosadašnjoj istoriji.

Istorijski odjeci i uticaji oktobarske revolucije nikako ne znače da druge revolucije nastale u smeru oktobarske revolucije nisu bile izrazito originalne revolucije. Uticaji oktobra nisu bili šablonski, gde bilo su se posle njega povele revolucije, bile su sve originalne i kineska i jugoslovenska i kubanska i alžirska itd. Znači, Oktobar nije rađao šablone, nego je Oktobar rađao izvornost, jer je samo podsticao unutrašnje nagomilane posebne, specifične snage naroda.

Treća teza je važna metodološka pretpostavka: gde je najvažnije merilo za staljinizam i za destaljinizaciju? Da li je život oblikovao neko objektivno merilo za sve to? Mislim da je. Pokušavam tome pristupiti naučno, ne želim nikakva ideološka preterivanja i izopačavanje. Ako bih pokušao da budem naučno dosledan, moram i danas tvrditi da je delatnost Saveza komunista Jugoslavije predstavljala najtemeljniju kritiku i pre-

Digitized by Google

vazilaženje i staljinizma i buržoaske demokratije i socijal-demokratizma. Politika Saveza komunista je zaista bila po svojoj intenciji novi kvalitet koji je mogao prevazići staljinizam. Zato je ovaj kvalitet suštinski deo merila za staljinizam i destaljinizaciju.

Socijal-demokratska politika je na zapadu bila relativno napredna i donela je pozitivne tekovine. Ja nemam potcenjivački odnos do nje, ali je imala i nekih sličnih poteza kao »komunistički« etatizam, na primer birokratija u samoj socijal-demokratiji. Povezivanje socijal-demokratije sa državnim kapitalizmom, bilo je napredno, ali je, to ipak bio samo etatistički način rešavanja ekonomskih i socijalnih pitanja. Jedan znatan deo krize savremene socijal-demokratije jeste u tome što se ona suviše vezala samo uz državu dok je bila na vlasti, što je stvorila birokratske strukture, koje nisu simpatične radničkoj klasi, a sastojaka socijalnog pokreta ima sada manje. Znači socijal-demokratija dobija slične poteze i na birokratskom nivou, ne samo na nivou ponekad nepotrebnih kompromisa sa buržoazijom. Zato je bio Savez komunista sa svojim u ovim programskim stavom jedan novi kvalitet, koji je bio principijelno kritički prema svim pojavama u radničkom pokretu i koji je novim kvalitetom samoupravljanja mogao da prevazilazi i socijal-demokratiju i staljinizam. Zato je jugoslovensko iskustvo, po mom mišljenju, deo merila destaljinizacije.

Mislim da je jasno zašto je Savez komunista Jugoslavije mogao biti deo takvog merila. Ne zato što smo mi iskona neki vanredni ljudi, nego zato što se Jugoslavija u toku II svetskog rata i posle njega sukobljavala sa najoštrijim protivrečnostima savremenog sveta. Jugoslavija se odlučno borila sa najsurovijim imperijalizmom, sa fašizmom. Na taj veliki pritisak došao je kvalitetni narodno demokratski odgovor. Uskoro smo bili pritisnuti i od zapadnog kapitalizma i od staljinizma i zato smo morali tražiti svoj sopstveni put. Zato smo morali biti pametni.

Znači, mi smo usled svetskih, objektivnih zakonitosti došli do traženja novog puta. Zato mislim da Program Saveza komunista u svim svojim delovima i danas doprinosi perspektivi borbe sa birokratizmom i destaljinizacije. Savez komunista bio je između 1948—1980. glavni naboj svetske destaljinizacije. To je gotovo očigledno. Mi smo u jednoj deceniji bili čak potpuno sami u kritici staljinizma. To je istorijska činjenica. U toj kritici jako su zakasnile čak razvijene komunističke partije na Zapadu, koje inače poštujemo.

Mislim da možemo naučno dokazati da je Jugoslavija i u praksi i u teoriji već početkom pedesetih godina izgradila nešto mnogo kvalitetnije od običnog državnog i nacionalnog otpora staljinizmu. Izgradila je početkom pedesetih godina i u teoriji i praksi novi socijalistički put, novi kvalitet. Taj novi kvalitet je Zakon o radničkim savetima 1950. godine, već 1952. godine novi koncept partije, koji je izrazito destaljinistički, novi

Digitized by Google

koncept o položaju nauke i kulture, koji iznosi Kardelj u slovenačkoj Akademiji 1949. godine, a potpuno dolazi do izražaja na Kongresu pisaca 1952. godine u Krležinom referatu, koji je kritika i buržoazije i staljinizma. Uporedo sa time dolazi do raspuštanja radnih zadruga na selu. Sve se to dešava početkom pedesetih godina.

Znači, mi smo zaista u praksi išli na jedan novi kvalitet, i na put izgradnje samoupravljanja. Ono što smo saželi u našem Programu 1957. godine, to je bilo samo teoretsko sintetiziranje i uopštavanje desetogodišnje nove prakse. Program nije bio fraza, to nije bila deklaracija, bilo je ozbiljno angažovanje, koje se pak sukobilo sa velikom zaostalošću.

Znači, u Jugoslaviji smo imali sasvim izgrađeni koncept sadržajne i kontinuelne demokratije modernog doba. To je bio novi pozitivni odgovor i staljinizmu i socijaldemokratizmu i buržoaskoj demokratiji.

Sada se postavlja pitanje: zašto je Program Saveza komunista nedovoljno poznat i kod nas i u svetu.

Jedan deo objašnjenja negativnih odnosa prema Programu Saveza komunista proizilazi iz malograđanskog utopizma. Malograđanski utopizam je samo proizveo iluziju kao da Program Saveza komunista obećava da će do godine 2000. izgraditi jednu potpunu komunističku asocijaciju, kao da će sasvim odumreti država, odumreće sve protivrečnosti. Međutim, Program sasvim drugačije govori, govori o tome da će još vrlo dugo postojati i birokratizam i druge protivrečnosti.

Pošto se ti utopistički koncepti nisu ostvarili, neki smatraju da je pogrešio Program, a ne oni sami. Pored toga u Jugoslaviji je došlo usled određenog buđenja malograđanskih snaga, do njihove kritike staljinizma, koja se povezivala u međunarodnim razmerama. Takva malograđanska kritika staljinizma nije smela da se poziva na Program, pošto je Program zaista napredno socijalistički.

Razne grupe i revije u Jugoslaviji su htele sebe predstaviti kao jedinog stvaralačkog u okviru borbe protiv staljinizma. Oni tvrde da su se partija i titovsko rukovodstvo sukobili sa Staljinom samo iz nacionalnih pobuda, a da su jedino u ovim grupama gradili novi koncept. Činjenica je da su se oni pojavili gotovo deset godina posle novog pravca SKJ, a tri godine posle Programa Saveza komunista. Takve grupe su sebi svojatale potpuni monopol na kritiku staljinizma i na novi put. Iako su imale po nekih pozitivnih elemenata, bile su samo jedan mali delić ogromnog jugoslovenskog fronta protiv staljinizma.

Učiniću jedan kratak osvrt na sadašnje promene u Sovjetskom Savezu i u istočnoevropskim zemljama: da li su ove promene istinite, kakvog su karaktera?

Mislim da je vrlo slična kriza jednog birokratizma koji parazitira na ekstenzivnoj industriji podstakla i istočnoevropske zemlje da idu u odlučniju kritiku birokratizma uopšte.

Digitized by Google

Staljinizmu je sledio ili jedan neostaljinizam ili neki etatizam, koji je bio drugog tipa. Dok je bio staljinizam zaista krajnja diktatura, u razdoblju Brežnjeva ostvaruje se delimično ukidanje nezakonitosti, ali se istovremeno produžava jedna statika jednog dremajućeg birokratizma, koji se povezuje sa dremajućim delovima radničke klase i sa dremajućim delovima inteligencije. To je jedna nova kombinacija koja je i u Jugoslaviji usledila u razdoblju početne akumulacije.

U Jugoslaviji nemamo staljinizma ali imamo vezu dremajuće birokratije sa dremajućim delovima radničke klase i inteligencije. To je jedna stagnacija i statika u kojoj nema više nikakvog napretka. Pošto se došlo u jednu krizu stagnacije na toj osnovi mislim da je vrlo pozitivna činjenica da u Sovjetskom Savezu postoji zajednička politička volja da se po starom ne može i da treba ići u novo. To je sigurno istinski pomak.

Zato mislim da su, u SSSR i u Istočnoj Evropi sa tom zajedničkom političkom voljom prešli fazu truljenja, stagnacije i statike i imaju otvoren proces promena. Ali te promene mogu vrlo dugo da traju i one se neće razrešiti u nekoliko godina kako to neki očekuju.

Biće dugačak put do vrlo vidljivih promena u stvaranju socijalističkih odnosa koji odgovaraju intenzivnoj privredi vrlo dugačak put je da će doći do suštinski veće produktivnosti i materijalnog bogatstva. Na čitavom tom putu može biti raznih kriza i zastoja, čak kratkih manjih povrataka. Ali nikada više ne može doći do povratka Brežnjevu i Staljinu.

Prelazni period u izgrađeni socijalizam biće vrlo dugačak u čitavom svetu. Duboke protivrečnosti u čitavom svetu još će najmanje sto ili dvesto ili trista godina rađati i mnogo birokratizma i mnogo etatizma i kapitalističke odnose.

Pored tih tendencija birokratizma i etatizma, koje će još dugo trajati u čitavom svetu, postoje u čitavoj istočnoj Evropi još dodatne posebne teškoće koje su istorijski nastale i koje su slične poteškoćama u Jugoslaviji.

Mi smo možda u Jugoslaviji zakasnili dvadeset godina od prvih početaka privredne reforme pošto nismo prešli sa ekstenzivnog na intenzivno privređivanje. To je verovatno i greška istočne Evrope.

Ali, pored tih izgubljenih dvadeset godina gotovo čitava istočna Evropa (osim možda Čehoslovačke) zaostaje mnogo iza zapadne Evrope naročito u pogledu istorijskog razvitka modernih oblika privređivanja, moderne trgovine, moderne organizacije rada, modernog bankarstva, moderne uprave.

Zaostajemo istorijski možda četiristo ili petsto godina u čitavoj istočnoj Evropi jer smo bili dugo u orbiti nekih nomadskih birokratizama. Ako bi sada uspeli da preskočimo sve te zaostatke i da za pedeset godina oblikujemo takvu sposobnost ekonomskog privređivanja, takve navike i takvu organizaciju rada, takve navike poslovanja u krupnoj privredi, takvu

Digitized by Google

privrednu inicijativu, takvu sposobnost ekonomiziranja koju je Evropa učila 600 godina — bio bi to veliki uspeh.

Iako je nesumnjivo pravilan put kojim idemo u SSSR, u Jugoslaviji — a to je više privredne inicijative preduzećima i pojedincima, a u socijalističkim okvirima za taj put istorijski srazmerno smo malo spremni. Za to nismo krivi mi komunisti ali će zbog toga malo potrajati dok se izgrade uspešni menadžeri, uspešni trgovci, uspešni nosioci sitne privrede i dok taj uspeh postane vidljiv.

Tu nema ničeg strašnog. Taj put moramo preći, pa makar trajao pedeset godina.

Sledeća teza je u tome da je destaljinizacija srazmerno kratak put, a dosta duži od debirokratizacije. Pošto je staljinizam bio jedan sistem upravljanja bez zakona mogućno je vrlo brzo preći od takvog sistema upravljanja na zakonitost, na pravnu stabilnost.

Međutim, u čitavom svetu biće vrlo dugačak put debirokratizacije, vrlo dugačak put deetatizacije, vrlo dugačak put deklasizacije, vrlo dugačak put dekapitalizacije. Svuda u svetu put do jedne socijalističke asocijacije višeg tipa i lišene pomenutih otuđenja trajaće verovatno 300, 400 godina.

U čitavom tom periodu, recimo dvesto ili tristo godina biće još jaki elementi birokratizma, etatizma, kapitala.

Čini mi se vrlo prazno pričanje kao da će sa kompjuterima i sa XXI vekom nastupiti sasvim nova era. Neće ni 2001. godine nastupiti raj, nego će biti gotovo svi osnovni socijalni problemi prenešeni iz XX veka u XXI vek.

Podela na umni i fizički rad će ostati i u XXI veku, kao jedan od elemenata jake klasne podele i kao izvor birokratizma. Ostaće vrlo uske podele rada, recimo 40 hiljada i više različitih profesija. Ta uska podela rada će ostati na početku XXI veka. Kao glavni oblik klasnog društva ostaće u XXI veku ponor između razvijenih i nerazvijenih zemalja i on neće biti prevladan na početku XXI veka, možda na kraju. Sve te društvene strukture, stvaraće i rađaće birokratizam, klasnu podelu i podelu na umni i fizički rad. Znači, niko u svetu ne može stvoriti bilo kojim optimalnim putem savršenu demokratiju, a još manje komunističku asocijaciju i višu fazu komunizma na početku XXI veka. Mogući cilj u XXI stoleću jeste i to da li ćemo znati subjektivnim snagama tako organizovati društvo da smanjujemo fundamentalne ponore, da stvaramo više sadržajne demokratije. To će zavisiti pre svega od subjektivnih snaga, ali na čitavom tom putu biće raznih novih problema i razvojnih kriza.

Sasvim je pogrešno pričanje kao da je Program Saveza komunista samo izraz XX veka, a da će on biti u XXI veku samo neki stari spomenik. Pričanje o »potpuno novom društvu XXI veka« je prazno pričanje ukoliko ne uvažava pomenute

Digitized by Google

momente klasnog društva: fizički — umni rad, razvijene — nerazvijene zemlje, kapital, birokratizam.

Nova tehnologija može imati dva sasvim suprotna efekta. Nova tehnologija može značiti ili više eksploatacije ili manje eksploatacije. To će zavisiti od subjektivnih faktora.

Potpuno su prazna očekivanja da će nova tehnologija stvoriti sama po sebi punu društvenu harmoniju i sreću. Ona će delovati tako kako će je ljudi postaviti: može biti deo humanizacije, a može biti i deo dehumanizacije.

Znači, svi glavni društveni problemi XX veka u jako preobraženim vidovima ostaće i u XXI veku.

U Programu Saveza komunista ima nekih manjih delova koji su malo zastareli. Recimo, suviše oštar stav prema sitnoj privredi, ili možda suviše oštar stav prema religiji (i ubuduće moraćemo opredeliti svoj odnos prema njoj). Međutim, u celini mislim da će ostati Program još dugo aktuelan. Zato se zalažem za to da kroz dve godine, posle 14. saveznog kongresa počnemo raditi na nekim amandmanima na Program Saveza komunista. Sada ne smemo suviše o tome pričati, nego moramo raditi na izlasku iz ekonomske krize.

Inače, puno me veseli što je razgovor zaista dobio ton drugarske diskusije.

Pokušao bih da odgovorim na neke stvari koje je Miša pomenuo. Više stvari mogu prihvatiti, ali moram dati malu primedbu na metodološki pristup.

Čini mi se da je metodološkom pristupu nešto nedostajalo u tom smislu da se pošlo od određenih napisanih stavova, a nedovoljno analizirajući društveno-ekonomske okolnosti određenog vremena kada se pojavi teza o dve faze revolucije.

Čini mi se da ponekad zaboravljamo i zanemarujemo onu pozitivnu stranu teze u dve faze revolucije, koja uvažava mogućnost nedalekog prelaza narodno-demokratske revolucije u socijalističku.

Teza o dve faze revolucije je važan napredak, u poređenju sa socijal-demokratijom koja je ostala ograničena samo na evropske zemlje, i koja je očekivala revoluciju i socijalizam samo ovde. Teza o dve faze revolucije verovatno očekuje da će socijalistička revolucija na neki način srazmerno brzo apsorbovati u sebi zaostalu problematiku dve trećine nerazvijenog čovečanstva — Azije, Afrike, Latinske Amerike, Istočne Evrope i Južne Evrope — da će na tom području socijalizam u sebi apsorbovati i najveće nezavršene zadatke buržoaske revolucije, koja nije bila dosledno izvedena na tom ogromnom prostoru. Pošto se ovde buržoazija vezala sa feudalizmom, očekuje se da će socijalizam u svojoj revoluciji, kada se nadoveže na buržoasku revoluciju, odlučno vršiti njene zadatke u pogledu agrarne reforme, u pogledu samostalnog formiranja i oslobođenja nacija i industrijalizacije i modernizacije.

U tome mislim da je jedan elastički korak napred.

Digitized by Google

Drugo, mislim da ne drži stav da je Lenjinova analiza subjekata revolucije u njegovo vreme manjkava.

Lenjinova teza o subjektima revolucije — proletarijat, seljaštvo, porobljeni narodi — je suštinski korak napred u poređenju sa dotadašnjom socijal-demokratijom i zato je lenjinski pokret postao svetski pokret, a socijal-demokratski ostao dugo regionalni evropski, a zakasnio u antikolonijalnu revoluciju.

Međutim, nakon odlaska Lenjina — a naročito posle velike krize 1928—34. i posle drugog svetskog rata — pojavile su se u čovečanstvu značajne strukturne promene koje Lenjin nije mogao obuhvatiti u svojoj praksi i teoriji. Pošto je bila posle oktobarske revolucije, prva radikalna revolucija na tlu Jugoslavije, ona se morala oštro suočiti sa tim strukturnim promenama pa ih je zato i prva u istoriji celovito zahvatila u Programu SKJ: pojava državnog kapitalizma posle velike krize; široki svetski razmah socijalističkih procesa posle drugog svetskog rata i specifične unutrašnje suprotnosti početnog socijalizma; vojnopolitički blokovi kao najopasnija svetska suprotnost posle 1945. godine; antikolonijalna revolucija; politika aktivne koegzistencije i mira; suprotnost između razvijenih i nerazvijenih zemalja kao nova glavna klasna suprotnost čovečanstva. U tim novim uslovima postavljaju se radničkim i naprednim pokretima novi zahtevi u pogledu konkretnih ciljeva i puteva, organizacije i taktike.

Vrlo je interesantna ova diskusija, koja je istakla pitanje akcija i slobodnog kruženja kapitala u jugoslovenskom prostoru. Mislim, da je utemeljeno razmišljati o tome kako neodgovorno društveno vlasništvo napraviti odgovornim društvenim vlasništvom i koje su njegove sve kompetencije.

No, čini mi se da akcije i druge hartije od vrednosti nisu glavni put do društvenog vlasništva, koje je istovremeno i odgovorno vlasništvo. Ima drugih mnogo važnijih puteva do toga, nisu samo akcije ili obveznice. Ove najvažnije puteve do odgovornog društvenog vlasništva sačinjavaju svi sastojci prelaza iz ekstenzivnog u intenzivno privređivanje: bolja organizacija rada i poslovanja, zamena dremajuće privredne birokratije boljim privrednim rukovodiocima, viša produktivnost, viša rentabilnost i ekonomičnost iskazana na tržištu.

Društveno vlasništvo i odgovornost za njega učvrstiće i dovoljno visoka akumulacija, jer se time čuva društveni kapital. Lični dohoci moraju biti uslovljeni određenom akumulacijom, da se ne bi jelo društveno vlasništvo.

Društveno vlasništvo izoštriće svoju odgovornost ako će imati društveni kapital uvek realnu cenu ako budu kamate stalno iznad inflacije.

Ako je kamata puno ispod inflacije, onda kapital nema normalnu cenu koja je uslov da bi ga ljudi čuvali, da ga ne bi rasturali.

Digitized by Google

Pitanje samih akcija: ne tvrdim da je to nešto čega se moramo odmah uplašiti, samo moramo videti sve praktične vidove koji su povezani.

Ako kažemo akcija, to nije isto kao obaveznica pošto obaveznica ne uključuje pravo upravljanja bez rada, nego samo omogućava da neko uloži i da mu se garantuje da dobije deo dobiti. Nasuprot tome, ako pređemo na akciju onda ulagač ima i toliko glasova koliko ima akcija. Može se desiti da će on komandovati delu privrede i to je realni problem.

Tek u ovoj celini odgovornog društvenog vlasništva jedan od aspekata jesu hartije od vrednosti. Ipak, one su više povezane sa skupljanjem društvenog kapitala, nego sa pitanjem odgovornosti nosioca vlasništva.

Treba razlikovati različite hartije od vrednosti (akcije-dionice, obveznice) sa različitim osobinama u pogledu prava na dobit, u pogledu prava upravljanja, u pogledu mogućnosti prodavanja i kupovanja na domaćem i stranom tržištu. Jako pažljivo moramo razmotriti vrlo različite socijalne i političke posledice koje imaju različiti aspekti različitih hartija od vrednosti na razvitak jugoslovenskog društva.

Društveno vlasništvo u privredi, koje je izgrađeno za poslednjih četrdeset godina velikim odricanjima svih radnih ljudi Jugoslavije (akumulacija je iznosila često 30—40%) ne može se razdrobiti u akcije (dionice) kapitalističkog tipa, koje se mogu prodavati bilo kome u zemlji i inostranstvu. To ne bi bilo samo nepravedno prema ogromnoj većini koja je stvorila društveno vlasništvo, nego bi mogla biti ugrožena i nacionalna nezavisnost ako bi znatan deo društvenog vlasništva u obliku akcija kupili strani kapitalisti.

Dalje, do koje granice da kapital slobodno kruži? Recimo, da li je moguće da radnici mogu prodati, ako se dogovore, svoju fabriku i da niko ništa ne može protiv toga.

Dešavalo se u nekim zemljama da radnici koji su dobili akcije, te akcije i rasprodaju.

Međunarodno kruženje kapitala i unutrašnje kruženje kapitala je zato vrlo važan aspekt ovih hartija, koji može imati velike posledice.

Mi se slažemo da je mogućno veće kruženje kapitala unutar Jugoslavije. Ali govori se istovremeno i o međunarodnoj otvorenosti naše privrede. Kakve bi bile posledice ako bi se naše akcije prodavale na svetskim berzama.

Pošto smo privredno nejaki mogli bi kapitalisti vrlo jakih zemalja bez ijednog tenka kupiti znatan deo društvenog vlasništva. Mogu oni dati 5% više cene za naše akcije, ako bi one slobodno kružile po svetskim berzama. Strani kapitalisti dobro plate naše akcije i mi se ujutro probudimo, svuda su još naslovi u našem jeziku a mi smo već jednim delom tuđi.

Zato se naše društveno vlasništvo ne sme pretvarati u kapitalističke akcije, a hartije ne mogu kružiti berzama.

Digitized by Google

Drugo su akcije sa ograničenjem kod manjih preduzeća koja bi stvorili, recimo, naši iseljenici, ali koji bi sa tim ograničenim akcijama uvećali unošenje kapitala, znanja i stvorili nešto novo. Uvoz stranog kapitala može biti koristan, ali samo pod društvenom kontrolom.

Govorim zbog toga da bi ozbiljno razmišljali o svim vidovima hartija, da ne bi iz jedne jednostranosti skakali u drugu, iz dogmatizma u kapitalizam. Kod uvođenja hartija moramo uvažavati naše jugoslovenske uslove, inače to može kiksirati u drugom pravcu.

Mislim, da nemamo dovoljno stabilizovane ocene šta se u Jugoslaviji dešavalo za poslednjih 45 godina. Uspesi koje smo svi zajedno postigli, svi narodi Jugoslavije bez iznimke, ti veliki uspesi često se zaboravljaju.

Iako imamo privrednu krizu, činjenica je da je u svim republikama pet puta povećana proizvodnja od 1945. godine, znači za 500%. Istorijska je činjenica da su bile neke naše republike 1945. godine izrazito agrarne, čak na nivou XVIII veka, ali da su postale sada industrijsko agrarne republike. Ima problema, ali je ipak učinjen svuda jedan veliki korak napred.

Činjenica je da je Jugoslavija između 1950. i 1970. godine imala gotovo najbrži razvitak na svetu, s godišnjim povećanjem blizu 8%. Tada smo izvršili i prvobitnu akumulaciju i početnu industrijalizaciju, ali istovremeno smo jačali demokratizaciju, što je iznimna kombinacija u istoriji. Uvek je prvobitnu akumulaciju (i u Rusiji i u Engleskoj) pratio oštar politički pritisak, a mi smo udružili brz razvitak samoupravljanja, brzu akumulaciju i industrijalizaciju.

Nikako se ne mogu složiti sa tezom da se bilo gde u Jugoslaviji tek sada stvara prava sloboda i demokratija. Ja lično nisam imao puno od demokratije, ali moram da govorim u interesu istine i ovog naroda. Demokratija i sloboda dobila je kod nas sve savremene temelje već sa 1948. godinom ili 1950. godinom, u vreme Tita, Kardelja, Bakarića, Milentija Popovića, Veljka Vlahovića. Promenjeni položaj partije, nauke i umetnosti, debirokratizacija, promenjeni položaj seljaka, slobodno samoupravno preduzeće, što nema nigde drugde u svetu — sve je to već oko 1950. godine stvorilo sve osnove za slobodu. Sasvim je neistinito prikazivanje kao da neka srednja generacija koja samu sebe označava »mladom« — tek sada počinje da stvara demokratiju koje navodno nigde nije bilo za vreme Tita, Kardelja, Bakarića ili Stambolića, kao da je bila tada samo nekakva diktatura. To su debele neistine koje često stvaraju neraspoloženje kod dela omladine i kod dela masa, mi se nedovoljno sa njima sukobljavamo.

Na osnovu tih neistina stvara se ponor između starije i mlade generacije. Međutim, značajan deo uzroka za ovu krizu zajedno sa starijom nosi i ona srednja generacija koja nije

Digitized by Google

bila partizanska. Kada je počela kriza? Posle 1970. godine, a zaoštravala se krajem 70-ih godina. Do 1970. godine imamo najveći napredak ekonomije. Posle 1970. godine nagrnje u partiju jedna masa ljudi, ali jedan deo tih ljudi ušli su u nju radi karijere.

VUKAŠIN STAMBOLIĆ: Da li se to može generacijski tako paušalno govoriti?

RUS:

Svakako ne paušalno! Želim samo ukazati da srednja generacija nije doživljavala poteškoće života u staroj Jugoslaviji, u ratu i posle rata. Zato je jednim delom bila i razmažena. Zato nije imala jasnih predstava o vrednostima, nije imala jasne predstave koliko je u novoj Jugoslaviji novog, vrednog, koliki smo napredak učinili od 1941. godine.

Veliki deo uzroka za krizu nose sve generacije. Moj glavni apel i glavni cilj jeste što tešnja saradnja svih generacija, a imamo danas u Jugoslaviji pojave gde se naročito ističe sukob generacija, da se naročito pokušava ocrniti partizanska generacija, a odvojiti ostale generacije od nje. Često se govori kao da treba odbaciti sve do sada stvorene vrednosti i napraviti nekakvo sasvim drugačije »inovacijsko društvo« ili »društvo XXI veka«.

O tom inovacijskom društvu se govori vrlo labavo, vrlo esejistički i neprecizno. Recimo, kažu: to je »društvo XXI stoleća«. To je jedna čista poetska fraza, čista iluzija jer nema iza toga nijedne ozbiljne sociološke i ekonomske analize.

Pokušao sam pokazati da će u XXI veku dalje postojati sve osnovne klasne protivrečnosti koje su u sadašnjem društvu i da ih tada možemo samo smanjiti. Međutim, neki govore kao da će doći generacija, koja će doneti nekakav novi i kompjuterski raj. To su čiste iluzije. Tu nije postignut naučni nivo rasprave.

Potpuno se slažem da imaju u našem društvu pripadnici srednje generacije rukovodeće pozicije. Međutim, mi danas nemamo takav kadrovski prosek kakav je bio u Titovoj ekipi. U Titovoj ekipi mi smo imali Bakarića, Kardelja, Veljka Vlahovića, Kidriča, Milentija Popovića itd. Teoretski prosek rukovodilaca nije kao što je tada bio. Zato danas nemamo jasnih ocena idejnog stanja.

Delovi srednje generacije često smatraju da su veliki teoretičari i najveći intelektualci, neki publicisti koji se bave raznim metaforama, raznim labavim pojmovima, esejistikom, a koji nisu izvorno radili na izgrađivanju sopstvenih pojmova, na izvornom izučavanju naših posebnih uslova kao što su radili Vlahović, Kardelj, Bakarić, Tito i drugi članovi ovog rukovodstva. Tog rada danas nema. Kada kažemo »obnova Partije« moramo da dignemo rukovodstvo na nivo titovskog rukovođe-

Digitized by Google

nja. Neki kažu, Tito je bio harizmatski neograničeni vođa. To nije istina. Tito je stvorio jedno kvalitetno kolektivno rukovođenje. Tito je bio prvi, ali je u svom rukovodstvu objedinio samo jake ličnosti. Te jake ličnosti imale su veliku mogućnost inicijative na svojim područjima. On pošalje u ratu Tempa u dve-tri sadašnje republike da sam sređuje presudne stvari ili velika područja prepusti Kardelju, Bakariću itd. To je bio jedan visok nivo rukovođenja. Time ne govorim ni protiv koga danas. Jednostavno apeliram da treba obnoviti jedan visoki nivo kolektivnog rukovođenja, sastavljenog od jakih ljudi, bez obzira iz koje generacije, jakih u pogledu morala, jakih u smislu teorije, jakih u pogledu iskustva.

MILIJA KOMATINA: To je problem kompetencija.

RUS: Mislim da su pogrešne nade da neki pojedinačni lider može sam povući Jugoslaviju. To je sasvim pogrešna linija. Što se toga tiče, ja sam u Sloveniji u pravo vreme govorio da se ne slažem s takvim hvaljenjem Staneta Kavčiča.

Pošto drugovi to žele, ja ću izneti svoj stav o političkom pluralizmu kod nas.

Mislim da je realno pitanje, u kakvoj meri i kada može politički pluralizam da jednim višim kvalitetnim putem otvara izlaz iz staljinizma i iz administrativnog socijalizma. Zato je ovo pitanje sasvim legalno u okviru današnje naše diskusije, a istovremeno jasno povezano sa vrlo živim savremenim zbivanjima u Jugoslaviji.

Mislim da je u okviru približno takvog samoupravnog socijalizma, kakav smo zamislili u Programu Saveza komunista Jugoslavije, u okviru Ustava iz 1974. godine i u okviru Dugoročnog programa ekonomske stabilizacije, moguće u potpunosti razviti uspešan politički pluralizam i da nam ne treba nešto suštinski novo.

U čemu je suština samoupravnog političkog pluralizma? Taj politički pluralizam mislim da se mora temeljiti na onom što je povezano sa suštinom čoveka, a to je: čovek kao radno biće, čovek kao kulturno-istorijsko biće i čovek kao prirodno biće. Iz svih tih dimenzija — čovek kao radno biće, kao kulturno-istorijsko biće, kao prirodno biće — proizlaze legalni, normalni i zdravi različiti interesi. Naravno je, da ima različite interese prerađivačka industrija, opet druge interese druge industrije, da ima svoje normalne i legalne interese infra-struktura, opet svoje interese poljoprivrede itd. Normalno da ti različiti interesi dođu normalno do izražaja. Ako imamo organizovane subjekte, koji izražavaju te interese od radne organizacije do opštine itd. onda takav politički pluralizam može biti samo koristan.

Mislim da je sasvim normalno kod nas i da se ne trebamo suviše bojati da imamo, na primer, bolje organizovane seljake u zadružnom savezu ili savez omladine, jer je to jedna pri-

Digitized by Google

rodna podela. Taj zadružni savez seljaka bi možda izborio neke stvari, koje su sasvim realne, na primer bolje tretiranje seljaka sa strane prerađivačke industrije koja često nema mnogo obzira prema seljaku, ili sa strane birokratije, koja nije ništa bolja. Možda bi tako seljak izborio bolji položaj poljoprivrede koji nam je svima potreban. Sasvim je normalno da se povezuju i da dođu do političkog izražaja i drugi realni interesi. Na primer, Društvo inženjera i tehničara je za sada društveno-politička neefikasna organizacija, a ima velike mogućnosti. Kulturnjaci, književna društva se biju na sve načine za bolji dohodak književnika, oni se čuju, oni galame, ali pogledajte kakvu tužnu ulogu ćutologa ima jedan ogroman sloj inženjera kod nas. Inženjeri kod nas ćute o svojoj profesiji. Zašto se ne bori jedan savez inženjera i tehničara protiv birokratije i uravnilovke, a za bolje tretiranje istraživačkog rada u fabrikama; zašto ne traže da svaka fabrika ima istraživačko odeljenje. To bi bila sasvim i društveno korisna i legalna borba. Treba se boriti da je bolje plaćen pronalazač, da dobije sigurno onih zakonitih 6% ekonomskog efekta od apliciranog pronalaska.

Potpuno je normalno da imamo omladinsku organizaciju, koja se bori za svoja prava, ili žensku organizaciju. Da se bore u našem političkom sistemu.

Zaista nisam bolesni nacionalista, mnogo sam naučio od drugih naroda u Jugoslaviji, ali ne mogu da zaobiđem onaj značajni aspekt političkog pluralizma, koji predstavljaju narodi i narodnosti i koji je ostvaren u federativnom uređenju Jugoslavije.

Moramo legalno, normalno priznati da je narod značajna društvena kategorija, koja će relativno dugo postojati, jer je nastala jednim prirodnim istorijsko-kulturnim putem.

Ako neko voli svoju narodnu kulturu, nužno shvata kulturu kao deo humanizma i zato taj voli i kulturu drugog naroda, ne može da bude bolestan nacionalista. Sve kulturne različitosti Jugoslaviju obogaćuju, a nastale su prirodno bez zagriženosti.

Sasvim je normalno da se u Jugoslaviji prilikom popisa stanovništva ogromna većina pripadnika svih naroda, bez prinude i bez nacionalističke namere jave kao Crnogorci, Makedonci, Hrvati, Srbi i Slovenci. To je prirodno istorijsko stanje. Tu nema ničeg lošeg. Takve krupne i očigledne činjenice treba uzimati u obzir.

Samoupravljački pluralizam je uvek istovremeno i politički. Nije tačno da je interes radne organizacije samo ekonomski, on je i politički. Ako njen delegat ide na političko telo, tj. u opštinsku ili republičku skupštinu, on se tamo bori i politički i ekonomski. Ekonomska politika je osnovna politika, ali ne i jedina.

Hteo sam samo ilustrovati da ima mnogo različitih oblika i sadržaja političkog pluralizma, koji su napredni.

Digitized by Google

Kakav stav zauzeti do teze, kao što je »civilno društvo«? Mislim, da se pojavljuju pod tim izrazima vrlo različiti sadržaji, ponekad samoupravno socijalistički, a ponekad težnje ka formiranju građanskih političkih organizacija, kojima nedostaju samo firme. Razna društva, koja bi navodno trebala da budu samoupravni činioci na profesionalnoj osnovi danas preuzimaju ulogu manjih jezgra građanskih partija, koje se u svojim suštinskim stavovima potpuno razlikuju od Socijalističkog saveza. To ne znači da sada tražim neku nasilnu intervenciju. Tražimo samo ono što može da radi Savez komunista. Trebamo nastojati da prvo izradimo idejno političke, jasne ocene i pojmove koji će poslužiti demokratskom i kulturnom političkom delovanju.

Nejasno pričanje o »civilnom društvu« je esejističko pričanje na nižem nivou, bez ozbiljne sociološke i ekonomske analize konkretnih sadržaja, a taj nivo nehotimice zamagljuje stvarnost. Ako je civilno društvo jedared opredeljeno kao samoupravno, a drugi put kao višepartijski sistem i kao kapitalistička civilizacija itd. ne treba protiv toga da se borimo nasiljem, ali moramo otvoreno kazati da je to jedan niži nivo raspravljanja, nego što ga je Savez komunista već ostvario, recimo, u Programu Saveza komunista.

Kod nas se upotrebljava parola o borbi mišljenja dosta uprošćeno kao da komunisti moraju prihvatiti nivo dijaloga sa svim i svačim, jer se pod tim mogu ponekad — ako se npr. govori o dijalogu sa desnicom — tako reći legalizovati građanske partije. Nisam za to da bi viši organi Saveza komunista zauzeli stav kao da je jedno malo profesionalno društvo istog ranga kao ti organi Saveza komunista i kao da treba da sada pregovaraju dva centra koja predstavljaju jednake društvene vrednosti. Sasvim nešto drugo je što šira sloboda mišljenja i izražavanja, pa i za ovako opozicione grupice.

MILIJA KOMATINA: Ako je to tako, onda da li smo mi stvarno za ovu knjigu Edvarda Kardelja: »Pravci razvoja socijalističkog samoupravljanja«?

RUS: Reč je samo o takvom našem odnosu sa raznim opozicionim grupicama koji bi se mogao shvatiti kao saradnja ili koalicija različitih partija.

(MILIJA KOMATINA: Onda treba ovu knjigu zabraniti.)

RUS: Ponovno, reč je samo o takvim slučajevima gde bi došlo do de facto priznavanja drugih partija, makar te partije imale vid profesionalnog društva ili nekog diskusionog kluba.

Partije nastaju kada se jedna neformalna grupa u kom god vidu ne bori za realne interese svoje profesije ili generacije ili zajednice, nego sasvim za nešto drugo. Za ciljeve koji su suprotni socijalizmu i kada ona svojom organizovanošću samo iznuđuje veće pozicije vlasti, a ne realne interese, kada

Digitized by Google

iznuđuje da se postavi u isti rang sa višim organima društva, iako ova grupa predstavlja mali deo stanovništva.

Politički pluralizam koji izražava podelu rada, istorijske i prirodne osobine čoveka (pol, starost) oštro se razlikuje od građanskog partijsko-političkog pluralizma. Dok prvog podržavamo, drugog nastojimo sprečiti, naravno samo idejnim i demokratsko-organizacionim koracima, a nikako nasiljem (sve dok građanska restauracija sama ne postaje nasilna). Samoupravni politički pluralizam rada, ljudske prirode i istorije teži da jasno izražene različite interese ujedini, integriše.

Zato je prirodno da su sve organizacije samoupravnog političkog pluralizma ujedinjene u SSRN i da ih — pored njihove velike autonomije — ipak veže konsens u pogledu temelja naše socijalističke zajednice.

Moramo jasno razlikovati idejni boj od dijaloga. Dijalog vodimo sa svima onima, sa kojima imamo nešto suštinski zajedničko, a idejni boj sa onima koji su protivnici temelja samoupravnog socijalizma (sa izrazitom desnicom obe vrste, sa građanskom i birokratskom).

Važno je precizirati, da su pravi, idejno i akcijski opredeljeni desničari (građanski i birokratski) vrlo retki i da ne mogu pružiti našoj zemlji nikakve vrednosti i ciljeve. Zato ih je moguće izolovati na lak, dosledno demokratski način, sa sigurnim dokazima. A vrlo je široka masa svih onih sa kojima mi možemo trajno sarađivati brojni pošteni radni ljudi i stručnjaci, brojni patrioti, brojno politički neopredeljeni i neobavešteni. Levica (SK, SSRN, DPO) zastupa interese velike većine Jugoslovena, svih radnih ljudi i svih patriota.

Moramo biti takođe realisti i računati, da će desnica pokušati prodreti u pojedine organizme (u razna društva, saveze, organizacije) samoupravnog političkog pluralizma i da ih preokrene u svoje političke stranke. U takvim primerima biće sasvim normalno da se organizovano borimo kulturnim, civilizirranim demokratskim sredstvima koja su već odavno prihvaćena u svetu, da na nenasilan način ograničimo uticaj desnice, koja u našim uslovima ne nosi sobom ništa vredno.

Znači, dijalog vodimo sa ogromnom većinom stanovništva, koja je objektivno na strani socijalizma, iako nema izgrađene stavove ili ima nejasne pojmove.

Međutim, ne možemo izbeći idejni boj, koji će pokazati razliku u temeljima, sa malim desnim grupicama, koje su idejno i politički militantne protiv temelja našeg socijalizma. Sa tim grupicama ne možemo voditi dijalog koji bi stvarao maglovit, zamešateljski utisak kao da se slažemo u temeljima, kao da su razlike samo u sitnicama. Maglovit dijalog o sitnicama mogao bi stvoriti kod masa i kod omladine utisak kao da je desnica nešto u temelju pozitivno. Idejni, polemički boj sa desnicom moramo voditi na kulturan i nenasilan način, sve dok desnica ne pređe u nasilje. Sve dotle možemo, prema uslovima,

Digitized by Google

desnicu ignorisati ili polemisati sa njom, a nikada ne možemo sa njom stvarati koaliciju, ne možemo desnicu uklapati u vodeće političke organe.

Polemika nije isto kao dijalog. Polemiku mi počinjemo kada hoćemo, završavamo kada hoćemo i uspostavljamo u njoj koja bilo kulturna i moralna sredstva (uvek istinu).

Mi imamo masu raznih oblika idejne polemičke borbe, koje sada retko upotrebljavamo, iako su ti oblici već odavno u Evropi priznati i prihvaćeni kao pošteni i kulturni oblici idejne borbe: kritički članci, analize, epigrami, karikature, satire, tragi-komedije, komedije itd. Svi takvi oblici borbe sa građanskom desnicom, nikako ne bi bili administrativni, nego kulturni. A što se tiče organizovane samoupravne političke borbe, tu nam je dovoljno samo jedno efikasno pravilo: nikada podržati desničare za rukovodeće političko mesto u političkom organu. Prema desničarima ne treba usled njihovih pogleda i pričanja preduzimati bilo koje druge mere, ni u stručnom radu i na radnom mestu, ni administrativne mere. Desničar može biti dobar stručnjak ili radnik.

MILOŠ NIKOLIĆ: Izabere ga narod. Mi ne smemo da rezonujemo tako da ga mi ne bismo uzeli.

RUS: Treba se protiv njega boriti normalnim demokratskim sredstvima, ako ga slučajno neko predloži na listu Socijalističkog saveza ili za vodeći politički organ. Komunisti i svi levičari (i oni religiozni) boriće se protiv desničarskog kandidata time da blagovremeno predlože svoje kandidate i da organizovano agituju za njih. Drugo je sa masom poštenih patriota, koji dobro rade, vole svoju širu i užu otadžbinu, a ne znaju tačne teoretske razlike između socijalizma, marksizma i kapitalizma. Levičare možemo takve predložiti na rukovodeća mesta, ali ne možemo izrazitog desničara (birokratskog ili građanskog pravca). Ne preostaje nam drugo nego da polemišemo s njim i da se borimo demokratskim sredstvima da ne dođe u političko rukovodstvo. Prema desničarima mogućna je samo odlučna ali i kulturna, demokratska politika: da ih ne gonimo nasiljem ako nisu nasilni, da ih ne bacamo iz posla, ali da nikada sa njima ne sklapamo oportunističke kompromise u obliku vladajuće koalicije.

Nikako ne možemo prihvatiti tezu: u Savezu komunista više nema naprednih snaga, sve napredne snage su izvan Saveza komunista. Ta teza je zaista bez smisla, ako nismo ni pokušali da u Savezu komunista sve što je dobro probudimo i ako težimo ka nekim spoljnim saveznicima, a ne mobilišemo Savez komunista.

Ja se sa drugom Milojem slažem u tom smislu, da naš način borbe sa desnicom isključivo treba da je idejni, da je što manje administrativan, da ne gušimo nasiljem ali je pitanje šta razumemo tačno pod određenim izrazima. Šta izraz »dijalog« znači? Da li je dijalog isto što je i polemika? Za mene dijalog

Digitized by Google

nije isto što i polemika i idejni boj. Da li dijalog jednostavno znači, da mi svakog, čak desnicu udruženu u male grupacije, tretiramo načinom postupanja kao da imaju te grupe istu široku političku i demokratsku bazu kao republike i savezna rukovodstva društveno-političkih organizacija?

Branko Balj

Sve ovo o čemu razgovaramo je bitno za datu temu, po mom sudu, ali doista treba uzeti u obzir ako hoćemo da rasvetlimo to protivurečje odnosa između Lenjina i Staljina, ne samo njihove različite psihološke karaktere, nego i objektivne elemente takvog načina proizvodnje života.

Jedan od bitnih elemenata rasvetljavanja tog protivurečja jeste, upravo, Lenjinov odnos prema robnoj proizvodnji, o kojoj on i u početku govori. Naime još u vremenu mart—maj 1918. godine se zalaže za modifikovano praktikovanje robne proizvodnje. Doista je Lenjin kasnije, za razliku od Staljina, jednim delom mislio na tragu onog Marksovog, ako robi nasilno oduzmete moć, vi je dajete osobama nad osobama.

Onoliko koliko ja znam taj problem, Lešek Kolakovski po ovom pitanju nije u pravu. Lešek kaže u *Glavnim tokovima marksizma:* »Da je Lenjin uvek silovao Partiju«.

Ja bih doista bio sklon tvrdnji, kam te sreće da je on to učinio u ono vreme kada je u Partiji ostao sam, zalažući se za jednu modifikovanu robnu proizvodnju.

Lunačarski najbolje svedoči o tom procesu, naime, revolucionarni entuzijazam je velikom brzinom prelazio i postojao revolucionarni voluntarizam. Lenjin je tada ostao sam u Partiji, da bi tu ideju oko robne proizvodnje, pod svim tim tragičnim okolnostima, rehabilitovao, na desetom, takođe protivurečnom kongresu, i o tom protivurečju može da se i te kako razgovara, jer s jedne strane hteti robnu proizvodnju, a s druge strane stvarati ambijent jednog jedinog monopola odlučivanja (vrha Partije) doista jeste protivrečno.

Ono što je bitno istaći, to je da sredinom dvadesetih godina 1924—1925. i 1926. godine ukupna proizvodnja je bila nadmašila onaj period iz 1913; iz 1916. godine, a pre toga pod svom tom tragikom tih okolnosti, ona je bila bitno pala, čak štaviše, na kraj XIX veka.

Mislim da nije daleko od pameti, čak štaviše, mislim da je i logično, mada ta teza može različito da se opservira koju iznosi Medvedev, ako se ne varam, u knjizi »*Oktobar 1917*«.

Naime, Lenjin bi, da je ostao živ, možda problematizovao mogućnost da se rehabilituju levi eseri, a naročito komunisti — anarhisti itd. jer verovatno, budući da je bio i samokritičan po

Digitized by Google

mnogim pitanjima (npr. Lenjinova pozicija teorijske prirode vezana za teoriju odraza i praksu kao kriterij istinitog saznanja na nivou *Filozofskih svesaka* u odnosu na *Materijalizam i empiriokriticizam* se ipak bitno razlikuje, ili odnos prema kapitalu pre revolucije i posle revolucije, itd), ne bi zaboravio da je doprinos za odbranu revolucije, npr. komunista — anarhista, levih esera itd. bio nezanemarljiv.

(VOJAN RUS: Kada se formirala prva vlada, bio je spreman na ozbiljne pregovore).

Logika je išla kasnije onim procesom kojim je išla. Ja se izvinjavam što sada opterećujem ovaj razgovor sa tim elementarno poznatim stvarima.

Preobraženski je u najboljoj nameri govori o toj prvobitnoj socijalističkoj akumulaciji, itd. Taj praktično-politički um Staljinov je eliminisao Preobraženskog, da bi posle počelo to posrtanje Buharina, koje se završilo onako kako se završilo, a u stvari Staljin i staljinisti je teze Preobraženskog doveo do apsurdnih granica i kao takve ih primenjivao u svakodnevnoj praksi.

Taj period od 1928. do 1933. godine, pa i kasnije, doista, slovi kao period tog nasilnog destruiranja tih elemenata robne proizvodnje, ono što se već donekle nalazilo na jednom civilizacijskom tragu, bar po tom segmentu. Sada dolazimo, doista, u središte stvari. Ako možemo, po mom sudu, da izvučemo neku pouku za ovo što jeste danas, a to je: da li doista robna proizvodnja jeste moguća u smislu da daje svoje rezultate, ako se držimo Marksovog određenja, da je ona jedinstvo tame i svetla, pod monopolom onoga što se zbiva, a to znači pod monopolom jedne jednopartijske diktature, koja u stvari, i nije bila jednopartijska diktatura, nego bila je diktatura svih tih kretanja i idejnih sukoba unutar rukovodstva. Iz prostog razloga, po mom sudu, to nije održivo, zato što je robnoj proizvodnji imanentan ekonomski pluralizam, a to znači da su imanentni i različiti faktori moći, ili preciznije rečeno novi izvori moći koji se formiraju u suglasju, sa onim što Marks kaže: »Da je novac bog i vladaru u svetu roba«.

To govori o nužnosti demokratiziranja javne političke scene, tj. političkog sistema u smislu prevladavanja dogmi jednopartijske diktature. Zbog toga mislim da ovi napori koji se sada čine, da Socijalistički savez u nas doista bude Socijalistički savez itd. da artikulira te interese i potrebe od dole, i da ih iznosi ka gore, da daje ili budi određenu nadu, možemo ovo uslovno relativizirati, za oživljavanje te istorijske vertikale robne proizvodnje. Staljinizam i neostaljinizam kao objektivno nastaje na tim procesima destruiranje robne proizvodnje. Kao što je doista znamo, iz dosadašnjih istorija, iz dosadašnjeg kretanja, sve privredne reforme u socijalističkim zemljama su upravo nužno padale na tom pitanju, jer su bile dovedene do pola i tada je trebalo da dođe do

Digitized by Google

nove raspodele moći i interesa, njihovih distribucija itd., a zbog sprečavanja te mogućnosti onda se destruiralo svako kretanje tih privrednih reformi. Otuda jeste veoma relevantna teza, da ne može privredna reforma da daje svoje pozitivne efekte, ukoliko nema reforme i procesa demokratizacije u okviru političkog sistema. Hvala.

Miloje Petrović

Ja bih se vratio na tu našu »1948. godinu«. Mislim da je ona od neprocenjivog značaja za stvar socijalizma uopšte, u međunarodnim razmerama. Njome je bio politički otvoren proces jednog modela socijalizma kao proizvodnje života, u čijem stožeru nije više država kojom upravlja birokratizovana partija. Ono što je sledilo u jugoslovenskoj društvenoj praksi, nakon ovog političkog raskida sa staljinističkim modelom socijalizma, moglo bi se nazvati pokušajem utemeljenja jedne drugačije proizvodnje života, čiji stožer neće biti država, a čiji »šerif«, da tako kažem, neće biti partija staljinističkog tipa.

Stvar se razvijala tako da se samoupravljanje kao oblik produkcionog odnosa i kao oblik proizvodnje života politički inaugurirao, pa su mu onda pravnom normom date pretpostavke time što je svojina koja je bila državna, jednostavno data na upravljanje radnicima. To je imalo za konsekvenciju fakat da su radnici i dalje ostali odvojeni od svojine. Dobila se situacija: radnik + društvena svojina. Ako je suština komunističke revolucije promena u suštini rada, a to znači promena u vezi elemenata rada, tri konstitutivna elementa rada: čoveka, predmeta rada i sredstva za rad, onda dobijena situacija ustupanjem društvene svojine na upravljanje radnicima pokazuje da ta tri elementa rada se nisu spojila kako se očekivalo.

Društvena svojina još uvek ostaje kao ne-radnikova svojina. Radnik ostaje izvan te društvene svojine. Na toj osnovi bilo je onda sasvim lako instalirati državu, koja raspolaže ogromnom ekonomskom moći, i na toj bazi ogromnom političkom moći izvan koje stoji suštinski radnička klasa, kojoj se daje onoliko koliko hoće da daje onaj ko zaista pokriva ono što se zove društvenom svojinom. On ima onda mogućnost da reguliše produkciju i reprodukciju života rezolucijama koje donose nadležne državne institucije svake godine.

Postavimo nezaobilazno otvoreno pitanje: hoće li se kod nas nova proizvodnja života, koja neće imati stožer i elemente staljinističkog modela. Program SKJ se opredelio za različit model proizvodnje života od onog staljinističkog, ali je tek sada na dnevnom redu ozbiljno zagovaranje toga modela u Jugoslaviji uprkos proteku vremena od njegove inauguracije u pomenutom Pro-

Digitized by Google

gramu. Ali kad smo već kod Programa SKJ mislim da se moramo složiti s Milošem Nikolićem da koliko god je on značajan dokumenat u političkom, sociološkom pogledu, pa čak i šire, on ima u sebi neke staljinističke recidive što je potpuno razumljivo ako se ima u vidu da je nastao u periodu oštrog jugoslovenskog obračuna sa staljinističkim modelom socijalizma. To čini se moramo imati u vidu kad razgovaramo o Programu SKJ.

MILIJA KOMATINA: Rekao si da na osnovu društvene svojine, može da se instalira jedna država takva i takva. Šta bi tu trebalo?

Miloje Petrović

Šta zapravo mora biti sledeći korak? Verujem da se robna proizvodnja ni na koji način ne može ostvarivati, ako se radnici ne učine vlasnicima. Ja ne znam model kako ih takvim učiniti. To pitanje izlazi izvan moje struke. Ono što stoji u Marksovom *Kapitalu* definisano kao akcionarsko preduzeće ili neka njegova vrsta u kojem bi sudelovali radnici kao njegovi suvlasnici, možda jeste neko rešenje posredstvom čijeg bi se organizovanja robna proizvodnja mogla realizovati s minusom insuficijencija karakterističnih za klasičnu robnu proizvodnju.

Rešenje robne proizvodnje koje je kod nas na delu nije nikakvo ozbiljno rešenje. Ja mislim da kod nas nema robne proizvodnje i u njenu mogućnost kod nas ja ne verujem bez radikalne rekonstrukcije ili ozbiljnije promene političkog sistema. Ovakav kakav je politički sistem, on ne dopušta robnu proizvodnju. Ono robne proizvodnje što ima u Jugoslaviji, po mom dubokom uverenju, danas je podržavano isključivo dugom inostranstvu.

Branko Balj

Pod pretpostavkom postojećeg nacionalnog konstituiranja, i otuda jedne takve proizvodnje zajednice, ili zajedničkog života, ja se doista bojim jedne avetinjske mogućnosti. Da je kažem, čak štaviše, svestan i nekih drugih posledica. Neprilika se javlja u tome, a mi u bitnom smislu potpadamo ispod proklamovanih načela, koja su bila ranije u mogućnosti kada je na delu bilo stvaranje povoljnijeg ambijenta i u ekonomskom, socijalnom, duhovnom prostoru itd.

Koliko znam, kada su došli Staljinu da kažu da je umro Lenjin i kada su počeli da razmatraju mogućnost kolektivnog rukovođenja itd. onda je po svedočenju Čagina Staljin rekao u sledećem smislu: »Sve je to lepo i krasno. Centralni komitet je kolektiv, ali ruskom mužiku treba samo jedan«. U tom trenutku je podigao kažiprst.

Digitized by Google

Mi sada u ovakvoj postojećoj produkciji života vidimo da se na nivou ne samo nacionalnih ekonomija, nego i politika, stvaraju, uslovno rečeno, harizmasi, i njihova pratnja, koja u bitnom smislu podilazi ispod onoga što je proklamovano i što je jedno vreme pulsiralo povesnom alternativom. Otuda i pitanje da li daljim protagoniranjem istih procesa se ne zatvaramo u krug već ranije istorijski događenog?

(VUKAŠIN STAMBOLIĆ: U poslednjem broju »Studenta« ima velika parola: »Jugoslavija traži velikog vođu«).

Aleksandar Sekulović

Mislim da je ova diskusija o staljinizmu bila potrebna, ako ne zbog drugog onda zbog obeležavanja ovih značajnih godišnjica. Ipak, apelovao bih da što pre izađemo iz ove diskusije i da se okrenemo budućnosti.

Meni smeta poplava tekstova na ovu temu, naročito u dnevnoj štampi, i imam utisak da je to jedan vid te redukcije socijalizma na staljinizam, odnosno nastojanje da se o socijalizmu govori isključivo kroz praksu staljinizma. To je, sa svoje strane, sastavni deo jednog neiskazanog uverenja, koje se kod nas postepeno formira kao odgovor na pitanje, koje je i Milija ovde postavio — kuda dalje?; uverenja da to »kuda dalje« nema drugu alternativu nego natrag u kapitalizam.

Radi razjašnjenja moram da kažem da lično nemam ništa protiv kapitalizma, jer u teorijskom smislu i nisam marksista. Međutim, u odgovoru na pitanje »kuda dalje« moramo imati u vidu širu dimenziju sveta i vremena u kome živimo, stanje sa kojim smo suočeni i ono šta nas očekuje u narednim decenijama.

Nedavno je Institut Worldwatsh u Vašingtonu izašao sa dijagnozom da je naša planeta jedan težak bolesnik, da faktički umire i da će, ako se nešto promeni u modelu ekonomskog razvoja kakav imamo danas, u periodu od dve generacije, a to znači sto do stopedeset godina, zemlja postati nepodobna za život.

Sinoć je ovde drug Goran Babić slikovito govorio o maslinama, o mirisu ruzmarina i lavande na dalmatinskoj obali. Ali, o tome mi ne smemo razmišljati samo sa stanovišta egoizma generacije. Moramo misliti na to da i buduće generacije imaju pravo na nekog svog Gorana Babića koji će isto tako hteti da sedi pod maslinom i udiše miris ruzmarina i lavande, a da ćemo mi to sprečiti sa ovakvim modelom razvoja kakav danas u svetu postoji. A možda ćemo mi i nas same, ovu sadašnju generaciju, lišiti tog užitka. Jer, nedavno je Vili Brant upozorio da će trka u naoružanju u narednih deset godina neizbežno dovesti do nuk-

Digitized by Google

learnog sukoba i to isključivo zbog greške, odnosno zbog neke lažne uzbune. Danas više niko ne sumnja da će bilo kakav nuklearni sukob značiti i kraj civilizacije.

Da ovoj dešperatnoj slici sveta dodam i probleme o kojima je drug Rus govorio, tj. probleme dramatičnog jaza između zemalja u razvoju i razvijenih zamalja koji, sami po sebi, znače raspad civilizacije.

Evo, to je, u najkraćim crtama, slika sveta koji nam u nasleđe ostavlja kapitalizam, odnosno njegov model ekonomskog razvoja koji je zasnovan, kako kaže Papa Vojtila u svojoj encikliki »Sollicitudo rei socialis« na takvom zadovoljavanju materijalnih potreba »koje ne vodi računa o patnjama većine i čija je glavna motivacija egoizam ličnosti i nacija«. Ili, da navedem reči Berlinguera sa XVI kongresa Italijanske KP koje sadrže jedan pregnantan opis kapitalizma: »Mehanizmi društva u kojem danas živimo pokrenuli su procese disgregacije i degradacije ličnosti, kao što to pokazuju širenje nasilja i droge, rasprostiranje zona emarginacije, preterana težnja ka ličnoj potrošnji, novcu, uspehu, vlasti, koji se smatraju za prvi cilj ljudske egzistencije«.

Prema tome, nemam nikakvu primedbu ideološkog karaktera u odnosu na kapitalizam, već samo protestujem protiv stanja stvari koje nam on ostavlja. Naravno, kapitalizam još nije iscrpeo svoje propulzivne mogućnosti, odnosno mogućnosti kvantitativnog rasta, jer protivurečnosti koje on stvara nisu još došle do kulminacije. Zato, možda, može da izgleda, kada stvari posmatramo sa stanovišta generacijskog i lokalnog egoizma, da rešenje za dramatične probleme sa kojima se u Jugoslaviji suočavamo leži u povratku kapitalizmu. Ali ako pritom izgubimo iz vida globalna kretanja u svetu i opšte posledice dominacije kapital-odnosa na ekonomskom, ekološkom, političkom i ljudskom planu, sigurno ćemo izabrati pogrešan put i to u zao čas.

Gde je onda izlaz i šta bi jedna partija levice, kao što je Savez komunista Jugoslavije, trebala da učini?

Ono što smatram da je danas potrebno, i nama i levici u svetu uopšte, jeste jedan radikalan mentalni zaokret, jedna prava kulturna revolucija u smislu osvajanja etičkog poimanja sveta i politike. Neophodno je poraziti ovu kulturu individualizma, hedonizma, parcijalnosti i teorije potreba nastalu na talasima postmoderne i političkog revanšizma građanske desnice. To je danas *glavni* i *jedini* protivnik ne samo progresivne misli i prakse, već i svakog racionalnog odnosa prema ljudskoj egzistenciji. Njemu treba suprotstaviti naš projekat, projekt levice, koji će se zasnivati na brizi za opšte dobro čovečanstva kao celine u ovom totalno međuzavisnom svetu, na solidarnost i socijalnoj pravdi, na kvalitetu života i takvom modelu razvoja u kojem će, kako kaže SPD Nemačke, pojam »više« biti zamenjen pojmom »bolje«.

Digitized by Google

Sinoć je drug Goran Babić u jednom negativnom značenju pomenuo »zajedničke« interese. Mislim da upravo pojam »zajedničkog« treba da postane središna tačka nove politike levice u svetu, iz prostog razloga što se problemi savremenog sveta mogu rešiti ili zajedno ili nikako. Zato levica, ako želi da bude protagonista rešavanja tih problema, mora da nastupa sa platforme »zajedničkog« inače neće imati nikakav kredibilitet.

Tu sada dolazi taj mentalni skok, ta kulturna revolucija koju treba da izvršimo, a za koju, iskreno rečeno, sumnjam da smo sposobni. Jer, i staljinizam je istupao sa platforme »zajedničkog«, sa platforme »opšteg dobra« i »kolektivnog interesa« i bio je totalna deformacija ovih kategorija. Opasnost je da, u strahu od povratka staljinizmu, pobegnemo od realnih društvenih problema. Građanska desnica, koja nam uporno na propagandnom planu nameće ovo preterano bavljenje staljinizmom i prošlošću, upravo ima za cilj da nas odvrati od angažmana u sadašnjosti. Zato bih, na kraju, ipak apelovao da ove diskusije što pre smestimo tamo gde im je i mesto — u okviru istoriografskih razmatranja, a da naše snage usmerimo građenju projekta progresivnog preobražaja sveta, na ovoj istorijski prelomnoj etapi.

Miloje Petrović

Ja mislim da je Mišo dobro osetio da je kod nas na dnevnom redu nužna i hitna potreba razmišljanja o političkom pluralizmu. On se u toj meri nameće, da je, čini se, ovog trenutka na dlanu u društvenom životu i političkoj sferi. Najpre zbog toga što unutar Saveza komunista Jugoslavije postoji više političkih partija, hteli mi to priznati ili ne hteli, to je tvrda empirijska činjenica. Naravno, ovim se ne izgovara ništa novo što već odavno nije poznato i znano. Međutim, čini se da je takav politički pluralizam — pluralizam političkih partija — na štetu socijalističke stvari u Jugoslaviji.

Ako je politički pluralizam neminovnost svakog političkog društva, bez obzira zagovara li ga ono ili ne, nužno je promišljanje političkog pluralizma na jednoj drugoj ne teritorijalnoj osnovi, koja čini mi se, danas u našem društvu otvaraju stvarna društvena i politička zbivanja. Tačno je ovo što Vojan Rus kaže, naime, da pluralizam mora izaći kao politički iz delatnosti čoveka, ljudi. Otuda proističu i njihovi različiti ekonomski i svi drugi interesi. Na toj osnovi u našem društvu, bez obzira priznaje li se to ili ne, neka udruženja se svojom delatnošću nagoveštavaju kao neinstitucionalizovane političke partije. Uostalom kod nas se to čas otvoreno čas stidljivo prigovara nekim udruženjima književnika. Doista, nije reč o njima kao politički institucionalizovanim političkim partijama, ali po svojim bar ne-

Digitized by Google

kim aspiracijama i zahtevima, po onome šta predlažu i po tome kako učestvuju u javnom životu ove zemlje, čini se da ta udruženja tendiraju da se preobraze u političke partije. Zato ne vidim ubedljivih razloga zbog kojih Savez komunista ne bi učestvovao u dijalogu sa tim udruženjima. Takođe mislim da on mora voditi politički dijalog i sa onim koje označava kao desnu političku struju u Jugoslaviji, ali ne na dosadašnji način upotrebljavajući neodređena imenovanja, kao, na primer, »neke snage« i slične. Izgleda se više ne sme i ne može ignorisati činjenica da ogromna većina stanovništva ove zemlje nije učlanjena u partiju i da se, uvažavajući tu činjenicu, partija komunista mora boriti za svoju hegemoniju u društvu, kako je to svojevremeno inaugurirao Gramši. Dakle, partiji valja da se bori, da za svoje programe u strategiju razvoja društva, kako ga ona vidi, pridobije stanovništvo zemlje bar u većini. Ukoliko partija i dalje bude nametala svoje programe i svoje ciljeve kako se to do sada uglavnom činilo, opozicija će se umnožavati u raznim varijantama poznatim na skali od neliberalnih preko manje liberalnih do više liberalnih. I tome se ne treba čuditi.

Prema tome, Savez komunista po svoj prilici je u fazi društvenog razvitka zemlje koji od njega zahteva ulazak u dijalog i sa svojim najžešćim kritičarima pa čak i protivnicima koji se u raspravama služe političkim govorom. To je ono ponašanje koje se danas izgleda valja braniti.

A sad se vraćam na ono što kolega Vojan Rus poteže. Uzmimo primer koji je on uzeo — udruženje tehničara na nivou Jugoslavije, republika itd., ili uzmimo neudružene seljake kao neku veliku socijalnu grupaciju, koja nema svoje udruženje kao neke druge profesije u nas. Ko njih politički reprezentuje? U Jugoslaviji je seljacima promenjeno ime, oni se sada ne zovu seljacima nego individualnim poljoprivrednim proizvođačima. Više ni on, taj individualni proizvođač ni mi koji to više nismo, ne snalazimo se u tome šta on jeste. Interese seljaka, priznali to ili ne, ne zastupaju seljaci koje oni biraju i zato ovlašćuju, nego po pravilu uvek neko drugi, ali naravno u ime njih. Postavljam pitanje: postoji li mogućnost i treba li je otvoriti i ako treba kako to valja učiniti da se u političkim institucijama interesi te velike grupacije u Jugoslaviji, kao i drugih profesionalnih grupacija, jednostavno politički »artikulišu«, jednostavno politički izraze i da na jugoslovenskom području biju bitku za zadovoljavanje svojih interesa. Ako se ova mogućnost ne otvori, ja ne znam kako naše društvo može postati istinski demokratsko društvo. Možda se prebrzo i olako apsolviralo s potiranjem političke emancipacije građanske provenijencije kad su se sredstva koja nudi »građanska demokratija« u izboru nekog programa od većine stanovništva ili njegovog odbijanja od te iste većine jednostavno ignorisala.

Zato se čini da je tekuća domaća rasprava oko Ustava zemlje na odlučan način nametnula pitanje, već time hoće li se ovo

Digitized by Google

ili ono veće u delegatskim skupštinama različitog nivoa, političkog pluralizma. Valja otvoreno reći hoće li se on institucionalizovati ili se to neće. Valja otvoreno i pošteno kazati na kojima se to osnovama kod nas traži i hoće ili se neće i ako se traži, makar ponegde i ne baš retko.

Svakako se valja uvažiti činjenica da članstvo partije nije obuhvatilo svo stanovništvo i da stoga Savez komunista mora dati i drugima šansu da ga stave pod svoju kritičku lupu.

MILOŠ NIKOLIĆ: Ne odustajući od svoje borbe.

MILOJE PETROVIĆ: Naravno. Ali valja ući u argumentovanu polemiku i sa nekim za koga se misli da po svojim stavovima nije na liniji partije. U tu potrebu ne bi imalo smisla imati neku posebnu rezervu. U političkom dijalogu samorazumljivo je da svaki učesnik bez stida i otvoreno brani svoje stavove. Prema tome nikome se ne može prebaciti što uporno i dosledno brani svoje stavove. Uzmite engleske laburiste i konzervativce oni se međusobno obračunavaju političkim sredstvima ali bez ikakve sentimentalnosti i sasvim određeno. Kod nas je politički govor nekako zakamufliran, bezživotan, frazerski i mutan. Ponekad se ne zna ni što se brani ni što se u njemu napada pa nije lako razaznati ko su čiji protivnici i sa koje su strane »leve« ili »desne«. Političke razlike i političke sukobe valja učiniti javnim i dovesti njihove učesnike pred najširi auditorijum koji danas omogućuju medijska sredstva. Valja dovesti pred kamere ljude neka iskažu svoje stavove i argumente sa kojima ih brane i žele ostalima nametnuti. Ko je u prednosti neka se pokaže pred licem javnosti. Mislim da nije dobro što se nekako u nas odomaćilo raspravljanje po kuloarima o oprečnim političkim tendencijama u našem društvu. Čini mi se da ih valja raspravljati javno u čemu ima izvesnih »pomaka« u poslednje vreme. Oni čiji su argumenti insuficijentni neka preispitaju svoju vlastitu politiku koju inauguriraju i brane. Ako u raspravama te prirode i partija radničke klase nema valjane argumente kojima promoviše ostvarenje svoje politike i postizanje sopstvenih ciljeva, onda joj preostaje da preispita kritički vlastitu politiku. Ja ne vidim drugačiju mogućnost demokratizacije ovog društva.

Digitized by Google

Ervin Peratoner

Komponente sukoba FNRJ i KPJ s „Kominformom“ i SSSR

Prije svega: nemoguće je nastajanje, oblikovanje i kretanje jedne društvene strukture objasniti imenom (— ili, u ovom slučaju, pseudonimom, —) samo jednog čovjeka. Za suštinu strukture socijalne formacije, koja se u Rusiji pojavila poslije Oktobra, i u vezi s njegovim posledicama, ime J. V. Džugašvilija — Staljina (»Čeličnog«) ne može niti se smije upotrebiti čak ni u prenesenom i metaforičnom smislu.

Džugašvili je bio sve i bio je svašta, ali on nije bio DEMIURG. Niti je on stvarao ni iz čega, niti je bio jedini, od onih koji su radili i gradili na toj i takvoj tvorbi.

Zato dakle ni za samu tu epohu, u kojoj se začela i razvijala ova svojevrsna društvena formacija i njena struktura, a ni za nju samu, nije nikako primjeren pojam »staljinizam«. To je savršeno netočno. Istina je doduše da je taj čovjek — Džugašvili — Staljin — imao u njoj doista značajnu ulogu, pa čak i to da je, kako on sam tako i dosta drugih, htjelo da njegovo ime postane legenda o tom vremenu, ali to ne ide jer je to jednostavno nemoguće: čovjek i epoha kao ni njena struktura ne mogu se identificirati. To nije nikada bilo niti će ikada i biti tako. Da li bi se npr. »azijski način proizvodnje« ili »feudalizam« mogao krstiti imenom nekog vladara — recimo kineskog cara Ši — Hoang — Tia — ili pak sa svoje strane feudalno društvo zapadne

Digitized by Google

Evrope nazvati po rimskom caru njemačke nacije Friedrichu Barbarossi?! To bi bilo samo prilično smiješno. U stvari: jedna povijesna apsurdnost.

Ali, niti ona druga historijska poštapalica — koja je jedva tek nešto malo bolja skrivalica u pojmovnoj nevolji da se ovdje bitno izrazi ono o čemu se tu zapravo radi, naime *etatizam* — nije mnogo dublja, jasnija ili preciznija, pa stoga nije ni bolja od pomenutog nesretnog »staljinizma«.

Jer, etatističkih uređenja bilo je i prije i bilo ih je raznih: tako npr. država Inka duž pacifičke obale južnoameričkog subkontinenta bila je izvrstan primjer etatizma. Međutim, poistovetiti nju i SSSR u doba J. V. Džugašvili — Staljina bi ipak bilo nemoguće.

A

Sve ove dosad razmatrane *konstrukcije* (jer, one su upravo to) ne vode analitički nikamo, odnosno, to su kao takve samo slijepe ulice. No, baš ovo — ta očigledna zbrka koja tu vlada — pokazuje svu nevoljnost i sve nedoumice, cijelu neprilličnost, da se cijeli taj kompleks marksistički britko i nemilosrdno imenuje i tako svodi na svoj pravi pojam.

Nego, ako su svi ovi dosadašnji i već snažno uvriježeni kao i dugim korištenjem upravo već i odomaćeni »pojmovi« u ovom tekstu razotkriti kao proizvoljni *konstrukti*, kao krinke koje više skrivaju no što otkrivaju, onda autor ovoga sastava napokon treba dati i svoju verziju i svoje pojmove kao i odgovarajuće dokaze za nju i za njih.

A ona ukratko rečeno glasi ovako: društvena formacija i njena struktura, koja je poslije Oktobra, ili točnije poslije NEP-a, nastala u Sovjetskom Savezu je posljedica i rezultat »*izgradnje socijalizma u jednoj izoliranoj, siromašnoj i zaostaloj zemlji*«.

Dakako — možda će se primjetiti — to *danas* tako izgleda. I stoga je lako biti sada mudar i sarkastičan na tuđi račun, a prije svega na uštrb onih što su tada morali djelovati, mada nisu imali naš današnji uvid i naše današnje znanje o tadašnjoj stvarnoj situaciji.

Međutim, Agnes Heller s pravom kaže da mi sagledavamo prošlost, protekle događaje, samu povijest općenito s našeg današnjeg stajališta. Pa, kako bi drukčije i moglo biti?! Naravno, za marksističkog istraživača imperativ mora biti naučni pristup sa što je moguće manje ideoloških deformacija. Ipak, kao što tvrdi naš sociolog V. Milić ostaje uz to ipak još i ukupni obzor svijeta njegova vremena — kao i sama njegova lična jednadžba u njemu, u tom vremenu.

Što bliže dakle ići onom *sine ira et studio* rimskih historičara, kolikogod je to uopće moguće. Međutim, pri tome onda treba poći od jedne određene hipoteze, provjeriti je u toku postupka,

Digitized by Google

afirmirati je, korigirati, ili je obratno — kao moguću hipotezu — falzificirati.

Konkretan kakav je već bio V. I. Lenjin, on je to i uradio — ovo posljednje — kada je to bilo potrebno. Na kraju pobjedonosno završenog građanskog rata i odbijene strane intervencije pokazalo se da se ciljevi, s kojima se ušlo u Oktobar, ne mogu ostvariti. Ne tada (Ali, kada onda napokon??!) i u toj situaciji: 1922. bjesnio je Kronstadtski ustanak mornara, a u mnogim gubernijama dizali su se ogorčeni seljaci, u Povolžju vladala je velika glad. Tada je Lenjin okrenuo kormilo i uveo NEP: mješovitu privredu i oslobođenje privatne inicijative.

To je bilo golemo razočaranje za boljševike. Bilo je to više nego li samo nekoliko koraka unatrag. Otuda su počele trzavice u Partiji, potajni, prikriveni, ali posvuda prisutni raskoli, koji se nikako nisu smirivali, i koji su Lenjina krajnje uzbudili i doveli ga do ruba očajanja; do sve upornijeg strahovanja da će se Partija raspasti; a od svih tih zlih slutnji i sumnji spasila ga je samo smrt.

Međutim, sam NEP je bio tek privremeni zastoj, jedan momentani predah, jer je kriza između privatnog i državnog sektora trajala i dalje. Uzalud je N. I. Buharin govorio seljacima (— kao sto godina prije njega u Francuskoj Guizot —): »Bogatite se!« (Uopće je čudnovato kako lako oni odozgor govore onima dolje da se trebaju bogatiti, dok oni odozdol onima gore to nikada ne kažu.) Bilo je uzaludno. Nije jednostavno išlo: NEP je naprosto zapao u bezizlaznu krizu.

Nije to sada samo službena verzija Historije SKP(b) zapisala, nego su i drugi istraživači kao Deutscher, Crankshaw, Carmichael došli gotovo do istovetnih zaključaka: škare cijena između grada i sela su se sve više otvorile, selo je sve manje opskrbljivalo grad, jer državna industrija nije mogla udovoljiti njegovim zahtjevima. Moglo bi se dakle posvema reći: seljak više nije bio dovoljno motiviran.

Džugašvili je, međutim, za to stanje kasnije optuživao kulake. No, to je bio samo eufeminizam. Nije samo kulak bio nezadovoljan, nego su to bili seljaci skoro bez razlike, i oni su (kao što se zna i iz našeg sadašnjeg vlastitog iskustva) počeli veoma uporno i vrlo bezobzirno ucijenjivati po crti svojih vitalnih interesa.

I tada je Džugašvili naglo obrnuo tok stvari i počeo s općom *kolektivizacijom*. On koji je još malo prije bio podupirao Buharina i »desnu politiku« u odnosu na selo sada je preko noći okrenuo sve na glavu. L. D. Trocki, koji je svojedobno bio zagovarao čak i militarizaciju rada, sada je likovao, misleći da se nepobitno pokazalo kako je on imao pravo. Ali, o tome se tada nimalo nije radilo. Nije to naime bio važan i bitan korak u pravcu unapređenja socijalizma — komunizma, nego se u stvari radilo o krupnom i regresivnom zaokretu u smjeru *kapitalizma* — dakako, *onog državnog*.

Digitized by Google

(B)

Jer, što je pri tome bilo osnovno u razmišljanju i projektiranju Džugašvilija i njegove grupe, nego li tkzv. *von Thünnenovo* funkcionalno pravilo da velika gazdinstva omogućuju veću produktivnost, upotrebu mehanizacije, bolju »organizaciju« rada, a time i veće prinose. Uglavnom se dakle radilo o izvlaštenju živog u korist mrtvog rada, kapitala i njegova procesiranja, samo što je ovaj put korisnik bila država, i što se to provodilo ne samo za nju, nego i njenim represivnim sredstvima.

Mali kapital NEP-a i »nepovaca« likvidirao se u svrhu velikog državnog kapitalizma. Međutim, ova se nova dijalektička kvaliteta pripremala već i prije gomilanjem drugih kvantiteta na drugim stranama: već je prije bio ukinut partijski maksimum (— članovi partije nisu mogli imati viša novčana primanja od radnika—), u gradu su bile propale »stambene komune« (— isto tako kao što su iste takve *komune* bile propale u studentskom pokretu u Zapad. Njemačkoj 1968—70), počelo je raslojavanje društva po statusnim razlikama, ukoreni su historičari, koji su — kao npr. Pokrovski — kritizirali carsko samodržavlje i njegovu vanjsku politiku, *raspušteno* je Društvo starih boljševika kao i čitav niz drugih i sličnih pojava i događaja slijedili su jedna za drugom, koji su po sebi bili dovoljno indikativni za to da je sve to neko vraćanje na staro, cijeli tok jednog regresivnog procesa, koji ipak nije isto kao ono bivše »staro«, nego je to sada pojava *starog kao nešto novo*, u novom ruhu, ali sa starom jezgrom.

Sve to zajedno naravno nije bilo lako. I to nije mogao napraviti samo jedan čovjek, Džugašvili, ma kolikogod on i bio »čeličan«. O tome svjedoči Churchill u svojim ratnim memoarima, iz onih dana kada je u jesen 1942. god. bio u Moskvi, i kada su Hitlerove vojske stajale blizu toga grada, kada su bile osvojile više od 1/3 evropskog dijela SSSR, i kada su jurišale na Staljingrad. Tada je Churchill zapitao Džugašvilija što i kada mu je bilo najteže u životu, a ovaj mu je bez imalo kolebanja odgovorio da je to bilo *raskulačivanje*. Prema tome, to nije bio tadašnji — za Sovjetski Savez smrtno opasni rat — nego kolektivizacija, taj odlučni i sudbonosni korak u pravcu kapitalizma.

Naravno, nisu postojali neki vanjski i formalni atributi kapitalizma, ali oni za državni kapitalizam i onako nisu važni. Sve se odvijalo, svi privredni tokovi, preko tobože svemoćnog privrednog plana. Međutim, da li je on stvarno sve regulirao? Daleko od toga. Da bi ga ispunili, poduzeća su se snalazila na razne i na sve moguće načine, na podzemne kao i na nadzemne manipulacije, koje su bile nalik na »tržište« pokopano u špiljama starog kamenog doba. Jest, svakako su se planirale cijene, ali naoko i na papiru. No, zapravo one su se određivale temeljem prijedloga poduzeća i trustova, a ti su od reda tražili barem za 100% više — tako da bi im kod brisanja i snižavanja zahteva ostalo

Digitized by Google

barem 30%—40% više nego što su trebali. (A ta Džugašvilijeva danajska baština ostala je čak i kod nas u punoj važnosti sve do dana današnjeg). Jednadžba (ili simbol) »svemoćnog« privrednog plana bilo je dakle rasipanje. Konačno, će Džugašvili — Staljin potkraj svog života u svom posljednjem spisu »O ekonomskim problemima socijalizma« 1952. god. priznati da i u socijalizmu djeluje *zakon vrijednosti.* Jedna zakašnjela, ali svakako iskrena ispovjed.

No, već i prije toga je kapitalizam sa svojim rajskim dobrima i užicma bio potajni — a ponekad i nehotice — i otvoreni ideal sovjetskih voditelja.

»Dostići i prestići kapitalizam« — to je bilo Staljinovo omiljeno poznato geslo, koje nije samo jednom izviknuo u svjet. A isto tako i N. S. Hruščov, koji je u 80-tim godinama htio daleko prestići u gotovo svim granama proizvodnje SAD, i biti tako već jednom nogom u komunizmu. I tako su govorili, a valjda i mislili, sve sovjetske vođe dosad.

Znači: bilo je to vrlo ozbiljno mišljenje da se komunistička civilizacija zapravo trebala podudarati s jednim hiperkapitalizmom — državnim, naravno.

(C)

Ali, tako suborci V. I. Lenjina nisu bili odgojeni. Nitko od njih. Čak ni Buharin. I zbog toga je L. D. Trocki — koji je inače u mnogočemu griješio — u jednome ipak imao pravo: Džugašvili je morao prirediti svoj Termidor da bi sačuvao novo izrasli državni kapitalizam. Ukoliko analogija u historiji ima barem nekog smisla, onda naravno ne u tome da prikaže kako se povijest ponavlja, jer je to nemoguće, nego prije svega zbog toga da se jasnije pokaže u približnom poređenju o čemu se u određenoj stvari zapravo radi: Džugašvili je morao odstraniti nezgodne svjedoke, započeti »čistku« starih boljševika iz istih razloga, iz kojih je i car Napoleon I učvrstio liberalne, a ne demokratske komponente velike francuske građanske revolucije. I odgovarajući zaostalosti i primitivnosti kulturnog razvitka Rusije kao i grubosti, primitivizmu i surovosti same ličnosti »čeličnog« Džugašvilija, učinjeno je to s pomoću konclagera i hicima u potiljak, dok je naprotiv Napoleon Bonaparta na elegantni francuski način izdaju svojih izdajica kupovao vojvodskim titulama i podarenim kraljevinama. Chacun a son gôut.

Jedan naš autor, naime psihijatar dr. Vladimir Adamović u svojoj knjizi »Od vlasti do paranoje« tvrdi da je Džugašvili bolovao od paranoje. Možda. Ali, to još ne tumači sve.

Drugi pak autor, B. Bašanov, koji je bio dugogodišnji lični sekretar Džugašvilija u razdoblju njegove borbe i uspona do apsolutne vlasti, u knjizi »Ich war Stalins sekretär« kaže da Staljinu i nije bilo ni do čega drugog toliko stalo nego li do same vlasti

Digitized by Google

kao vlasti. I sigurno je da i u tome ima istine, no isto je tako sigurno i to da su se i drugi borili za tu istu vlast: Trocki, Zinovjev, Kamenjev, Buharin i dosta drugih, koji su kao ličnosti bili i obrazovaniji i kulturno nadmoćni mizantropskom Gruzijancu, koji su bili intelektualno jači od njega — pa ipak i uprkos svemu tome: u toj borbi i nemilosrdnoj bitki za vlast pobijedio je primitivni Džugašvili — Staljin.

Kako to? Ovo je doba baš njega trebalo. Takvog kakav je bio. Upravo čovjeka takve vrste i takva kova. On je bio najprikladniji i najsposobniji da provede »čistku« i osigura regresivni proces stvaranja *neokapitalizma* u državnom obliku.

Shakespeare (umjetnik!) govori da nije moguće sve u svako vrijeme napraviti. A H. Wölfflin (historičar umjetnosti!) kaže opet da nije sve u svako doba moguće. Jedno kao i drugo dakako nije isto, ali se oba iskaza međusobno nadopunjuju i potvrđuju. A oku umjetnosti valja vjerovati, jer ono uranja i dokučuje suštinu same stvari, koja običnom vidu u prvom planu i na prvi mah nisu tako uočljivi i raspoznatljivi.

Činjenica je u biti veoma jednostavna: takav Staljin, taj »čelični« Džugašvili bio je potreban da likvidira ciljeve Oktobra, da izdubi i prošuplji Lenjinov lik i Lenjinovo djelo — i da zatim: na način Ivana Groznog kao i Petra Velikog ili također i Katarine Velike ukloni neprimjereni »socijalizam« u ime »*izgradnje socijalizma u jednoj zemlji*« i faktično s pomoću razvijanja državnog kapitalizma učvrsti moć Sovjetskog Saveza — nove Rusije — kao velesile.

A to se naravno u zajednici sa suborcima, drugovima i prijateljima V. I. Lenjina i općenito sa starim kao i s pravim komunistima nikako nije moglo učiniti. Oni su — prema tome, željeznom logikom — *morali* biti uklonjeni. No, ipak to Džugašvili nije mogao sam izvršiti. Ali, u to je vrijeme već u Partiju kao i u državni aparat došlo dosta novih ljudi, kojima nimalo nije bilo stalo do nekih »socijalističkih eksperimenata«, nego do mira i reda, a prije svega do svojih vlastitih interesa. A u te se ljude Staljin mogao pouzdati, na njih se mogao osloniti u obnovi novog oblika procesiranja kapitala, jer je on time izražavao i osiguravao i njihove probitke.

(D)

I to je dakle bila prava svrha velike »čistke«. Nikakva posebna i naročita tajna, koju je trebalo odgonetnuti. I nikakvo ludilo. Naprotiv, moralno strašna, ali kao politika sasvim realan postupak da se ukloni »fantazmagorija«: u biti prava realpolitika po tradiciji i historiji Rusije.

Dakako, nije sve pošlo onako i onim redom kako je to trebalo biti. Međutim, nikada se ne može sve do kraja unaprijed

Digitized by Google

kalkulirati. Kakvog je npr. imalo smisla poslati tolike stručnjake da kopaju zemlju u Vorkuti ili muzičare da sijeku šumu u Norilsku?!

Treba se ovdje sada sjetiti onoga što je prije navedeno da kaže Shakespeare: ne može se sve u svako vrijeme napraviti. I u tome je smislu karakteristična jedna scena kod Deutschera: kada je Džugašvili —poslije Lenjinove smrti — bio zajedno u vladalačkom triumviratu sa Zinovjevom i Kamenjevim, ovaj je posljednji tražio da se Trockog likvidra. Međutim, Staljin je to odbio ovim riječima: »Nije teško skinuti glavu. Ali, to je prva glava. A zatim dolazi druga, pa ostale. I nitko ne zna kako i gdje će to stati«. Tada je on to sasvim dobro znao. Pa ipak: samo 10 godina kasnije započeo je 1936. s procesom baš protiv Zinovjeva i Kamenjeva vrzino kolo »velike čistke«.

Zatim: »čistka« je najviše i najteže pogodila inteligenciju. Bilo je to zbog toga, jer su kod nje one prave ideje Oktobra uhvatile najviše maha — a osim toga, ona je kao inteligencija najlakše mogla pro-gledati slijeparsku igru Džugašvilija i njegove svojte. Običan puk nije bio mnogo dirnut. Niti je za to baš mnogo mario.

Sada valja reći još i to tko i što je bila ta Džugašvilijeva *svojta*. Očito je naime da je to ipak neka društvena kategorija, a ne jedan lični klan ili posebna politička grupacija.

Kod nas se u tome smislu dosta površno i nereflektirano barata terminima: »birokracija« i »birokratizam«. To ne vodi ama baš ničemu: »birokratizam« nije ostvario nigdje, nikad i nikakav proizvodni odnos, a »birokracije« je bilo — i prije Džugašvilijevog državnog kapitalizma — u svim povijesnim epohama i u raznim društveno-ekonomskim formacijama u vidu više ili manje jakih grupacija, koja je vršila svoj upliv, ali koja nije bila društveni sloj, i koja nije donosila one konačne i posljednje oblike — nego ih je izvršavala — niti je, prije svega, ikada formirala svoju vlastitu originalnu sliku svijeta i svoju ideologiju; osim možda u staroj Kini (ali i to je vrlo dvojbeno i nedovoljno utemeljeno), jer šen — šiji (mandarini) niti su bili prava birokracija, niti su — i to je vrlo važno — imali svoju ideologiju.

Prema tome, prema svim tim dovoljno relevantnim kriterijima, Džugašvilijeva svojta nije bila birokracija, nego se on oslanjao na kompleks ljudi koji su imali mogućnost, priliku kao i moć raspolaganja, a to je bio onaj amalgam od managera u privredi do rukovodilaca u državnim i partijskim aparatima. Taj je kompleks, ta je grupacija bila izmijenljiva, to nikako nije bila kasta, ali svaki koji je odlazio na neko mjesto gdje se raspolaže sticao je time i interese, isto tako i na isti način kao što ih je i gubio svaki put svaki onaj što je odatle odlazio.

Bila je to — kao proces — negativna dijalektika državnog kapitalizma. Ali, s druge strane to je bio i subjektivni faktor, ona

Digitized by Google

subjektivna konstrukcija, što je u dijalektičkoj međuzavisnosti s objektivnom strukturom, sačinjavala začetak društveno-ekonomske formacije i proces državnog kapitalizma u nastajanju.

(E)

S tim se srela FNRJ i KPJ nakon NOR-a i svog državnog konstituiranja. A takve kakve su bile obadvije strane i objektivno kao i subjektivno postavljene, to su bile dvije nerazriješive dijalektičke suprotnosti, koje su se međusobno potpunama isključivale. Neka je sinteza bila upravo nemoguća.

Već su prva razmimoilaženja nastala u toku NOB: pitanje proleterskih brigada, odnos SSSR-a prema kralju Petru i Draži Mihajloviću, žestoko negodovanje SKP(b) zbog II. zasjedanja AVNOJ-a: sve su to bile iskre vatre, koja je još bila zapretena pod pepelom. No, potkraj samog rata Džugašvili je svoje pravo mišljenje o vođstvu KPJ počeo već razotkrivati u razgovoru s M. Đilasom, nazvavši vođe KPJ zbog njihovih gledišta i stavova posprdno i cinički — »idealističkim budalama«. Zvijer je otvorila ralje.

A zatim je slijedilo osnivanje Kominforma god. 1947. na njegovu prvom sastanku u Poljskoj. Uobičajeno je vjerovanje da je tamo delegacija KPJ bila naročito radikalna i prepotentna u kritici politike KPF i KPI — i naročito ove posljednje — kao i to da je iza toga stajao sekretar SKP(b) A. A. Ždanov, koji je vodio taj sastanak. Međutim, to je bila samo igra iza kulisa. Ždanov — koji je uskoro nakon toga i umro — imao je valjda i tu namjeru da poigra na kartu: podijeli pa vladaj. No, Jugoslaveni su tada imali i vrlo ozbiljnih vlastitih razloga da tako nastupaju naročito protiv KP Italije.

Naime: P. Togliatti, generalni sekretar KPI, koji je tada bio ministar pravde u prvoj vladi A. de Gasperia, bio je kao takav amnestirao fašiste i njihove pristaše, a to je dakako FNRJ itekako bilo pogodilo. Ali, jasno je nedvojbeno bilo i to, da takav korak Togliatti nije bio poduzeo sam na svoju ruku, nego po direktivi »hazjajina« Džugašvilija iz Kremlja, kojemu je tada neposredno poslije rata, bilo još stalo do koliko god je to moguće zadržavanje dobrih odnosa sa Zapadom zbog osiguranja vlastitih interesnih sfera.

I prema tome — kritika KPJ od strane Jugoslavena pogađala je Džugašvilija, njegove interese, njegovu ličnost kao i njegov autoritet, na najosjetljiviji način i na najosjetljivom mjestu. Sve su njegove sumnje time bile izazvane. Objektivno kao i subjektivno. A to se (takošto) nije bilo desilo sve od Trockijevih dana. To je bilo u svemu svetogrđe prvoga reda.

Tome isto tako valja pribrojati još i otpor u pitanju jugoslovensko-sovjetskih mješovitih društava, veze s Bugarskom i Albanijom, ali o tome kao i u nizu drugih konfliktnih problema bit

Digitized by Google

će vjerojatno podrobnije i potanje više riječi u drugim saopćenjima.

Međutim, kako je do svega toga i objektivno kao i subjektivno u stvari došlo?

Ponajprije: Sovjetski Savez i Džugašvili s jedne strane i FNRJ i KPJ kao i J. B. — Tito s druge kretali su se društveno suprotnim i suprotstavljenim linijama i tokovima. Prvi regresivno od Oktobra i dalje unatrag, drugi pak su išli progresivno prema pravim ciljevima Oktobra. Za prvu je liniju već u punoj mjeri vrijedio sud poznatog britanskog historičara lorda Johna Actona: svaka vlast korumpira, a apsolutna vlast apsolutno korumpira, dok je ona druga bila još vrlo daleko od toga. Sovjetska se vlast pod Džugašvilijem već bila umorila od revolucije; ona ju je bila istrošila, i misli V. I. Lenjina iz »Države i revolucije« postale su za nju izgubljeno i odbačeno vrijeme kao i puka iluzija, dok je narodna vlast u FNRJ već počela realizirati Lenjinove ideje i spremala se da tako i tim putem i dalje nastavi. Sve su to bile objektivne činjenice i objektivne suprotnosti.

I društveno biće kao i historijski temelji na kojima je gradila KPJ i SKP(b) bili su drugačiji. I mada je bivša kraljevina Jugoslavija bila konglomerat različitih kao i različito razvijenih dijelova i zemalja, to je ipak više od polovine od njih već decenijama poznavala puni razvitak kapitalizma, imala je liberalistički i pseudoliberalistički politički sistem — a to stara Rusija ili uopće nije imala, ili tek vrlo kratko vrijeme i samo rudimentarno — dok su nerazvijeni dijelovi Jugoslavije bili doduše siromašni, ali ipak manje od nekih azijskih dijelova Rusije. Prema carskoj Rusiji — koju su preuzeli boljševici — stara je Jugoslavija bila razvijenija zemlja. I zato su jugoslavenski komunisti imali i posla s takvim prilikama, prema kojima su se ravnali, a i oni sami su bili njihov proizvod.

Zatim — tu je bilo u pitanju i uloga inicijative narodnih masa na jednoj kao i na drugoj strani. U Sovjetskom Savezu je nakon »čistke« vladao aparat. I zbog toga je i došlo do teških poraza u prvoj polovici II. svjetskog rata kao i do neopisivih gubitaka u toku cijelog njegova trajanja. Nasuprot tome je inicijativa narodnih masa u NOB već od samog početka došla do svog punog izražaja i trajala je tako skroz: to je u punom smislu riječi bila prava *narodna* i ujedno *oslobodilačka* borba. KPJ i njeno rukovodstvo — koje je vodilo tu borbu — stalno je bilo u vezi s narodnim masama, i Partija se u neprekidnom strujanju i kolanju kadrova iz naroda od dolje u njene redove nadopunjavala, kompletirala i osvježila.

(F)

Suprotno od toga Džugašvili se oslanjao na prije opisani sloj onih koji raspolažu, na »establishment«, a kojega je on sâm bio najbolji izraz. A narod je bio daleko van zidna Kremlja.

Digitized by Google

Njegova vlastita kćerka opisala je atmosferu tog kruga oko vođe: njen otac, Staljin, je negdje u svom životnom ambijentu, u odnosu npr. prema novcu, bio zapeo još negdje u carskim vremenima. Među njima i onima koji su raspolagali, koji su imali moć — u »establishmentu« — i među njihovim većim i manjim aparatčikima razvila se jedna ustajala, zagušljiva, prizemna, malograđanska kultura, prožeta opakošću, bizantinizmom i jalom.

A svega toga u NOP Jugoslavije nije bilo. Komandant jedne od proleterskih divizija bio je primjerice bivši pjesnik — nadrealist. Napokon — last, but not least — tu su bile i suštinske razlike između vođa i vođstava na jednoj i na drugoj strani: metaforično rečeno — mračni i vječno sumnjčavi Gruzijanac odudarao je od Titova vedrog optimizma kao noćna pomrčina od svjetlog dana. Staljin je bio okružen starim ljudima, to je bila njegova generacija, dok su oko Tita bili mladi ljudi, koje je on razumio i koji su njega shvaćali.

I, konačno, NOB Jugoslavije je bila autohtona; nju nisu donijeli tankovi Crvene armije; niti su na čelo oslobođene Jugoslavije došli — kao u drugim narodnim demokracijama — ljudi koji su bili dresirani, kondicionirani i slomljeni u Moskvi. U svakoj crti fizionomije, u svakom koraku, socjalno, psihički i lično Jugoslavija NOB-a bila je suprotno i suprotstavljena Džugašvilijevom modelu. Samom silom historiske nužde, dijalektičkom negacijom, kad — tad je moralo doći do sraza i sukoba.

Međutim, kao što je već prije bilo napomenuto nije sve u svako doba moguće. Kada je Krleža za vrijeme »sukoba na književnoj ljevici« govorio o pogodnosti *moskovskih procesa* i likvidiranju Lenjinovih prijatelja kao i o uništenju ideja samog V. I. Lenjina i životnog puta lenjinizma, Tito je već — ima dovoljno dokaza za to i od njega samog — znao da je to bio zapravo komunistički Termidor.

No, tada — uoči fašizma i Hitlera — morao je još šutjeti. Vrijeme još nije bilo sazrelo. Međutim, u god. 1948. došlo je i to. Izbit će istina na vidjelo dana, kucnut će čas za ono historijsko NE monstruoznim posljedicama one *izgradnje »socijalizma« u jednoj zemlji.*

To je bilo veliko djelo, golemo, ali to je bilo davno. Prošlo je otad punih 40 godina; više od vijeka jedne generacije. Sada se pak unuci Džugašvilija, Pavelića, Draže Mihailovića i Rupnika dižu i udružuju da razore to veliko NE, i da sa svoje strane izvrše Staljinovu oporuku.

Iz groba u zidinama Kremlja diže se mrtva usahla ruka da uz jezivi smijeh pokaže vojski mraka kako da to učini.

Digitized by Google

Prikazi

Dr Smiljana Đurović

Državna intervencija u industriji Jugoslavije

(1918—1941). Institut za savremenu istoriju, Beograd 1986, 435.

U poplavi velikog broja istorijske literature, još je nesrazmerno malo dela iz ekonomske istorije, kako one koja se odnosi na davna vremena, tako i one koja obrađuje pojave iz nedavne prošlosti, sa još uvek živim svedocima. Međutim, interesovanje za rezultate ekonomsko-istorijskih istraživanja u svetu raste, jer je jasno i stručnjacima i širokoj čitalačkoj publici da je ekonomska istorija, po rečima istaknutog poljskog istoričara Jirži Topolskog, »postala jedna sve neophodnija disciplina, koja se nalazi u centru glavnih problema svih istorijskih nauka.« U isto vreme sve snažniji prodor nauke u proces proizvodnje, uticao je i na povećavanje interesovanja za dela ekonomske istorije, jer se oseća potreba da se mnoge pojave u društvu objašnjavaju i specifičnim ekonomskim uzrocima. Sagledavanje suštine ovih zbivanja nije potrebno samo onima, koji odgovore traže u prošlosti gde se začinju neke pojave iz naših dana, već i onima, koji žele da predvide buduće razvojne procese i šta više, da na njih i utiču. Ako se ima u vidu činjenica da je industrijski razvoj jedna od najosetljivijih tačaka kojom se dijagnosticira stanje u društvu XX veka, onda je jasno zašto smatramo da je izbor teme dr Smiljane Đurović tako privlačan i značajan u isto vreme. Ali ne samo to, već za istraživača i izazov, koji traži hrabrost, izdržljivost i optimizam, tako neophodne osobine za istraživača ekonomske istorije novijega doba. S. Đurović je ovaj posao u vezi sa proučavanjem industrijskog razvoja u jugoslovenskim zemljama u XX veku, otpočela pre više od dve decenije, opredeljujući se u početku za metodološki sasvim prirodan put, da najpre priredi jednu iscrpnu bibliografiju o tome problemu (Pregled literature o industrijalizaciji jugoslovenskih

Digitized by Google

zemalja u periodu 1918—1941, Istorijski glasnik, br. 2—3, Beograd 1967, 155—191), a tokom narednih godina sistematski istražuje i objavljuje rezultate do kojih je došla bilo za pojedine privredne grane, bilo za pojedine regione ili fenomene, ne zapostavljajući paralelna proučavanja metodoloških i idejnih aspekata ekonomsko-političke teorije o industrijalizaciji, a agraristici, o metodama upravljanja u privredi u liberalnim ili dirigovanim uslovima. Ove su pripreme približile našem autoru probleme privrednog razvoja Jugoslavije u međuratnom periodu, te omogućile da se definitivno odluči za ispitivanje procesa industrijalizacije s posebnim osvrtom na uslove kako se to dešavalo. Jedan od motiva, koji je autora opredelio je i uverenje, da se tako najbolje može shvatiti i kapitalizam i socijalizam, odnosno složenost razvoja industrijske civilizacije na našoj planeti. Sigurno je, da bi i mnogim drugim istoričarima-istraživačima bilo potrebno da objekat svojih proučavanja i interesovanja, stave u ovako širok kontekst, koji omogućava i paralele i objektivnije ocenjivanje posmatranih istorijskih zbivanja, bilo da je reč o opštoj ili nekoj od oblasti nacionalne istorije.

Dr Smiljana Đurović u svojim istraživanjima ne ograničava se usko samo na privrednu istoriju, već uzima u obzir sve što realno može uticati na društveni i privredni život u zemlji, u pokušaju da prikaže uzajamnost raznih uticaja, kao izraz zakonitosti i nužnosti istorijskog razvitka, ali i kao svesno delovanje pojedinih subjekata na taj tok. Monografija je stoga podeljena i na hronološke odeljke, a u okviru ovih na tematske celine. U prvom delu knjige, koji obuhvata razdoblje 1918—1929., okvirna tema posvećena je liberalističkom sistemu u privredi, uz poseban osvrt na stanje zatečeno prilikom stvaranja nove društvene i privredne zajednice. Zatim se razmatraju prirodni, društveni i politički okviri u kojima se vrši industrijalizacija. Na industrijsku politiku toga vremena umnogome su uticali događaji u političkom životu, koji su se odigravali u okvirima buržoaskog parlamentarizma. Sa svoje strane država je osnivala posebne stručne službe, počev od ministarstava u tome resoru, sa zadatkom da prate i utiču na privredni razvoj. Kao reakcija na to stanje javljaju se i protesti privrednika, a naročito s obzirom na državnu politiku. Ustav, tzv. Vidovdanski, donet u prvim godinama nove države, sadržavao je takođe odredbe od značaja po organizaciju i život privrede. Prve godine državne intervencije u privredi, a posebno industriji, nisu bile naročito uspešne, ni u pogledu smišljene organizovanosti ni efikasnosti akcije. Posle ujedinjenja jugoslovenskih oblasti 1918. godine, statistika je utvrdila da u prerađivačkoj grani ima 1.831 preduzeće sa 191.656 zaposlenih radnika i investiranim kapitalom u visini od 8.448 miliona dinara. To će se narednih godina stalno menjati usled osnivanja novih, a zatvaranja ranijih preduzeća. Vlasnici i akcionari industrijskih preduzeća kao i drugi privrednici, nikako nisu bili zadovoljni tokom i sadržajem ekonomske politike koju je vodila i nametala politička birokratija, bez ikakvog osećanja za ekonomske zakonitosti i prave interese jedne dugoročne i uspešne politike ekonomskog razvoja. Privrednici su smatrali da je ekonomska politika bila potčinjena interesima dnevne politike. Oni su se tome protivili, preduzimajući neke mere ujedinjavanja svojih snaga, jer su smatrali da su oni jedinstveniji od političara, čiji su politički programi i ideologije bili često suprotstavljani međusobno, što je opet uticalo i na remećenje jedinstvenog stava u pogledu ekonomske politike razvoja. U toj prvoj dekadi, jugoslovenska vlada je u početku više pažnje posvećivala problemima u poljoprivredi, počev od agrarne reforme, a manje se okretala industriji, njenim investicionim programima i finansijskom jačanju. Vlada je podržavala samo neke mere, i to

Digitized by Google

najčešće one, koje je bila obavezna da podržava kao članica Društva naroda. U drugom delu knjige, koja nosi naslov »Dirigovana privreda«, sve je pak podređeno glavnoj temi koja obrađuje uticaj velike ekonomske krize na zavođenje dirigovane privrede i početak privrednog plana u industrijalizaciji (1929—1934). Bogat događajima ovaj period u evropskoj i svetskoj privredi, interesantan je i sa stanovišta spoljnih uticaja na privredni razvoj u zemlji. Tako je i došlo do ulaska Jugoslavije u »agrarni blok« zemalja u Evropi, kao i do manifestacije krize u skoro svim privrednim oblastima. Do toga je došlo sa zakašnjenjem, u odnosu na svetsku krizu. Ovde se osetio i uticaj novih mera za izlazak iz krize, poznatih kao Nju-Dil, koje su pokrenule SAD, zatim se osetilo postepeno slabljenje krize i njenih posledica u privredi zemlje. Ali, i posle više od jedne i po decenije, dilema koja se postavljala na početku o izboru puta za privredni razvoj Jugoslavije između poljoprivrede i industrije, postavljala se u svoj svojoj oštrini i hitnosti u ovoj drugoj dekadi još uvek. Ono što je potvrđivalo da je Jugoslavija ipak krenula putem industrijalizacije, bili su programi razvoja teške industrije i elektrifikacije. Velika kriza je uticala na istiskivanje liberalističkog smera u privrednom razvoju, što je, ako se razmotre posledice pristupanja agrarnom bloku, zemlju gurnulo u pravcu tzv. nemačkog privrednog prostora, toliko forsiranog kao ideologije ali i prakse posle dolaska na vlast nacional-socijalističke diktature u Nemačkoj. Pri kraju ekonomske krize, u zemlji je zakonodavna akcija u privredi bila pojačana, počev od zakona za potpomaganje spoljne trgovine i drugih, sve do izgradnje brodogradilišta, zakona o berzi, o zaštiti domaće proizvodnje i zakona o podizanju industrije potrebne za narodnu odbranu. Mnoge od ovih mera bile su donete kao izraz državne intervencije u privredi, ili, kako su to neki ekonomisti procenili kao znak dirigovane ili planske privrede. U isto vreme, u cilju pospešivanja agrarne politike, država je postala najveći kupac za sve poljoprivredne proizvode, sprovodeći to kroz otkup za potrebe vojske, raznih državnih i samostalnih ustanova. Što se zakona o elektrifikaciji tiče, o kome je dugo godina bilo reči, on nije donet, a među posledicama takve situacije zabeleženo je i bežanje investiranog kapitala iz elektroprivrede u neku rentabilniju granu privrede. Treći deo monografije tretira stanje posle ekonomske krize, kada se država javlja kao najvažniji ekonomski faktor. To je trenutak kada stupa u život i »nova ekonomska politika« u Jugoslaviji (1935—40), koja je istovremeno angažovala i velika sredstva za svoju realizaciju. Pošto se poslovanje od 1935. do 1938. godine završilo budžetskim suficitom, vlada Milana Stojadinovića procenila je to kao povoljan uslov za sklapanje zajma od 4.000 miliona dinara, namenjenog javnim radovima i industriji narodne odbrane. Na osnovu posebnog zakona, zemlja je ušla u šestogodišnji plan privrednog razvoja, gde su među prioritetne zadatke stavljeni izgradnja pruga, oživljavanje zaostalih krajeva i briga za zapošljavanje tamošnjeg stanovništva, kao predohranu protivu socijalnih nemira. Nova ekonomska politika — vezana za pomenutu vladu Milana Stojadinovića, isticala je princip proizvodnje sirovina u zemlji za potrebe sopstvene industrije, čime bi se presekla zavisnost od uvoznih sirovina. Kao drugo, insistiralo se na izgradnji sopstvene industrije naoružanja. To je bio veoma aktivan period izgradnje novih i proširivanja starijih kapaciteta industrije, naročito u granama metalurgije (gvožđe, aluminijum, bakar) i tsl. Pa ipak, izvoz sirovina i polufabrikata, ruda i metala, kao i poljoprivrednih proizvoda povećavao se. Politička sprega sa Nemačkom dopunjavana je i ekonomskom, što je povratno uticalo na izvoz u tome pravcu. Ujedno je to bio i znak da je otpočelo ostvarivanje Hitlerovog plana o

Digitized by Google

»stvaranju velikog privrednog prostora na Balkanu«, u kome je Nemačka vodila prvu reč. Kada se uporedi stanje posle stvaranja zajedničke jugoslovenske države posle 1918. godine sa onim, koje je statistika konstatovala dve decenije kasnije, razlika je osetna, pre svega u pogledu obima i vrednosti razvijene privrede, iako neravnomerno u odnosu na pojedine regione i privredne grane. Isto tako i uloga države je tokom dve decenije znatno narasla i prodrla u mnoge pore privrednog života. Državna kontrola je bila ostvarena u dva smera — i horizontalno i vertikalno, putem resornih ministarstava i komora, odgovarajućih udruženja privrednika i centralnih industrijskih korporacija. To je sve vodilo istom cilju kao i u drugim kapitalističkim državama, da se vodeće grane industrije i rudarstva, stave pod monopol države, koja je opet bila i najveći kupac za ove proizvode. Situacija je bila složena uoči II svetskog rata, pošto je koncepcija ratne privrede uticala da se posebna pažnja obrati fabrikama naoružanja.

To bi u glavnim crtama bio sadržaj knjige, čijih je poslednjih 50-tak stranica posvećeno sumarnim pregledima o državnim privrednim preduzećima i to posebno onih u grani metalne industrije, rudarstva i vojne tehnike, za vreme od 1934—1940. godine. Pregledima su obuhvaćeni i državni budžeti, prihodi i rashodi, čist prihod. Autor je sve to prezentirao u želji da svoja izlaganja i zaključke što bolje potkrepi, ali u isto vreme pruži i osnova za dalje ekonomske analize, za izvesna upoređivanja, i na kraju dâ jedan sud o opravdanosti državne intervencije u industriji i privredi uopšte. Činjenica da je jugoslovenska vlada sve više učvršćivala svoje privredne veze sa Nemačkom, sigurno ide na ruku i neposrednom uticaju na privredni razvoj, a pokušaji Engleske sa druge strane sa težnjom da svoj uticaj ojačaju, bili su ipak nedovoljno snažni da bi se postigla neka ravnoteža, a time i ublaži snaga nemačkog pritiska. Slično je i sa uticajem koji je ostvarivala Francuska, poznata po svome dominantnom uticaju na srpske finansije i privredu pre I svetskog rata, ali u ovome vremenu se nije mogla ponoviti stara istorija. Ova promena u ekonomskim partnerima — koji su istovremeno bili i partneri u politici, takođe je snažno podupirala ulogu jugoslovenske države u ekonomici i njen monopolistički položaj. Ovako detaljno i analitički obrađena problematika u knjizi dr Smilje Đurović o državnoj intervenciji u razvoju jugoslovenske industrije, zahvalno je štivo i za sve ostale istoričare, ali i ekonomiste, političare, sociologe i pripadnike drugih struka, zainteresovanih profesionalno i lično, da bolje proniknu i shvate kretanja u društvenoj, političkoj, pravnoj i kulturnoj istoriji. Sigurno je da će posle ove knjige mnoge paušalno davane ocene o razvoju privrede, odnosno industrije u međuratnom periodu u kraljevini Jugoslaviji, pretrpeti korekciju. Dr Smiljana Đurović je predočila i sva ranija shvatanja i date ocene o ekonomskom razvoju iz pera savremenika, podjednako iz redova pristalica ali i kritičara oficijelne privredne poliitke. I najzad, smatramo potrebnim da još jednom istaknemo koliko su ovakve i slične monografije potrebne u našoj istorijskoj i ekonomskoj literaturi, pogotovu kada se zna kako se teško one formiraju ne samo zbog obimnosti građe koju treba pronaći i savladati, već i nedostatka velikog broja izvora, a takođe i malog broja autora koji su spremni da se prihvate ovog posla. S. Đurović je spretnim metodološkim postupkom putem analiza, dovela svoju temu do sinteze, u kojoj se kristališu i zaključci — mada ne posebno izdvojeni, kako je to u nekim radovima istoričara uobičajeno. Zbog svega toga, ova studija sa puno poverenja u ono što nudi, treba da posluži kao osnova za dalja istraživanja, kao jedna novina i kao ozbiljan naučni doprinos.

Dr Danica Milić

Digitized by Google

Bogomir Kovač

Način proizvodnje i kritika političke ekonomije

Posebno izdanje »Naših tema«, Zagreb, 1988. Str. 318.

»Osporavati Marxovom *Kapitalu* (kao kritici političke ekonomije) da ne predstavlja ujedno i neki pozitivni teorijski sistem, pozitivnu političko-ekonomsku znanost o kapitalističkom načinu proizvodnje i njegovoj artikulaciji zajedno s pred- i postkapitalističkim načinima proizvodnje, predstavlja uistinu negiranje Marxove teorijske pozicije...«

B. Kovač, *Način proizvodnje i kritika političke ekonomije*

Ovaj stav iz nove knjige Bogomira Kovača polazna je tačka ali i zaključni stav njegovih složenih i kritičkih istraživanja različitih razumevanja predmeta i metode političke ekonomije ili kritike političke ekonomije (u Marksovom smislu). Pretpostavke su njegovog dijaloga s različitim recepcijama političke ekonomije ili kritičke političke ekonomije iskazane najpre u stavu da tradicionalne recepcije političke ekonomije koje se pozivaju na Marksa nisu uspevale da u sebe uključe sam složeni i protivrečni ekonomski život. One su zbog toga nužno bile apstraktna nauka političke ekonomije ili apstraktna kritika političke ekonomije. Tu bitnu pretpostavku za svoju raspravu Kovač iskazuje Geteovim stihovima da »s tom naukom tako lako nije« a još više onim znamenitim stihom koji kaže da je »...siva... teorija sva, tek zlatni duh života zelen je.« Druga je njegova pretpostavka sadržana u oceni, koju nije lako uvek empirijski potvrditi, da je marksistička teorija uvek delovala u zavisnosti od učinaka njene istorijske prakse. Ove pretpostavke, a one nisu jedine, Kovač izlaže u uvodu knjige, uz određene svrhe, teme, osnovnih teza i granica ovih istraživanja.

Sadržina knjige ima dva odvojena ali u svemu komplementarna dela. U prvom delu knjige istražuje se specifičnost načina proizvodnje kao osnovnog predmeta analize i metode političke ekonomije (Marksov epistemološki rez i shvatanje načina proizvodnje, određenje načina proizvodnje u marksističkoj političkoj ekonomiji, strukturalističkoj i ekonomskoj antropologiji, elementi načina proizvodnje i sl.). U drugom delu analizira se način proizvodnje i politička ekonomija kroz istorijski razvoj (tipologija i periodizacija načina proizvodnje, teorija artikulacije načina proizvodnje u marksističkoj političkoj ekonomiji, elementi teorije prelaza među načinima proizvodnje, predmet i metod političke ekonomije). Ovako brojne teme sabiru se oko tri krupnija pitanja: politička ekonomija, način proizvodnje i Marksov političko-ekonomski pristup ekonomskoj nauci — ali s ambicijom da budu shvaćeni u jedinstvu. Po tom zahtevu Kovač bi hteo da bude originalan. On, naime, misli da su ekonomisti najčešće potcenjivali epistemološko pitanje teorijskog polja političke ekonomije i unutrašnje raščlanjavanje načina proizvodnje. Zato ovaj autor u središte svojih istraživanja stavlja temeljne protivrečnosti savremenog sveta, dokazivanje važnosti proučavanja načina proizvodnje života društva i pokazivanje posebnosti Marksove kritike političke ekonomije kao »moderne« političke ekonomije. Osnovna ambicija knjige *Način proizvodnje i kritika političke ekonomije* mogla bi se odrediti kao jednoznačno zalaganje za novo određenje političke ekonomije. To se posve jasno iščitava iz njegovih pitanja: Šta znači politička ekonomija, kakav je njen status u teoriji i upotrebna vrednost, kako se ispunjava njeno teorijsko polje (predmet i metod). Kovač je svestan da se njegova ambicija mnogima može učiniti iluzornom jer se ova pitanja njima pokazuju kao već odavno rešena. Da to nije ipak sasvim tako Kovač pokazuje upravo time što se njegovo

Digitized by Google

preispitivanje karaktera političke ekonomije pokazuje i kao nužno pokretanje niza načelnih pitanja o karakteru, metodu, predmetu političke ekonomije i sadržini različitih recepcija Marksove kritike političke ekonomije. To takođe zahteva da se suoči Marksova kritika političke ekonomije i brojnih socijalističkih praksi koje su se gradile i legitimisale pomoću nje. Tačka svih upoređivanja je Marksovo stanovište. Kovač polazi od toga da je Marks izveo epistemološku novinu. Ona se sastoji u tome što je on uspeo sistematski da razvije novu paradigmu koja se zove »kritika političke ekonomije«. Iako je ta paradigma celovitija od paradigmi u drugim oblastima njegovog učenja, ona nije Marksovim sledbenicima ostavila zatvoren i neprotivrečan i neprevladiv horizont. Čak obrnuto, zaključuje on poput Roze Luksemburg, Marksov rad pretpostavlja i omogućuje dalje istraživanje u ovoj oblasti. Kovač istovremeno dokazuje da je Marks uspostavio teorijski sistem političke ekonomije kao pozitivne nauke i to tako što kritici izlaže kategorije klasične političke ekonomije kao apstrakcije realnih društveno-ekonomskih odnosa. »Kritika političke ekonomije je za njega kritika teorije i prakse građanskog društva... nego se i kritika uspostavlja sa stajališta emancipatorskih mogućnosti...« (str. 303). Kapitalistička epoha je izgradila poseban način proizvodnje života društva i izgradila poseban način ekonomskog mišljenja. Marks je prvi pokušao teorijski da objasni kako je kapitalizam nametnuo svetu svoje opšte kapitalske odnose i zakonitosti i kako se u njima probijaju klice svetskog socijalističkog procesa. On je tako izložio revolucionarnu kritiku ekonomske nauke i ukazao na mogućnosti njenog kritičkog razvoja. Time je Marks izvršio i konkretan zaokret ka novom predmetu analize: materijalni način života shvaćen razvojno. Tako se, prema Kovaču, kritika političke ekonomije javlja i kao »ishodišna tačka« celog Marksovog mišljenja i marksizma. Ali on kritički ukazuje na svojevrsnu ironiju istorije, odnosno to kako su se upravo Marksove politekonomske postavke dramatično transformisale u različitim varijantama ortodoksije Druge i Treće internacionale i različitim stranputicama tzv. zapadnjačkog marksizma. Zato je Kovaču stalo da uveri čitaoca kako je ova knjiga »izrasla na spoznajama i gorkim refleksijama XX stoljeća«. To znači da ona u podtekstu sadrži i svest o krizi marksizma i krizi socijalizma ali i svest o nuždi da se ponovo propita sve ono što čini kompleks političke ekonomije marksizma. Osnova toga propitivanja pronađena je u kategoriji *način proizvodnje društva*. Marks razlikuje način proizvodnje kao metodološki istraživački koncept od načina proizvodnje kao konkretnoistorijskog realnog odnosa. Ova dva momenta ne mogu se izjednačiti ali ni razdvojiti. Kovač ih posreduje konceptom artikulacija načina proizvodnje. Šta Marksu omogućava kategorija načina proizvodnje? Prema Kovaču, ona mu omogućava osnovne misaone zahvate. Najpre, pomoću ove kategorije Marks je mogao da poveže istorijske analize i strukturalno-funkcionalne analize. Zatim, uspeo je da poveže metod i predmet političke ekonomije, njenu naučnu spoznaju s društveno-reprodukcijskim procesom. Po tome je, onda, njegovo ekonomsko učenje postalo celovitom kritikom političke ekonomije (empirijskog sveta materijalne produkcije i reprodukcije života društva i razumevanja toga sveta). Tako se pokazuje da Kovač kritiku političke ekonomije, odnosno značenje ove sintagme ne izvodi iz imena, dakle samo kao kritiku ekonomije kao naučne discipline već i kao »oblik posebne znanstvene prakse« ili kao novu paradigmu naučnosti u sferi ekonomskog života. Iz toga nije teško zaključiti da Bogomir Kovač ishodišnu tačku svoje analize određuje kao prevladavanje brojnih pojednostavljenja u razumevanju političke ekonomije a potom kao prilog ponovnoj afir-

Digitized by Google

maciji pojmovne, sadržajne i metodološke strukture političke ekonomije koja se konstituisala na Marksovom nasleđu. Kovač je čvrsto uveren da se oba ova zadatka mogu ostvariti problematizacijom onog kompleksa Marksovog polit-ekonomskog mišljenja koji je bio neopravdano zapostavljen. Taj kompleks je kategorija »način proizvodnje«. Kako odrediti način proizvodnje? Kovač nudi sledeću definiciju, uz niz drugih širih određenja i relacija. »Način proizvodnje je... povijesno razvojna društvena cjelina koja je ekonomski strukturirana, a pored toga sadrži i neekonomske strukture, funkcionalno povezane sa cjelokupnom društveno-ekonomskom reprodukcijom« (str. 306). Ova definicija je vrlo široko i nediferencirano zahvatila svoj predmet. No, ona omogućava autoru da ovu Marksovu kategoriju razume kao bogatu, višeslojnu i višeznačnu: kao metodološko sredstvo analize, kao funkcionalno uređenu celinu delova i odnosa (radni i proizvodni proces, proizvodne snage i odnosi proizvodnje, način proizvodnje, raspodele, razmene i potrošnje, klasna struktura, politika, ideologija, klasna borba), kao konkretnoistorijski i geografski kontekst. To dalje znači da Marks kategoriju načina proizvodnje upotrebljava na svim nivoima svoje analize. Zato ova kategorija omogućava i izražava specifičnost i celovitost predmeta i metoda političke ekonomije.

Marksu je, prema Kovaču, upravo način proizvodnje omogućio da poveže politekonomske analize i istorijski razvoj i da izvrši periodizaciju istorije. To pokazuje da bez koncepta načina proizvodnje ostaje sasvim po strani proučavanje i razumevanje istorije ili se to izvodi na spoljašnji način i naknadno. Kako se to moglo videti iz definicije načina proizvodnje koju je ponudio Kovač ova kategorija obuhvata i teorijski izražava celokupnost društvenih odnosa u njihovim diferenciranim istorijskim promenama, diferencijacijama i nužnoj povezanosti istovremeno. Zato iz kategorije načina proizvodnje mogu da se izvedu ekonomski, filozofski, sociološki, istorijski i drugi sadržaji marksizma i uspostave relacije među njima. Način proizvodnje kao stvarna celina života i njegova artikulacija određuju konkretnu globalnu društvenu strukturu, neekonomsku jednako kao i ekonomsku. I to zato što on u sebi sjedinjuje različite oblike društvene i tehničke podele rada, radni i proizvodni proces, odnose proizvodnje, vlasničke odnose, tipove vlasti i dinamiku moći, način eksploatacije, klasnu strukturu i klasnu borbu. Tako se kategorija načina proizvodnje Kovaču pokazuje kao onaj teorijski medijum kojim se otkriva specifično i autonomno polje političke ekonomije, omogućava dublje razumevanje savremenih protivrečnosti i, najzad, omogućava da se Marksovo polit-ekonomsko mišljenje dovede u vezu s novim impulsima u politekonomskoj nauci. Snažno fiksiran za značenje ove kategorije Kovač misli da se iz centralnosti načina proizvodnje lako dokazuje da je Marksov stav o jedinstvenoj nauci istorije utemeljen na političkoj ekonomiji, odnosno na razumevanju »prirodne strukture« društvenoistorijskog razvoja. Kovač deterministički ekonomiju razume kao onu stranu društvenog života u kojoj zajednica (klasa) proizvodi svoj način života koji iako ekonomski strukturiran obuhvata i neekonomske odnose (političke, ideološke, kulturne, i sl.). Analizom kategorije načina proizvodnje Kovač dolazi do određenja političke ekonomije. On hoće da pokaže to kako se politička ekonomija razlikuje od drugih disciplina ekonomske nauke (ekonomika, ekonomska politika, ekonomska analiza). To razlikovanje on izvodi na specifičnom predmetu političke ekonomije — načinu proizvodnje. Ali on ipak ne bi hteo da svede predmet političke ekonomije na način proizvodnje. On samo hoće da dokaže da je to samo središte (»kamen temeljac«) njene analize. Time mu se politička ekonomija pokazuje i kao analiza globalnog

Digitized by Google

društva i njegovog razvoja. Upravo u tome i u moći da autonomno zahvati celovit društveni i istorijski proces on vidi stvarnu moć političke ekonomije. On eksplicite pledira za političku ekonomiju koja ima svoj autonomni predmet i svoj metod. To ga vodi jednom širokom određenju političke ekonomije koje je smešta u područje opštih društvenih nauka i po mnogo čemu približava ne samo sociologiji i opštoj istoriji nego i filozofiji istorije. Politička ekonomija je za njega »artikulacija ekonomskih i političkih odnosa u povijesnom razvoju«. Na drugom mestu on će je odrediti kao »društveno ekonomsku nauku« i u tome videti njenu autonomnost i specifičnost u okviru celokupne ekonomske nauke. U okviru iste inspiracije on se zalaže da se kritika političke ekonomije (u Marksovom smislu) shvati kao nova, alternativna ekonomska nauka o načinima proizvodnje i njihovoj artikulaciji u proučavanju društvenoistorijskog razvoja. To da politička ekonomija nije tek pozitivna i partikularna ekonomska nauka dokazuje se i time što ona u poslednjih trista godina još raspravlja o predmetu svog proučavanja, svojim metodima i ciljevima. U nekoj vrsti ocene globalnog položaja političke ekonomije u našem vremenu Kovač tvrdi da se ona »s nerazvijenim teorijskim poljem rascepila na dva tabora« — buržoaski i marksistički koji se bore za teorijske i praktične monopole. Svoju legitimaciju marksistička politička ekonomija traži u vraćanju Marksu. Ali upravo se u tome za Kovača pokazuje glavni problem za nju. Po njemu, naime, u svim vraćanjima Marksu ostalo je neproblematizovano ono temeljno Marksovo usmerenje — kritika političke ekonomije. To se naprosto nije moglo pokriti neplodnim sporovima između onih koji zagovaraju mladog Marksa i filozofiju slobode i onih koji zagovaraju starog Marksa i ekonomski determinizam. Kao jednu od bitnih granica političke ekonomije marksizma Kovač nalazi to što je ona bila zavedena upravo idejom razvoja kao objektivne nužnosti a zanemarila one mogućnosti koje je nudilo Marksovo učenje o alternativnom razvoju. »Posledice takvog determinističkog shvaćanja povijesti bile su sudbonosne za razvoj marksističke političke ekonomije« (str. 297). Zamerajući tako političkoj ekonomiji u socijalizmu da je zanemarila istraživanje stvarnog ekonomskog života u korist teorijskih apriorija Kovač zapravo hoće da kaže da se ona javljala kao aprioristička deterministička nauka o socijalizmu. Po njemu, pak, kritika političke ekonomije morala bi da razvija dvostruku ulogu: objašnjenje istorije s gledišta određene totalizacije a, s druge strane, ozbiljenje u povijesnoj praksi. A upravo su te dve uloge bile razdvojene budući da se ova druga htela da ostvari a da prva uopšte ne bude na delu. To je ovu nauku nužno činilo normativističkom i ideologijom. Kad zagovara krizu političke ekonomije u socijalizmu Kovač ima na umu ne samo protivrečja i granice socijalizma (Kina, SSSR, Jugoslavija, Čehoslovačka, Poljska, evrokomunistički slom i dr.) već i krizu teorijske strane marksizma. I to mu se čini logičnim jer se, po njemu, marksizam legitimirao kao teorija prakse (»oštra kritika kapitalizma i utemeljenje teorije i prakse socijalizma«). Ovo je svakako jedno od spornih mesta u knjizi Bogomira Kovača i izraz je marksističke ortodoksije koju on na drugim mestima uspešno kritikuje. Reč je naprosto o tome da se ovde polazi od identiteta teorije i prakse, bliže o tome da se ne polazi od autonomije teorije i metode Marksovog mišljenja (i ne samo Marksovog) od onoga što je njen nužan predmet ili predmet kritike. Marks je polazio od toga da teorija i praksa nisu u odnosu mrtvog i praznog identiteta već u oscilirajućem napetom odnosu. Istina, dominirajuća politička i zvanična ideološka recepcija Marksovog učenja polazi od stava da su praksa ili politička i ekonomska empirija i teorija (marksizam)

Digitized by Google

jedno te isto. Jasno je da iz toga mrtvog identiteta u istoriji marksizma iskače niz autonomnih napora u filozofiji, političkoj ekonomiji, sociologiji, itd. Ali Kovač ima pravo kad ovako shvaćen marksizam razume kao misao u krizi jer nije uspeo da realizuje i osmisli one kategorije na kojima je uporno insistirao — kategoriju proletarijata i klasnu borbu za novi način proizvodnje. Istina, i on vidi mogućnost da se praksa i nerealizovani potencijal Marksovog mišljenja ne uzimaju kao identiteti. I to onda upućuje na zaključak da se teorijski problemi marksizma pripišu ideologizaciji: on je postao teorija Partije, teorija se pretvorila u doktrinu koja se poziva na tri klasika ili na nekog lokalnog klasika. Ali i ova okolnost ne oslobađa od pitanja: da li marksizam može da ponudi konstruktivno ishodište za kritičku teoriju društva? U granice tradicionalnog razvoja marksizma Kovač ubraja i to što su marksisti u odnosu na nemarksistička naučna saznanja zauzimali spoljašnji odnos i poziciju samozadovoljnog uverenja da je jedino marksizam do kraja shvatio svet i otkrio njegovu skrivenu istinu. »Tako je marksizam u njegovom dosadašnjem povijesnom razvoju ‚odlikovalo' upravo ono čemu se barem apstraktno teorijski uvek suprotstavljao: ortodoksnost umjesto heterodoksije, monizam umjesto pluralizma, determinizam umjesto indeterminističke kauzalnosti, zatvorenost umjesto otvorenosti, apologetika umjesto ‚kritike svega postojećeg'...« (str. 10). Prikaz Kovačeve knjige neprikriveno otkriva njen polemički naboj. Izrečeni oponenti ali i oni koji su samo nužno pretpostavljeni su brojni i u nas i van naše zemlje. I zamerke ovim oponentima su brojne. One osnovne su sadržane u zalaganju za drugačijim shvatanjem same političke ekonomije i Marksove sintagme kritika političke ekonomije. Ali on iznosi i niz drugih primedbi. U različitim orijentacijama političke ekonomije on nalazi da one političku ekonomiju zamenjuju ili nedovoljno razlikuju od niza drugih ekonomskih disciplina (opšta ekonomska nauka, čista ekonomska teorija, ekonomska politika, ekonomika, ekonomska sociologija, makroekonomska teorija, opšta teorija povijesti i sl.). Razlog je jednostavan: nedovoljno precizno određen autonomni predmet i metod političke ekonomije. Ta primedba odnosi se i na našu političku ekonomiju. Za našu političku ekonomiju, misli Kovač, karakteristično je što svoj predmet analize ne određuje kao način proizvodnje. Zato se u ovoj knjizi kritički analizuju oni napori naših politekonomista (M. Korać, A. Dragićević, F. Černe, M. Kakšić) i filozofa (G. Petrović, V. Sutlić, Ž. Puhovski i dr.) i skoro svima zamera upravo to što ne dolaze do kategorije načina proizvodnje a time do autonomnog predmeta političke ekonomije kao nauke. Ova se primedba naročito upućuje filozofima i sociolozima jer su oni, prema Kovaču, Marksovu kritiku političke ekonomije razumeli kao zahtev za ukidanjem političke ekonomike kao pozitivne nauke. Iako Bogomir Kovač ne bi hteo da ponudi neka definitivna rešenja njegova knjiga sadrži poglede na budućnost i perspektive političke ekonomije koja bi se razvijala u horizontu Marksove kritike političke ekonomije. Kovač uverava da Marksovo učenje upućuje na to da se odbaci ekonomistička redukcija marksističke ortodoksije društvene proizvodnje života na ekonomsku strukturu ali i strukturalistički manir da se način proizvodnje odredi apriornom društvenom strukturom, odnosno rasporedom elemenata unutar dominantne ili regionalne strukture. Slično Habermasu, ili na inspiraciji njegovog rekonstrukcijskog zahteva, Kovač misli da situacija marksizma zahteva »ponovno oblikovanje pojedinih tema i disciplina koje na izvestan način moraju čak istupiti iz horizonta marksizma...« To bliže znači zahtev da se marksizam teorijski decentralizuje i demokratizuje, prihvati druge naučne discipline i para-

Digitized by Google

digme. Ali, on bi prema Kovaču morao da promeni i sam predmet analize tako što bi u sebe uključio rigoroznu analizu realnog socijalizma, informacijsko i postindustrijsko društvo, civilno društvo i drugo. Rečju, zaključuje Kovač, »što više marksizam bude ‚post', to su veće njegove mogućnosti transformacije i preživljavanja«. A zatim, samo tako marksizam može da odgovori na nalete konzervativne teorije i projekte nove desnice. Taj napor Kovač formuliše precizno kao put ka Marksu koji neće biti ‚marksološki' nego ‚marksistički'.

U svakom slučaju Marksova teorija ostaje za Kovača ono polje oko kojeg se okreću osnovni napori da se zahvate protivrečja savremenog sveta. To važi i onda, a možda naročito onda, kad Kovač tvrdi da pripada naporu postmarksizma. Za njega upravo tada »Marksova teorija ostaje onom koja omogućuje i ujedno kao ishodište mjeri domete naše teorijske produkcije, budući da ne postoji nijedna koherentna marksistička teorija koja bi mogla zaobići koji od ključnih Marxovih koncepata« (str. 9). Na slične rekonstrukcijske izazove marksizma Anri Lefevr je svojevremeno odlučno i temeljito odgovorio: marksizam sam nije dovoljan ni da se postave sva pitanja ovoga sveta a kamoli reše, ali je isto tako očigledno da se nijedno bitno pitanje ovoga sveta ne može ni postaviti ni rešiti bez Marksa.

Ratko Nešković

Rade Vuković

Napredni učiteljski pokret u Crnoj Gori između dva rata (1918—1941)

Beograd 1985, str. 251.

Napredni učiteljski pokret u Crnoj Gori između dva rata (1918—1941) je knjiga, koja je, neosporno nedostajala našoj istoriografiji — s obzirom na ulogu i značaj intelektualaca u revolucionarnom pokretu i uopšte u razvoju društva. Rade Vuković je, izvjesno, dobar poznavalac naprednog učiteljskog pokreta u Crnoj Gori kome je, uostalom, i sam pripadao. Čitav svoj radni vijek pribirao je arhivsku građu i konsultovao skromne zapise i ispise o pojavi i rastu revolucionarnog pokreta naprednih učitelja u Crnoj Gori. Bio je to dug i naporan posao koji mu je omogućio da zaore duboku brazdu u naučnom oblikovanju naprednog učiteljskog pokreta ne samo u Crnoj Gori. Bibliografija njegovih radova sadrži oko 1.000 naslova. Pored posebnih izdanja, to su razni priručnici, udžbenici, prevodi, zbornici i brojni članci objavljeni u periodici. U čitavom tom djelu nalaze se bogati sadržaji o oblicima borbe naprednih učitelja organizovanih u posve posebnom pokretu, ali i dragocjeni podaci, ili, kako bi on rekao — skice za biografije najistaknutijih među njima. Najnovija knjiga — *Napredni učiteljski pokret u Crnoj Gori između dva rata (1918—1941)* vjerovatno je i najozbiljniji njegov rad, a svakako najdraži jer on predstavlja hroniku i života i rada Rada Vukovića.

U knjizi je napredni učiteljski pokret u Crnoj Gori sagledan kao sastavni i nerazdvojni dio naprednog radničkog i komunističkog pokreta. Autor ove studije je sasvim u pravu kada kaže da je napredni učiteljski pokret zajedno sa naprednim revolucionarnim pokretom prolazio kroz sve razvojne faze, doživljavao sa njim plime i osjeke, manja i veća iskušenja, polete i padove. Ono, međutim, što ga čini pokretom, usto i specifičnim, proizilazi iz specifičnosti zadataka koji su stajali pred učiteljima, uslovi u kojima su oni radili i područja i frontovi na kojima su se nalazili i borili.

Tako, shvatajući karakter učiteljskog pokreta i objašnjavajući njegovo mjesto u ukupnom revolucionarnom pokretu R. Vuković, u uvodnom dijelu knjige pra-

Digitized by Google

vi vrlo realnu i prihvatljivu globalnu periodizaciju. *Prvi* period se poklapa sa legalnim periodima djelovanja KPJ. Tada učitelji-komunisti i simpatizeri KPJ razvijaju vrlo živi i raznovrstan politički rad. *Drugi* period zahvata vrijeme do 1931. godine kada nastaje veliko osipanje i slabljenje revolucionarnog radničkog pokreta, pa samim tim i naprednog učiteljskog pokreta. Akcije se odvijaju u staleškim, učiteljskim udruženjima i uglavnom su bile usmjerene na očuvanju stečenih prava. *Treći* period je obilježen oživljavanjem i konsolidovanjem radničkog pokreta (1931—1935) kada i napredni učitelji uzimaju sve veće učešće u brojnim legalnim oblicima rada — u raznim društvima, zadružnim i drugim organizacijama, a u svojim udruženjima se bore protiv nametnute komesarske uprave. *Četvrti* period ispunjava burne godine 1935—1941, kada dolazi do okupljanja svih progresivnih snaga u narodni front slobode. Tada se i napredni učitelji aktivnije angažuju u radu svojih udruženja, odlučnije ustaju protivu nasrtaja policije na pojedince i njihove kolektive, angažuju se u brojnim akcijama koje imaju i prosvjetni, ali i politički karakter. Najzad, u ovom periodu napredni učitelji počinju da stvaraju svoje legalne organizacije kroz koje rade kako na stručnom, tako i na društveno-političkom izdizanju svoga članstva.

Kompozicijom svoga rada autor — bez objašnjenja, na žalost, nije slijedio ovu periodizaciju. Pored uvoda, knjiga sadrži osam tematskih djelova: 1. otvaranje prve učiteljske škole u Crnoj Gori između dva rata, 2. štrajk crnogorskih učitelja juna 1920. godine; 3. hajka na učitelje-komuniste i simpatizere Partije u vrijeme Obznane i Zakona o zaštiti države (1921—1923); 4. »Učiteljska iskra« o opštedruštvenim, političkim i prosvjetnim prilikama u Crnoj Gori u vrijeme bijelog terora (1921—1925); 5. Napredni učitelji Sreza danilovgradskog u akciji Udružene opozicije i Narodnog fronta slobode za opštinske izbore 1936. godine; 6. osnivanje kulturno-izdavačke zadruge »Narodni učitelj«; 7. saradnja naprednih crnogorskih učitelja u stručnim, književnim i drugim periodičnim publikacijama; i 8. skice za biografije nekoliko najistaknutijih učitelja-komunista u međuratnom periodu.

U svim navedenim periodima i tematskim cjelinama R. Vuković apostrofira dva gledanja na društvenu stvarnost — u redovima učitelja. Samim tim on uočava i dva međusobno suprotna načina za rješavanje pitanja pred kojima se nalazila učiteljska organizacija i učiteljski pokret. Prvu grupu čine svi oni napredni učitelji koji su bili za demokratska prava, narodne slobode a protiv diktature i svih oblika potčinjavanja. Nasuprot njima postojala je i druga grupacija učitelja kojima je odgovaralo postojeće stanje i koji su se vezali za društvene snage dekadencije i društvene reakcije. Autor najčešće, pri tome, ne ulazi u analizu razloga takvog njihovog ponašanja i opredjeljenja. Zadovoljava se konstatacijom da one »to čine iz svoje zaostalosti, ograničenosti vidika, klasnih i drugih interesa«.

Posebno su i detaljno akcentirane aktivnosti iz prvih dana postojanja i rada prve učiteljske škole u Crnoj Gori koja se nalazila u Danilovgradu. Data je slika ekonomskih i društveno-političkih prilika koje su 1919. godine vladale u Crnoj Gori. Zatim prvi »nesporazumi između gospode nastavnika i đaka«, prvi štrajk učenika novembra 1920. godine i njegov odjek, reagovanje policije i predlog mjera prosvjetnog inspektora protiv učesnika štrajka. Autor analizira svu složenu problematiku ovih procesa i ocjenjuje mjesto ovoga štrajka u istoriji naprednog učiteljskog pokreta Jugoslavije između dva rata. Iako je u zahtjevima učesnika štrajka u prvi plan postavljeno pitanje rješavanja materijalnog položaja učitelja, ovaj štrajk je prije svega imao politički karakter. Kao

Digitized by Google

takav on je bio provjera i potvrda jedinstva i solidarnosti učitelja i izjašnjenje intelektualaca, odnosno intelektualnog proleterijata — da predstavlja organski dio radničke klase.

Slijedeća tematska cjelina odnosi se na obračun režima sa učiteljima — komunistima i simpatizerima KPJ, koje je uslijedilo odmah nakon Obznane i tzv. Zakona o zaštiti države. Ovaj tematski blok se arhivski prati. Pri tome mislimo na policijske izvještaje i izvještaje prosvjetnih vlasti o učiteljima komunistima i učiteljskim maturantima-komunistima. Autor je upravo ovdje na svom terenu, jer je i sam učestvovao u zabranjenim aktivnostima. Služi se, dakle, i svojim sjećanjima, ali navodi valjane podatke o saslušanjima učitelja-komunista, pretresu njihovih stanova, prinudnom penzionisanju, otpuštanju i drugim vidovima progona učitelja-komunista.

U okviru ovog tematskog bloka vidimo i tzv. skice za biografije najistaknutijih prosvjetnih radnika, kakvi su bili Miljko Bulajić, Gojko Žarić, Pavle Žižić, Nikola Kovačević, Jovan Mališić-Martinović, Panto Mališić, Marko Mašanović i Milić Šćekić. Svi su oni svojim radom obezbijedili dostojno mjesto u revolucionarnom pokretu Crne Gore i Jugoslavije. Po našoj ocjeni ovaj dio knjige je najzanimljiviji i najbolje dat. Prava je šteta što autor nije istrajao, upravo, na ovom zadatku. Njegove skice za biografiju u stvari su sasvim uspjeli portreti likova — revolucionara koji daju poseban kolorit naprednom učiteljskom pokretu. Preko biografskih podataka saopštena su dragocjena fakta. Uz Miljka Bulajića, na primjer — rečeno je da je napisao i u Glasu slobode objavio rad *Socijalizam i Crna Gora* u kome je zapisao »da nema ni jedne pokrajine u Jugoslaviji u kojoj bi stvar socijalizma brže napredovala kao u Crnoj Gori«. Za ovu postavku navodi uslove »trojake prirode: ekonomske, psihičke i tradicionalne«. Tradicionalni uslov »leži u tradicionalnom obožavanju Rusije od strane Crnogoraca«. Zaključuje da »Zbog toga Crnogorac i danas instinktivno drži, fanatički vjeruje, da je sve sveto što od Rusije dolazi«. U jednom drugom radu on će demantovati »sve one koji tvrde da Crna Gora ne može egzistirati kao ravnopravna samoupravna jedinica«. I Pavle Žižić je bio plodan i darovit stvaralac, što se vidi iz zapaženog rada — *O sugestiji i vaspitanju* — od kojega citiramo slijedeći dio: »Izbiti svaku sumnju, uliti veru i ne dati prilike za razmišljanje jesu preduslovi za svaku akciju sugestije, kao što čini vješt kaluđer nad poklonikom, pred licem sveca u manastirskoj ćeliji. Na taj način postiže se obezoružanje, onemogućuje oponiranje i druge suprotne radnje djeteta. Svaka sugestija daje, manje više, neku vrstu uzetosti volje dječje«. O aktivnosti Nikole Kovačevića-Starog i knjige su napisane. Pa ipak o njegovoj skici za biografiju ima dosta do sada nepoznatog u prvom redu zato što je R. Vuković koristio i povjerljivu arhivu Ministarstva prosvjete iz Arhiva Jugoslavije. I učitelj Jovan Mališić-Martinović je i zanimljiva, i markantna, i kontraverzna ličnost jugoslovenskog revolucionarnog pokreta. Autor ne bez razloga navodi njegovu izjavu člana organizovane bjelopavličke omladine od 10. XI 1918. godine u kojoj se kaže da samo »ujedinjeni ponosno ćemo ući u veliku, moćnu i zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca — našu divnu Jugoslaviju i mi uzvikujemo: smrt svakom onom ko pokuša — izvršenju ovoga svetog djela — stati na put!« Najzad da apostrofiramo neke detalje iz skice za biografiju Milića Šćekića. I njemu pripada zavidno mjesto u istoriji naprednog učiteljskog pokreta. Kao pokretač i jedan od urednika dječjeg lista »Budućnost« on će napisati da »proletarijat, kome je istorija dodijelila ulogu da preporodi čovječanstvo, imaće u tome velikih teškoća, ako za to ne pripremi i svoj podmladak. Buržoaska kla-

Digitized by Google

sa ostavlja svojoj djeci u nasleđe imovinu i sebičnost, a proleterska klasa — ostavljajući svojoj djeci bijedu, mora joj ostaviti u nasleđe veliki ideal oslobođenja čovječanstva.« Naravno i uz ostala navedena imena istaknutih učitelja-boraca ima i zanimljivih podataka koji upotpunjavaju njihovu biografiju i njihov portret.

Aktivnost naprednih učitelja Sreza danilovgradskog na opštinskim izborima 1936. godine predstavlja poseban tematski blok i posebnu glavu ove knjige. I u ranijim djelovima knjige R. Vuković opširnije piše o zbivanjima u Danilovgradu kroz čitav ovaj period. Za to postoje dva razloga: 1. zato što je iz danilovgradskog sreza bilo dosta intelektualaca u tom periodu koji su dali značajan doprinos sveukupnom revolucionarnom pokretu i 2. zato što je, upravo, ovo područje R. Vuković dobro objasnio u nekim ranijim svojim radovima, koji su prosto inkorporirani u ovu knjigu. No, bez obzira na to, aktivnost naprednih učitelja ovoga sreza zaista je rezultirala na opštinskim izborima 1936. godine. Dovoljno je pomenuti samo Deklaraciju udružene opozicije i Narodnog fronta slobode, koju je potpisalo i desetak učitelja čija imena treba istaći: Zarija Brajović, Milutin Martinović, Spasoje Brajović, Miladin Vujadinović, Dragiša Radović, Savo Velašević, Jakša Brajović, Radoje Đurović, Živko Brajović, Nikola Jovanović, Blažo Savićević, Niko Pavić i Blažo Radović. Ovo je neosporno jedan od najznačajnijih dokumenata Udružene opozicije u Crnoj Gori u izbornoj kampanji 1936. godine. U njemu je data politička platforma Udružene opozicije i Narodnog fronta slobode u tom trenutku. Istovremeno izložen je i konkretan program akcije na lokalnom području. Zbog progresivnosti političkog programa izloženog u ovoj Deklaraciji policija je nastojala da njene potpisnike drastično kazni. Bio je i to još jedan dokaz da je Deklaracija bila dobar politički orijentir narodu u sudbonosnim godinama koje su prethodile II svjetskom ratu. S tim u vezi da istaknemo da je svijest narodnih učitelja u Crnoj Gori, upravo tada došla do punog izražaja i da se manifestovala — u pripremama naših naroda za odbranu zemlje od fašizma, u političkom razobličavanju ideologije fašizma, u neposrednim pripremama za oružanu borbu ustaničke 1941. godine.

Napredni učiteljski pokret u Crnoj Gori između dva rata (1918—1941) dobio je istoimenom knjigom Rada Vukovića svoju prvu monografiju, koja je oslonjena na bogatstvu faktografije, većinom, arhivski utemeljenoj. Dodatnu njenu vrijednost vidimo u majstorskom stilu i finom jeziku. Iako ona ne osvetljava učiteljski pokret u Crnoj Gori u svim njegovim akcijama i oblicima, ipak se može reći da predstavlja vrijedan doprinos našoj školsko-pedagoškoj istoriografiji. Rade Vuković kao njen autor odgovorio je stvaralačkom izazovu. To bi uradio na još bolji način da je slijedio kompoziciju knjige koju je najavio u njenom predgovoru i da se nije prepustio arhivskoj građi koja ga je prilično zavela: tamo gdje je bilo dokumenata — nisu izostali čak ni nevažni detalji; tamo gdje ih nije bilo ispuštani su čak i procesi, događaji i ličnosti. Samo zbog toga su, II i III period iz razvoja pokreta koji je označen u Predgovoru knjige, dosta nepotpuno obrađeni, a za I i IV period nijesu preskočeni ni neki detalji. Možda se tu nalaze razlozi što u ovoj knjizi nema onih spona koje su vezivale crnogorski učiteljski pokret sa jugoslovenskim učiteljskim pokretom. U svakom slučaju to jedinstvo pokreta je uvijek bilo izraz težnji jugoslovenskih prosvjetnih radnika. Isto tako valja reći da se učiteljskom pokretu u Đanilovgradu posvetilo mnogo više prostora nego onome u drugim većim sredinama. Istina je da tekst o Danilovgradu

Digitized by Google

prerasta u priču o široj prošlosti Danilovgrada i naprednog pokreta u njemu. Možda bi ovi propusti bili ublaženi preko jednog sintetičnog opšteg zaključka, koji, međutim, nedostaje ovoj knjizi. I da zaključimo: ovaj, inače, dobar rad mogao je biti još bolji — da su blagovremeno uočeni njegovi propusti i otklonjene ispoljene slabosti, na što su recenzenti mogli ukazati. Ovako je ostalo dosta prostora budućim istraživačima za nova dublja naučna poniranja u jedan pokret koji je ovom knjigom označen kao vrlo značajan u revolucionarnom osmišljavanju širih društvenih procesa.

Prof. dr Zoran Lakić

Digitized by Google

Digitized by Google

[illegible] 692

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

U. C. BERKELEY LIBRARIES
C044745119
Digitized by Google

CENA 4.000.— DIN.

Digitized by Google